

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍՈՒՐԵՆԻ ՄԱՀԱԿՅԱՆ

**ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔԻ ԲԱԲԵՐԴ, ՍՊԵՐ, ԴԵՐՁԱՆ
ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVI ԴԱՐԻ ՕՍՍԱՆՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2007

ՀՏԳ- 314:809.198.1:941(479.25)
ԳՄԴ- 60.7+81.2Հ+63.3(2Հ)
Ս 150

**Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության
ֆակուլտետի խորհրդի և թուրքագիտության ամբիոնի որոշումներով**

**Պատասխանատու խմբագիրներ՝
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Բ. Ջահուկյան
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Գ. Ս. Ասատրյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ալ. Վ. Սաֆարյան
բանասեր-ազգագրագետ Ս. Գ. Վարդանյան**

**Գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Է. Լ. Դանիելյան
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Ռ. Ս. Ղազարյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆ. Ռ. Ա. Սաֆրաստյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Հ. Ս. Կորխանյան**

Ս – 150 Սահակյան Լ. Ս.

**Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն
ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատ-
յաններում: Լուսակն, 2007:**

Մենագրությունը նվիրված է XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանունների և ժողովրդագրության քննությանը: Տեղանունների բառաքննությամբ ցույց են տրվել XVI դարում այս տարածագոտու բարբառային հնչյունական-քերականական հատկանիշները, ինչպես նաև տեղանուններում առկա հին և միջին հայերենների արմատներն ու հիմքերը, դրանց բառակազմական, բառային յուրահատկությունները, օտար լեզվաշերտերն ու շեղումները: Առաջին անգամ թուրքական, հայկական և այլ աղբյուրներում հիշատակված վիճակագրական տվյալների համադրությամբ ներկայացվել է հիշյալ գավառների XVI դարի, XIX դարի երրորդ քառորդի և XX դարի սկզբի ժողովրդագրական պատկերը: Ուսումնասիրությունը նախատեսված է գիտական շրջանակների և ուսանողության համար:

0502000000
Ս ----- 2007թ. ԳՄԴ- 60.7+81.2Հ+63.3(2Հ)
0150 (01) 2007

ISBN 978-99941-48-53-0

© Լուսինե Սահակյան, 2007

**Գիրքը հրատարակվել է
«Գուրգեն Մելիքյանի Քաշաթաղի բազմազավակ
ընտանիքների հիմնադրամի» (տնօրեն՝ Գուրգեն Մելիքյան),**

**լուսանջելեսարնակ տեր և տիկին
Հայկազ և Ալիս Հովհաննիսյանների
մեկենասությամբ:**

**Քարտեզները կազմվել են
«Մատենադարանի բարեկամներ»
հիմնադրամի աջակցությամբ:
Քարտեզների հեղինակ՝ Գեղամ Բադալյան**

**Քարտեզները տպագրվել են
«ԱՀԱ» պոլիգրաֆ ՍՊԸ-ի աջակցությամբ**

**Շնորհակալություն՝
բանասեր-ազգագրագետ Սերգեյ Վարդանյանին,
բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ Լաուրա Շեխոյանին,
պատմաբան Գեղամ Բադալյանին՝
օգտակար խորհուրդների համար:**

*Նվիրում եմ Հայրիկիս՝
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, բարբառագետ
Սուրեն Մուշեղի Սահակյանի պայծառ հիշատակին*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում հրապարակվել են Օսմանյան կայսրության վաղ շրջանի պատմությունը վերաբերող դիվանական նյութեր, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում նվաճված տարածքների տեղանունների, վարչական բաժանումների և ժողովրդագրության, սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին: Այդ վավերագրերում իրենց փաստական ընդգրկումով առանձնանում են Հատկապես օսմանյան *թահրիր դաֆթարները՝ աշխարհագիր մատյանները*, որոնք Հայտնի են նաև գրանցման դաֆթարներ անունով:

Աշխարհագիր մատյանները կազմվել են Օսմանյան կայսրության վարչական-պետական վերահսկողության ներքո՝ հարկային քաղաքականություն իրականացնելու նպատակով: Աշխարհագրական որևէ միավոր, բնականաբար, չէր կարող դուրս մնալ գրանցումից. ավելին՝ հիշատակված են նույնիսկ «անմարդաբնակ և ավերված» բնակավայրերը: Այդպիսի գրանցումները «քարտեզագրական» ճշգրտության են հասնում և հականե-հանվանե ներկայացնում են տվյալ վարչական տարածաշրջանի բոլոր բնակավայրերը:

Սույն մենագրությունը նվիրված է XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների ժողովրդագրական փաստերի ուսումնասիրությունը և տեղանունների պատմալեզվական քննությունը: Ընդամին, բնիկ անվանումները վերծանել-վերականգնելու հետ մեկտեղ նպա-

տակ ենք ունեցել՝ ցույց տալ տվյալ դարաշրջանում հիշյալ տարածքի խոսվածքների լեզվական մի քանի կարևոր յուրահատկուկթյուններն ու հատկանիշները, որոնք ազդել են տեղանունների ձևավորման կամ փոփոխուկթյան վրա:

Հիմք ընդունելով XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում վկայված և ժամանակակից թուրքերենի տառադարձված Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանունները և հենվելով նորագույն պատմագիտական ու լեզվաբանական մտքի՝ տեղանվանագիտուկթյան և ժողովրդագրուկթյան բնագավառներում մշակված սկզբունքների ու մեթոդների վրա՝ պատմահամեմատական քննուկթյան ու վերլուծուկթյան ենք ենթարկել շուրջ 300 տեղանուն: Ճշտվել (մասամբ՝ նաև ստուգաբանվել) և վերականգնվել են հիշյալ գավառների տեղանունների մեծ մասի բնիկ և նախնական ձևերը:

Հայկական և օտար աղբյուրների լայն օգտագործմամբ նպատակ ենք ունեցել բնուկթագրել տեղանունների արժեքն ու նշանակուկթյունը: Տեղանունների հնչյունական, բառակազմական և քերականական հատկանիշների քննուկթյամբ ցույց ենք տվել XVI դարում Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի տարածագոտու բարբառային հնչյունական-քերականական հատկանիշները և տեղանուններում առկա բարբառային, օտար լեզվաչերտերը (մակաչերտ), հին և միջին հայերենների արմատներն ու հիմքերը, դրանց բառակազմական ու բառային յուրահատկուկթյունները:

Ինչպես ցույց է տալիս մեր կատարած հետազոտուկթյունը, այդ տեղանունների հիմնական մասը ստեղծվել է հին, միջին հայերենի, նաև «Կը» ճյուղի բարբառներին բնորոշ բառակազմական կաղապարներով: Օտար աղբյուրներում, այդ թվում՝ հիշյալ աշխարհագիր մատյաններում պահպանված որոշ տեղանուններ ներկայացնում են հայկական ավանդական ձևեր, այլև տվյալ ժամանակի և տարածագոտու բարբառային օրինաչափ դրսևորումներ՝ հաճախ ընդգրկելով ավելի ուշ շրջանի նորաբանուկթյունները: Ուսումնասիրուկթյունը պարզում է, որ դաֆթարներում գրանցված տեղանունների մեծ

մասը ոչ միայն հայարմատ է ու հայկական, այլև արտացոլում է տարածագոտու խոսվածքների հնչյունային-քերականական յուրահատկությունները, բայց ենթարկվել է օսմաներենով տառադարձման ու ժամանակակից թուրքերենով վերընթերցման շեղումներին:

Հիշյալ տեղանունները կարևոր աղբյուր են հայ տեղանվանագիտության համար: Հետազոտության ընթացքում տեղանունների միջոցով (գրանցված՝ հնչարտասանական տարբերակներով) փորձել ենք բացահայտել տվյալ շրջանին հատուկ լեզվական յուրահատկությունները, որոնք կարող են նպաստել հայերենի պատմական քերականության, հայոց լեզվի պատմության, պատմական բարբառագիտության Կարնո բարբառի հիշյալ տարածքների խոսվածքների XVI դարի իրական նկարագիրը ամբողջացնելուն:

Աշխարհագիր մատյանները պարունակում են նաև բացառիկ պատմաժողովրդագրական ընդարձակ տեղեկություններ, որպիսիք այդ ժամանակաշրջանի որևէ այլ աղբյուրում չեն վկայված: Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունը ամենաքիչ ուսումնասիրված ոլորտներից է, այնինչ նրա կարևորությունը մեծ է թե՛ մեր անցյալի խորը ճանաչման, թե՛ միջազգային ասպարեզում հայոց պատմության նենգափոխումը ժողովրդագրության ոլորտում արդյունավետորեն չեզոքացնելու համար:

Ուսումնասիրությունը չի սահմանափակվում լեզվապատմական խնդիրների պարզաբանումներով. այն ունի նաև պատմաքաղաքական նշանակություն: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու աղբյուրագետները չեն ցանկանում ընդունել Հայկական լեռնաշխարհում հայերի բնիկությունն, ի մասնավորի՝ փորձում են կասկածի տակ դնել պատմական Հայաստանի տեղանունների հայկական ծագումը և մերժում են պատմական ժողովրդագրության հիմնարար փաստերը:

Ձեռնարկելով թուրք աղբյուրագետ Ի. Միրզոլուի կողմից ժամանակակից թուրքերենի վերածված օսմանյան աշխարհագիր մատյանների պատմալեզվական քննությունը՝ ղնահա-

տել ենք օսմանյան թահրիր դաՖթարները (աշխարհագիր մատյանները) որպես սկզբնաղբյուր, ցույց ենք տվել թահրիրի (աշխարհագիր) անցկացման կարգն ու նշանակութունը, առանձնացրել ենք այդ մատյաններում գրանցված և ժամանակակից թուրքերենի տառադարձված տեղանունների լեզվական շերտերը՝ ա) արտասանական բազայով պայմանավորված Հնչյունափոխութունը, բ) օսմաներենից ժամանակակից թուրքերենի տառադարձման հետևանքով կրած մասնակի փոփոխութունները, գ) տարածագոտու բարբառային խոսվածքներից գոյացած Հնչյունական փոփոխութուններն ու նստվածքը, դ) տարբերակել ենք Օսմանյան կայսրության վարչական միավորների անվանումներում բնիկ հայկական տեղանունների արտացոլումներն ու ձևափոխութունները: Փորձել ենք ըստ ամենայնի արժևորել օսմանյան աշխարհագիր մատյանների կարևորութունը Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության, ազգաբնակչության թվաքանակի, վարչական բաժանումների ուսումնասիրության համար: Բացահայտել ենք նաև թուրք աղբյուրագետների՝ դիվանական փաստաթղթերը միտումնավոր աղճատելու եղանակներն ու նպատակները:

Այս խնդիրները փոխկապակցված են. հաճախ մեկի լուծումը անհնար է առանց մյուսի հիմնավոր ու փաստարկված լուսաբանման:

Ուսումնասիրության նպատակներից է նաև լեզվական փաստերի քննության արդյունքները ծառայեցնել այդ տարածքի պատմական ժողովրդագրությանը վերաբերող մի շարք կարևոր հարցերի բացահայտմանը:

Թուրքիայի դիվանային և ձեռագրային հավաքածուները պարունակում են հսկայական քանակությամբ նյութեր, որոնք բացառիկ նշանակություն ունեն Օսմանյան կայսրության, նրա տիրապետության տակ հայտնված ժողովուրդների պատմության, մշակույթի և լեզվական առնչությունների լուսաբանման համար: Դրանք պահվում են Անկարայի, Ստամբուլի, Բուրսայի, Կոնիայի պետական արխիվներում և զբաղաբաններում:

Օսմանյան կայսրության վաղ շրջանի պատմությանը վերաբերող դիվանական զանազան նյութերի, ներառյալ թահ-բիր դաֆթարները՝ աշխարհագիր մատյանների, հրատարակումն ու ուսումնասիրությունն սկսվել են դեռևս XX դարի 20-ական թվականներին: Օսմանյան դիվանական փաստաթղթերի պատմաաղբյուրագիտական կարևորությունն առաջինը նկատել և արժևորել են եվրոպացի թուրքագետները, ավելի ուշ՝ նաև թուրք պատմաբաններն ու աղբյուրագետները: Այս բնագավառում արժեքավոր են Լ. Ֆեկետեի, Ֆ. Կրեյցիցի, Ֆ. Բաբինգերի, Պ. Վիտտեկի¹ և այլոց հետազոտություններն ու հրատարակումները:

Օսմանյան դաֆթարների ու փաստաթղթերի հրատարակման և ուսումնասիրման նպատակով Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը (Türk Tarih Kurumu) և Թուրքական լեզվագիտական ընկերությունը (Türk Dil Kurumu) 1942թ. ստեղծում են հատուկ Հանձնաժողով (Arşiv Heyeti)՝ Ի. Հ. Ու-

¹ L. Fekete, Die Siyaqat - Schrift in der Turkischen Finanzverwaltung, I-II, Budapest, 1955. Բուզապեշտում Լ. Ֆեկետեի հրատարակված երկհատորյա ուսումնասիրությունը նվիրված է սիական ձեռագրերին: F. Kralitz-Greifenhorst, Osmanische Urkunden in turkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatik, Wien, 1921. F. Babinger, Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha, Berlin, 1931. P. Wittek, Les archives de Turquie, „Byzantion“, t. XIII, 1938.

զունչարչըլլի նախագահությամբ²: 1947թ. նույն ընկերութ-
յունը հիմնում է մի նոր Հանձնաժողով, որի խնդիրն էր՝ ըստ
կայսրության առանձին սանջակների, Համակարգել գրանցման
դաֆթարները: Հանձնաժողովի կազմի մեջ էին պատմաբաններ
Օ. Լ. Բարքանը, Հ. Ինալչիքը, Մ. Գյոքբելգինը և ուրիշներ, ո-
րոնք զգալի աշխատանք են կատարել դաֆթարների, կանուն-
նամենների (օրենքների ժողովածուներ), այլատեսակ վավե-
րագրերի հրապարակման և ուսումնասիրության, ինչպես նաև
բնագրերի՝ օսմաներենից ժամանակակից (լատինատառ) թուր-
քերենի փոխադրման ուղղությամբ³:

Թուրքական փաստաթղթերի և մատյանների ամենից
հարուստ և ամբողջական հավաքածուն պահպանվում է Թուր-
քիայի Կենտրոնական պետական արխիվում (Başvekilat
Arşivi) և Ստամբուլի ու Անկարայի այլ 18 արխիվային
կենտրոններում: Օսմանյան փաստաթղթերի հիմնական մասը
հավաքված է Բուլղարիայում՝ Սոֆիայի Կիրիլ և Մեֆոդիի
անվան ժողովրդական գրադարանի Արևելյան բաժնում⁴:

Այդ մեծաքանակ աղբյուրների հիմնական մասը տարա-
տեսակ գրանցման մատյաններն են (**ծձափծծե**): Դրանք բազ-
մաբնույթ են, քանի որ ստեղծվում էին տարբեր նպատակնե-
րով՝ քաղաքական, ֆինանսական, տնտեսական, ռազմական և
այլն: Բուլղար պատմաբան Ն. Տողորովի գնահատմամբ այն

² Այս ընկերությունների գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ս. İğdemir, Cumhuriyetin Yıylında Türk Tarih Kurumu, Tarih Kurumu Basimevi-Ankara, 1973, s. 158. Տե՛ս նաև “Belleten”, c. V, 1941, s. 638. Տե՛ս նաև Ա. Սողոմոնյան, Թուրքական պատմագիտական ընկերության ստեղծումը և գործունեությունը (1923-1970 թթ.), Երևան, 2005:

³ H. İnalçik, Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, Ankara, 1954. M. T. Gökbilgin, XV-XVI asırlarda Edirne ve paşa livası vakıflar-mülkler-mukataalar, İstanbul, 1952.

⁴ Í. Öiáíđiá, Ááéáíñééé áíđiá XV-XIX ááéiá. Ñiöéáüíi-yéíiíi è-áñéiá è äái íáđáöè-áñéiá ðàçáèèá, öáđááíá ñ áíéááñéiá Æ. Ê. Ááíáéèöiáá, Ì ., 1976, ñ. 15.

մատյանները, որոնք կազմվում էին պետական գանձարանի համար, ընդհանուր առմամբ իրար նման են⁵:

Հատկանշական է Օ. Բարքանի 1953թ. հրապարակած ծավալուն հոդվածը՝ նվիրված ժողովրդագրություն պատմությունը: Այստեղ հեղինակը արժևորել է թուրքական արխիվներում պահվող ժողովրդագրական և հարկային ընդարձակ դաֆթարները, որոնք համակողմանի հարուստ նյութ կարող են մատուցել Օսմանյան կայսրության պատմությունը ուսումնասիրողներին: Հոդվածում առաջ են քաշվում դաֆթարները հրապարակելու, դրանցում եղած ժողովրդագրական և հարկային տվյալները ուսումնասիրելու տեսական դրույթներ⁶, որոնք հետագայում ուղեցույց դարձան թուրք աղբյուրագետների համար:

Միաժամանակ Օ. Բարքանը հրապարակել և ծանոթագրել է XV-XVIII դարերի հարյուրից ավելի «Կանոննամեներ» (օրենքների ժողովածու)՝ կից ներկայացնելով օսմաներեն բնագրերի պատճենները (Փաքսիմիլե)⁷: Կանոննամեների՝ Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայություն վիճակին վերաբերող հատվածները հայերեն թարգմանել և 1964թ. հրատարակել են Ա. Սաֆրաստյանն ու Մ. Զուլայանը⁸: Օրենքների այդ ժողովածուն որոշ տեղեկություններ է հաղորդում XVI-XVII դդ. Արևմտյան Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, գյուղացիության իրական դրության,

⁵ İ. Öîâîđîâ, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶ Ö. L. Barkan, Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi, İstanbul, TM, sayı: X, 1953, էջ 1-27. Կանոննամեների մասին տես նաև՝ Abdullah Uysal, Zanaatkarlar Kanunu, (Kanun-Name-i Ehl-i Hýref), Kültür Ve Turizm Bakanlıđı Yayınları, Ankara, 1982.

⁷ Ö. L. Barkan, XV ve XVI ýncý asýrlarda Osmanlı İmparatorluđunda Ziraî Ekonominin Hukuký ve Malî Esasları, c. 1, Kanunlar, İstanbul, 1945.

⁸ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դարերի կանոննամեներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա.և. Սաֆրաստյանի և Մ.Կ. Զուլայանի, Երևան, ԳԱ հրատ., 1964:

նրանց նկատմամբ գործադրված բռնությունների և ճնշումների, հողատիրույթյան ոլորտի զանազան հարցերի մասին:

Թարգմանություն հեղինակները գրքի առաջաբանում և ծանոթագրություններում պատմագիտական փաստերի համադրությամբ հանգամանորեն լուսաբանել են օսմանյան օրենքները: Դրանց հրապարակումով հայ հասարակայնությունը մատչելի են դարձել օսմաներենով գրված արխիվային այդ փաստաթղթերը, միաժամանակ բացահայտվել են ժամանակակից թուրք պատմագիտության նկրտումները՝ գունագարդված ներկայացնել սուլթանի գերիշխանությունը՝ որպես «օրինական», «արդար» և մի եզակի ժողովրդապետություն:

Օսմանյան կայսրության յուրաքանչյուր սանջակ ուներ իր կանոննամեն: Սակայն հարկահանություն և հողատիրություն մասին եղած օրենքների դասական և ամբողջական փաստաթուղթ համարվում է Խոլուավենդեգյար սանջակի կանոննամեն: Այն կազմվել և գործածություն մեջ է մտել 1478 թվականին⁹:

1962-65թթ. Հ. Թունջերը երկու ժողովածուով հրապարակել է օսմանյան կանոննամեններ, որոնցից վեցը վերաբերում է XVII-XVIII, իսկ մնացածը՝ XV-XVI դարերին¹⁰: Դրանք, ի թիվս այլ հարցերի, լրացուցիչ տեղեկություններ են պարունակում նաև Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վերաբերյալ:

Արխիվներում կատարված հետազոտությունների արդյունքում ի հայտ են եկել նաև սուլթանական Դիվանի՝ 1553-1869թթ. վերաբերող ֆեդմաններն ու կարգադրությունները ամփոփող դաֆթարներ: Դրանք հայտնի են «Կարևոր փաստաթղթերի դաֆթարներ» (*“Mühimme defteri”*) անունով (մոտ 263 հատոր): Այս մատյաններում արձանագրված են Բարձր

⁹ Մ. Ա. Հասրաթյան, Ս. Ֆ. Օրեչկովա, Յ. Ա. Պետրոսյան, Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986, էջ 61:

¹⁰ H. Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku. Arazı Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Ankara, 1962.

Դուան բոլոր հրամաններն ու որոշումները: Դրանցում տեղ են գտել նաև կարևոր վկայություններ բանակի ստեղծման և պետական կառուցվածքի մասին: Դաֆթարների մյուս խումբը «Բողոքների հին մատյաններն» են՝ «*Atik pikayet defteri*»: Կան նաև 1715-1839թթ. վերաբերող դատական որոշումների հսկայական նյութեր պարունակող մատյաններ (*«Ahkam defteri»*) ըստ նահանգների:

Բուլղարիայի ժողովրդական գրադրարանի Արևելյան բաժնում պահպանվում են Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում **Ջիզիե** (գլխահարկ) հավաքելու նպատակով կազմված մի քանի դաֆթարներ: Ն. Տողորովը, գնահատելով այս մատյանները, նշում է, որ դրանց պարունակած նյութը հնարավորություն է տալիս հիմնական գծերով պատկերացում կազմել օսմանյան տիրապետության վաղ շրջանում Բակլաններում գոյավորված ժողովրդագրական իրավիճակի մասին՝ բնակչության շարժը, նրա էթնիկական կազմը¹¹:

Խորհրդային Միությունում օսմանյան դիվանական նյութերը առաջինը հրապարակել է վրաց թուրքագետ Ս. Ջիկիան՝ «1595թ. Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դաֆթարը» երեք հատորով. I հատորը՝ բնագրեր են, II-ը՝ դրանց թարգմանությունը, III-ը՝ հետազոտություններ, այդ թվում՝ ձեռագրերի նկարագրությունն ու աշխարհագրական և տեղանվանական ճշտումներ¹²: Ս. Ջիկիան ներկայացնում է այս դաֆթարը՝ որպես միայն վրացական շրջանների գրանցման մատյան՝ մարդահամարի տվյալներով և հարկատու օբյեկտներով: Ս. Ջիկիայի գնահատմամբ այս ընդարձակ դաֆթարը՝ «պարունակելով բազմաբնույթ փաստական նյութ, արժեքավոր փաստաթուղթ է Վրաստանի և Թուրքիայի տնտեսության, պատմության, ինչպես և Թուրք-վրացական քաղաքական ու պատմական փոխհարաբերությունների ուսումնա-

¹¹ Ի. Օիֆիֆի, նշվ. աշխ., էջ 126:

¹² Ն. Ն. Աբեթյ, Ի ծինոճաի ւնե ճաանոճ աեաեյոճ Արժաեաեոճի .-XXV Ի աեաոի աճի ա-ի նե եի ւ ճաանի աի ոճի եի աաի ա. Աի եեաա աեաաաոեե ՆՆՆՊ. Ի ւնեաա, 1960, ն. 1-7.

սիրման համար: Կարելի է վստահորեն ասել, որ ավատատիրու թյան դարաշրջանի Վրաստանի մյուս մասի համար չունենք աղբյուր, որ պարունակեր տնտեսական, աշխարհագրական և տեղանվանական կարգի նույնքան մանրամասն և հարուստ նյութ»¹³: Զիկիան ավելացնում է, որ այս դաֆթարը կարող է մեծապես օժանդակել նաև վրացերեն-թուրքերեն լեզվական փոխառնչությունների ուսումնասիրմանը (ընդգծումը՝ Լ. Ս.)¹⁴: Այդ դաֆթարի հրապարակման փաստը կարևորել են Ա. Սաֆրաստյանը և Մ. Զուլպյանը. «Այս աշխատությունը շնորհիվ կարելի է որոշակի գաղափար կազմել այս տիպի դաֆթարների կազմություն և բովանդակություն մասին: Կատարված հաշվառման հետևանքով, դաֆթարում մանրամասն կերպով արձանագրված են վրայթի սահմաններում եղած վարչական միավորները՝ լիվա (սանջակ), կազա և նահիլյեններ (փոքր վարչական միավորներ): Դաֆթարում արձանագրված են՝ նահիլյենների կազմում եղած գյուղերը, գյուղերի բոլոր ծխերը (տուն): Ծխերը արձանագրված են ընտանիքի ավագի անունով ու հայրանունով... Հետո մանրամասն կերպով հիշվում են յուրաքանչյուր գյուղի վճարելիք բոլոր տեսակի հարկերը՝ գլխահարկ, հացահատիկների, անասունների, ամուսնություն, ջրադացի և այլն...»¹⁵: Վրաց աղբյուրագետը, սակայն, ելնելով Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մի շարք գավառներ վրացական ճանաչելու կանխակալ մոտեցումից, բավարարվել է միայն վրացական ու վրացիներին ներկայացնող փաստերը ուժեղացնելով՝ աչք փակելով այդ տարածքներում գերակշիռ մեծամասնություն կազմող հայերի գոյությունը, հայկական բնակավայրերի, հայկական տեղանունների ակնառու փաստի առջև: Ավելին, այստեղ Ս. Զիկիան գարգացնում է այն միտքը, թե նյութերում կարելի է գտնել վրացերեն և թուրքերեն լեզվական փոխառնչությունների վկայութ-

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ռ. Ռ. Աթեթյ, նույն տեղում, էջ 2:

¹⁵ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 7:

յուններ՝ որևէ խոսք չասելով նաև հայարմատ ու հայկական տեղանունների մասին: Վրաց աղբյուրագետների՝ Ախալցխայի էյալեթը և նրա ժողովրդագրությունը հիմնականում քարթվելական ներկայացնելու քաղաքական կողմնակալ մոտեցումները քննադատել է Ա. Մելքոնյանն իր «Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին» մենագրության մեջ¹⁶:

1961թ. վրացի թուրքագետ Յ. Աբուլաձեն հրապարակել է էրզրումի վիլայեթի կանոննամեների երկրորդ տարբերակը՝ կազմված 1592թ. սուլթան Մուրադ III կառավարման տարիներին: Աղբյուրագետն այն հայտնաբերել է Վրաստանի ԳԱ ձեռագրերի ինստիտուտի արևելյան ֆոնդում¹⁷:

1979թ. Յ. Աբուլաձեն օսմաներենից վերծանել և վրացերեն է թարգմանել Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդիի անվան ժողովրդական գրադարանի արևելյան բաժնում պահվող «Ջըլդերի էյալեթի ջաբա»¹⁸ դաֆթարը», որի նյութը ուսումնասիրել է Մ. Սվանիձեն: Այս դաֆթարում գրանցվել են նահիենների, լիվանների ավատատերերի անունները, նրանց ենթակա գյուղերը, տարեկան եկամուտները, հողատիրության տեսակները: Հաշվառման ցուցակներում արձանագրված հայանունն բնակավայրեր, հայերի անուններ են հանդիպում նաև ավատատերերի անվանացանկերում, հանգամանք, որ հիմք է տալիս Ա. Փափազյանին, իրավացիորեն ենթադրելու, թե ավատատերերի մեջ եղել են նաև հայեր¹⁹:

Հարցի պատմությանն առնչվող իր ուշագրավ հոդվածում հիմնականում հենվելով թուրք պատմաբանների ուսում-

¹⁶ Ա. Մելքոնյան, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Ձանգակ-97» հրատ., 2003, էջ 18-21:

¹⁷ Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դդ.), Երևան, 1999, էջ 81: Այդ մասին տես նաև՝ Օ. Աձօճաճա, Էնիճի-ի ձի աձոճոճի ռեիճի ձեճաճաճա, 1592 ձ., " Էճաճոճյ Էիճոճոճա ձոճիճիճնաճ Էիճ Էճոճը", ձ. 3, Օձեճեճը, 1961, ձ. 53-85.

¹⁸ **Ջաբա** հարկերի գանձում

¹⁹ Ա. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

նասիրությունների վրա՝ վրաց թուրքագետ Մ. Սվանիձեն անդրադարձել է նաև XVI-XVIII դդ. Օսմանյան կայսրությունում թահրիրների (աշխարհագիրների) անցկացման եղանակներին ու ձևերին, նրանց քաղաքական և տնտեսական նշանակությանը: «Գրանցման» դաֆթարների հրատարակությունը նա կարևորել է հատկապես Օսմանյան կայսրության ներքին ֆինանսատնտեսական քաղաքականության, ժողովրդագրության պատմության և աշխարհագրության, տեղանվանագրության և ազգագրության հարցերի հետազոտության համար²⁰:

Ըստ ամենայնի արժեքավոր է ճանաչված արևելագետ-օսմանագետ Ա. Տվերիտինովայի կազմած և խմբագրած «Օսմանյան կայսրության ագրարային կառուցվածքը XV-XVII դարերում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն, որում առաջին անգամ օսմաներեն և ժամանակակից թուրքերենի տառադարձված բնագրերից ռուսերեն են թարգմանվել ու ծանոթագրվել Օսմանյան կայսրության վարչական միավորներին վերաբերող օրենսդրական ակտեր և օրենքներ, սուլթանական հրամաններ, վակֆային հրովարտականեր, հարկամատյաններ և այլևայլ փաստաթղթեր: Գրքում տեղ են գտել նաև XVI-XVII դդ. թուրք հեղինակներ Լուծվի փաշայի և Ալի Չառլչի քաղաքական-տնտեսական քննախոսությունների թարգմանությունները²¹:

Օսմանյան հարկացուցակների, դաֆթարների, վավերագրերի ուսումնասիրության և հրապարակման ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարել արևելագետ-աղբյուրագետ Հակոբ Փափազյանը. մասնավորապես ուշագրավ են Սոֆիայի Կիրիլ և

²⁰ Ի . Օ. Naaíeäçá, Í ñi aínèèà ÄáÖöadü (Í adaiéñè), Áíñôi÷ííà èñôiðè÷añèíá ñôi÷íèèíáááíèá è ñíáöèäèüíüà èñôiðè÷añèèá äèñöèíèèíü, áÜí. 1, èçä-âí "Í áö-èà", Í ññèää. 1989, ñ. 159.

²¹ Aäðadiüé ñöðíé Í ñi aínèíé èì íádèè XV-XVII ää.. Áíèöí aídü è ì äöäðèäèü. Ñíñöäèèíèè, íäðáííà è èíííáíöäðèè Á. Ñ. Öáäðèèèííáíé, "Èçáäöäèüñöäí Áíñôi÷ííé èèöäðáööü", Í ññèää, 1963, ñ. 9.

Մեթոդի անվան ժողովրդական գրադարանում պահվող Օսմանյան արքունական դիվանատան վավերագրերից նրա լույս ընծայած նյութերը:

Հ. Փափազյանի հաղորդման համաձայն «տարբեր ֆոնդերում գրանցված մեզ հետաքրքրող վավերագրերի ընդհանուր թիվը մոտ 30 000 է (չուրջ 76 000 թերթ), որից 11 500 արխիվային միավորներ (30 000 թերթ) անմիջապես վերաբերում են Պատմական Հայաստանին (ներառյալ Արևելյան Հայաստանը), իսկ 18 000 միավոր (46 000 թերթ) Կիլիկիային և Օսմանյան կայսրության այլ հայաշատ նահանգներին: Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերը կենտրոնացված են էրզրումի, Վանի, Կարսի, Չլդերի, Թոքաթի, Խարբերդի, Դիարբեքի և Քրդստանի ֆոնդերում: Հայերի մասին զգալի նյութ կա նաև Սեբաստիայի, Կեսարիայի, Մալաթիայի, Մարաշի, Ադանայի, Այնթաբի, Ամասիայի, Անտիոքի, Եդեսիայի, Իկոնիայի, Հալեպի, Տրապիզոնի, Ինչպես նաև Քյոթահիայի, Ղրիմի, Զմյուռնիայի, Թեքիրդաղի (Ռոդոստո), Երուսաղեմի և այլ ֆոնդերում»²²: Ըստ այդմ էլ այստեղ կան XVI-XIX դդ. ընդգրկող բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք առնչվում են Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառներին. առանձնապես կարևոր են պետական պաշտոնեությունն ու զինվորականությունը որպես ռոճիկ տրվող ավատների՝ «գիամեթներ» և «թիմարներ» հրամանագրերն ու «Դեֆթերները»²³: Արևելյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերը բնութագրելիս Հ. Փափազյանն ընդգծում է, որ դրանք «որպես օսմանյան իշխանությունների որոշակի նվաճողական նկրտումների և նվաճված վայրերի բնակչության նկատմամբ համատարած կողոպուտի և հարստահարության

²² Հ. Փափազյան, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀՍՍՀ - ԳԱ Հրատ., Երևան, 1984, թիվ 3, էջ 196:

²³ Նույն տեղում, էջ 196-197:

մասին վկայող անհերքելի փաստաթղթեր» ունեն բացառիկ նշանակություն²⁴:

Արժեքավոր է Ավետիս Փափազյանի «Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր)» աշխատությունը. հեղինակը մեկնաբանելով կանոնամեներն ու առանձին օրենքները՝ նորովի է լուսաբանում Օսմանյան կայսրությունում Հայերի իրավական և սոցիալ-քաղաքական վիճակը²⁵:

Արևմտյան Հայաստանի տեղանվանագիտություն և պատմական ժողովրդագրություն Համար առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում Բարձր Հայքի Բաբերդի, Կամախի, Խարբերդի գավառներին նվիրված թուրք աղբյուրագետներ Իսմեթ Միրօղլուի և Մեհմեդ Ունալի ուսումնասիրությունները՝ «*Բայբուրթի սանջակը XVI դարում*»,²⁶ «*Քեմախի սանջակը և Էրզրոնյանի կազան /1520-1566/*»,²⁷ «*Հարբուլթի սանջակը XVI դարում /1518-1566/*»²⁸: Այս աշխատությունների համար հիմք են ծառայել Ստամբուլի *Başbakanlık Arşivi*-ում և Անկարայի *Tabu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime* արխիվների *Թարու (Tabu) Թահիր* և *Էվկաֆ (Evkaf), Մյուհիմե (Muhime)* և *Մալիյե (Maliye)* դաֆթարները²⁹:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 197:

²⁵ Տե՛ս Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր). Երևան, 1999:

²⁶ İ. Mirođlu, XVI. Yüzyılda Bayburt sancađı, Üçler Matbaası, İstanbul, 1975.

²⁷ İ. Mirođlu, Kemah Sancađı ve Erzinjan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1990.

²⁸ M. Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancađı (1518-1566), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1989. İ. Mirođlu, Kemah Sancađı ve Erzinjan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1990.

²⁹ Թարու-տվյալ անձի սեփականությունը հաստատող փաստաթուղթ, կայքագիր:

Ի. Միրոզլուուն ևս, հավատարիմ թուրքական պատմագիտութեան ավանդույթներին, հրապարակել է Բաբերդ-Սպերդեհան-Կամախ-Երզնկա տարածքներին վերաբերող աշխարհագիր մատյանների նյութը՝ տառադարձելով կամ փոխանցելով ժամանակակից թուրքերենի: Օսմանյան փաստաթղթերի հրապարակման այս եղանակը, մեր դիտարկմամբ, հետապնդում է մի շարք նպատակներ: Առաջին հայացքից թվում է, թե XVI դարի օսմանյան դիվանային փաստաթղթերն առավել մատչելի են դառնում ուսումնասիրողներին, մանավանդ որ օսմաներեն (սիակատ) ձեռագրերի ընթերցումը ծանր և խրթին աշխատանք է: Բացի այդ, թուրքական պետական արխիվների մի մասը գտնվում է հատուկ հսկողութեան տակ, և արտասահմանցի ոչ բոլոր մանագետներն են կարող ազատորեն օգտվել դրանցից: Սակայն, փաստաթղթերի հրապարակման այս եղանակը, ինչպես ցույց կտրվի հետագայում, ընտրվել է այլ՝ քաղաքական նկատառումներով. թուրք աղբյուրագետները ձեռագրային նյութն աշխարհին ներկայացնում են միտումնավոր աղճատումներով, խմբագրումներով և սրբագրումներով: Հե՛նց այդ տեսքով էլ օսմանյան վավերագրերը շրջանառութեան մեջ են մտնում և դառնում հիմք արևմտյան գիտնականների ուսումնասիրութեանն և եզրահանգումների համար: Ուստի, հասկանալի պատճառներով, թուրք հեղինակների այդօրինակ հրապարակումների համակողմանի և անկողմնակալ քննութեանն այսօր ավելի քան կարևոր է:

Ի. Միրոզլուուն իր գրքերում չի տպագրել գրանցումներին վերաբերող որևէ բնագրի ֆաքսիմիլե հատված, որ նմանատիպ վավերագրեր հրապարակելիս ընդունված կարգ է: Օսմանյան փաստաթղթերը ժամանակակից թուրքերենի տառադարձված և առանց կից բնագրերի հրապարակելու այս եղա-

Էվկաֆ (վակֆի հոգնակի ձևն է) - մահմեդական երկրներում կրոնական կամ բարեգործական նպատակներով մզկիթներին, եկեղեցիներին նվիրաբերված շարժական և անշարժ գույք, որոնք ազատ էին պետական հարկերից:

Մյուհիմե-կարևոր:
Մալիյե-ֆինանսական:

նակի արատավորութիւնը նկատել են նաև ռուս անվանի արևելագետները: Այսպես՝ Ա. Տվերիտինովան նշում է, որ Թուրքիայում օսմանյան փաստաթղթերի «հրապարկումները դեռևս հնարավորութիւն չեն տալիս եզրակացնելու, որ Թուրք գիտնականները մշակել են փաստաթղթերի հրապարակման գիտական համակարգ: Փաստաթղթերի տեքստերը տառադարձվում են ժամանակակից Թուրքերենի, իսկ բնագրերը շատ հազվադեպ են հրապարակվում: Արդյունքում հետազոտողը ստիպված է փաստաթուղթը տեսնել այն հրապարակողի աչքերով և զրկված է վերջինիս սուբյեկտիվ ընկալումն ստուգելու հնարավորութիւնից»³⁰: Նույն եզրահանգման է եկել Ա. Փափազյանը. «Որպես ընդհանուր թերութիւն պետք է նշել, որ Թուրքական վավերագրերի հրատարակութիւնները հաճախ չեն համապատասխանում մասնագիտական պատշաճ մակարդակին: Հարցն այն է, որ երբեմն տեքստերը օսմաներենից լատինատառ Թուրքերենի են փոխադրել ազատ, բացթողումներով և առանց անհրաժեշտ ծանոթագրութիւնների: Միշտ չէ, որ հրատարակութեանը կցվել է տվյալ վավերագրերի պատճենները, որպեսզի մասնագետները անհրաժեշտութեան դեպքում հնարավորութիւն ունենային անմիջականորեն ծանոթանալու բնագրի հետ»³¹:

«Բայբուրթի սանջակը XVI դարում» գրքում Ի. Միրոզլուն ներկայացնում է 1516-18 (Հիշրեթի 922-924), 1520 (Հջր. 926), 1522-25 (Հջր. 928-931), 1530 (Հջր. 937), 1568 (Հջր. 976), 1591 (Հջր. 1000) թթ. Բաբերդում (Բայբուրթ), Սպերում (Իսփիր), Վերին, Ներքին Դերջաններում (Թերջան), Գայլգետում (Քելքիթ), Քովանսում, Յաղմուրդերեսիում, Շողայնում (Շոգայն) անցկացված աշխարհագիրները: Հրապարակելով աշխարհագիր մատյաններում արձանագրված Բաբերդի սանջակի

³⁰ *Āāḏāḏī ūē ḡōḏī ē Ī ḡī āī ḡēī ē èi ī āḏēē XV-XVII āā., Āī ēōī āī ōū è ī āḏāḏēāēū, c. 11.*

³¹ Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), էջ 30:

բնակավայրերի ցանկը՝ Ի. Միրօղլուն քաղվածաբար ներկայացրել է բնակավայրերն իրենց տեղանուններով, նշել բնակիչների թիվն ըստ տների (hane)՝ «քրիստոնյա» և «մահմեդական» համայնքների տարբերակումով: Սրանց կողքին հիշվում են նաև տվյալ գյուղի պաշտոնյաները, մշակվող կուլտուրայի տեսակը, ջրաղացները, ձիթհանները, եկամուտները (ակչեններով)³²: Գրքի վերջում, նույն աշխարհագիր մատյանների հիման վրա, Ի. Միրօղլուն կցել է իր կազմած քարտեզները:

Ցավոք, աշխարհագիր մատյանի հրապարակողն առհասարակ չի հիշում Բաբերդի բնակչության բնիկ մեծամասնության՝ հայերի գոյությունը և նրանց դիմաց նշում է միայն անորոշացնող «քրիստոնյա» եզրը: Պատահական չէ, որ ողջ ուսումնասիրություն մեջ Հայաստանը բոլորովին չի հիշատակվում, իսկ հայերը՝ ընդամենը մեկ անգամ,³³ այն էլ շատ հպանցիկ՝ ի տարբերություն, օրինակ՝ վրացիների: Թուրք հեղինակի միտումնավորությունը նկատվում է նրա՝ աշխարհագիր մատյանները ներկայացնելու եղանակից, որից բխող ազավաղումներին ու աղճատումներին անդրադարձել ենք սույն ուսումնասիրություն մեջ:

Այնուհանդերձ, մատյանների աղբյուրագիտական նշանակությունն անժխտելի է: Ընդհանուր առմամբ, թահրիր դաֆթարները (աշխարհագիր մատյանները) վկայում են, որ XVI դարում Բաբերդը, Սպերը, Դերջանը և վարչատարածքային հարակից միավորները ունեցել են խիտ ազգաբնակչություն, որում, ինչպես ցույց կտա մեր հետագա քննությունը, հայկական տարրը, անկասկած, գերակշռող մեծամասնություն են:

Բուլղար պատմաբան Ն. Տոդորովը, օսմանյան գրանցման մատյանների աղբյուրագիտական արժեքը գնահատելիս, նշում է. «Բականյան թերակղզում ագրարային հարաբերությո-

³² Տե՛ս Ի. Mirođlu, XVI Yüzyýlda Bayburt Sancađý, s. 35-113.

³³ Ի. Mirođlu, նշվ. աշխ., էջ 11:

յունների և ժողովրդագրական վիճակի վերաբերյալ գոյություն ունեցող ուսումնասիրութիւնները, որոնք հիմնված են թուրքական արխիվային նյութերի վրա, ապացուցում են, որ օսմանյան տարբեր գրանցման մատյանները, չնայած իրենց բոլոր թերութիւններին, ներկայացնում են կարևորագույն աղբյուր Օսմանյան կայսրութեան սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ բաղկանյան քաղաքի ուսումնասիրմանն առնչվող մի շարք հարցերի լուծումը հնարավոր կդառնա միայն գրանցման մատյանների նյութի հրատարակումից և մշակումից հետո...»³⁴:

Օսմանյան աշխարհագիր մատյանները կարևոր արժեք ունեն ոչ միայն նվաճված տարածքներում կայսրութեան կիրառած քաղաքականութեան լուսաբանման առումով, այլև փաստական ծանրակշիռ նոր նյութեր են պարունակում **տեղանվանագիտութեան և պատմական ժողովրդագրութեան** ուսումնասիրութեան համար:

Հայկական տեղանունների ստուգաբանութեան փորձեր կատարվել են տակավին V դարում: Պատմահայր Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը», կոթողային «Աշխարհացույցը» հարուստ ու բազմաբնույթ տեղեկութիւններ են տալիս և հիմք ծառայում ծավալուն ուսումնասիրութիւնների, պատմա-աշխարհագրական բառարանների ստեղծման համար: Բացի զուտ պատմական փաստերից, հայոց պատմութեան գանազան հարցերի բացահայտմանն ու լուսաբանմանն օժանդակում են նաև մատենագրութեան, հին առասպելների, ազգագրական տարբեր նյութերի, հայ և օտար հեղինակների ուղեգրութիւնների մեջ վկայված տեղանուններն ու անձնանունները:

Այս խնդիրների քննութեամբ զբաղվել են լեզվաբանները, աշխարհագրագետները, պատմաբանները, ազգագրագետ-

³⁴ Ի. Օրթոն, *Ասիական հարցեր* XV-XIX հատոր. Նիոթաթիւրկ-յեթիւնի Ե-հատոր Ե Թիւրքիստանի Ե-հատոր, Ե. 15.

ները: XIX դարում Հայաստանի տեղանունները ուսումնասիրել են Մխիթարյաններ Ղ. Ինճիճյանն ու Ղ. Ալիշանը, որոնց մնայուն արժեք ունեցող ծավալուն աշխատություններն ամփոփում են հայ և օտար հեղինակների հաղորդած տեղեկություններն մի զգալի մասը:

Հայկական տեղանվանագիտությունը (ստուգաբանություն, տեղադրություն, պատմա-աշխարհագրական բնութագրություն) համակողմանի ուսումնասիրել են Ն. Ադոնցը³⁵, Հ. Հյուբշմանը³⁶, Հ. Աճառյանը³⁷, Գ. Ղափանցյանը³⁸, Գ. Զահուկյանը³⁹, Է. Աղայանը⁴⁰ և ուրիշներ:

Հ. Մանանդյանի գիտական ժառանգություն մեջ ևս մեծ տեղ են գրավում Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի (Պետինգերյան քարտեզում նշված, արտաքին առևտրի ճանապարհներին, տարբեր ռազմական արշավանքների երթուղիներում գտնվող և այլն) տեղադրությունն ու անունների ստուգաբանությունը նվիրված աշխատություններն ու հոդվածները⁴¹: Հայաստանի տեղանունների ծագումնաբանությունն ու ստուգաբանությունը համար խիստ կարևոր են նաև բազմաթիվ

³⁵ Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987:

³⁶ Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղույ անունները, Վիեննա, 1907:

³⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Երևան, Պետհամալսարանի հրատ., 1940, մաս 2, Երևան, Հայպետհրատ, 1951: Նույնի՝ Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971, հ. II, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1973, հ. III, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1977, հ. IV, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1979:

³⁸ Ա. Ա. Էնթաֆյան, Օթեթա-Էթեթաթեթ Աթի Կի. Կթիթաթաթ աթի Կի է էթ իա-թեթիթաթ էթիթեթ, Աթաթաթ, 1947. Նույնի՝ Նթթթեթեթ է Նթթթեթեթեթիթաթիթաթ Նեթաթ ա թիթիթեթեթ աթաթիթեթ ի թեթեթ Աթեթ (էթ աթաթեթ, Կթեթիթաթ իթեթիթաթեթիթեթ է թաթթեթիթեթաթիթաթ թաթիթիթթաթիթաթեթ). Աթաթաթ, 1948. Էթիթեթեթ-էթիթեթեթ-աթեթիթաթ շիթ-աթեթաթ թիթիթիթեթեթ աթաթիթեթ Աթի աթեթ. - Ա էթեթաթ Էթիթաթյաթ Ա. Ա. "Էթիթեթեթ-էթիթեթեթ-աթեթաթ թաթիթեթ", թիթ II, Աթաթաթ, 1975.

³⁹ Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1987:

⁴⁰ Է. Աղայան, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:

սեպագրերում արձանագրված տեղանունների հրապարակումներն ու ստուգաբանությունները⁴²:

Այդ աշխատություններում կատարվել են արժեքավոր ստուգաբանություններ, ճշտումներ ու վերականգնումներ, բացահայտվել են նաև ուրարտահայկական տեղանվանական հարաբերակցություններ, հստակեցվել են բազմաթիվ բնակավայրերի տեղայնացումներ: Ինչպես նկատել են մասնագետները, տեղանունների ուսումնասիրությունը՝ տեղանվանագիտությունը, լինելով լեզվաբանության հատուկ բաժիններից մեկը՝ խաչաձևվում է լեզվի պատմության, բարբառագիտության, լեզվաբանության, ստուգաբանության և այլ բնագավառների հետ. այն, միաժամանակ, անքակտելիորեն կապված է պատմությանը, աշխարհագրությանը և ազգագրությանը⁴³:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, որ լեզվական փաստը (բառ, բառակապակցություն, տեղանվանում և այլն) ավելի ընդհանրական, կայուն գծեր է պարունակում իր մեջ և դարերից եկած ամրակուռ փաստարկ կարող է դառնալ տեսական այս կամ այն դրույթը հիմնավորելու համար⁴⁴: Նման անգնահատելի արժեք ունեն հայկական տեղանունները ինչպես հայոց լեզվի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության առանձին խնդիրների ուսումնասիրման համար: Տեղանվանագիտությունը լեզվական ինքնանպատակ գիտակարգ չէ. այն ընդգրկում է որոշակի ժամանակի պատմաաշխարհագրական և պատմալեզվական համեմատաբար կայուն սովյալներ:

⁴¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, Հ. Ե, Երևան, ԳԱ հրատ, 1984, Հ. 2, 1985 և այլն:

⁴² Ի. Ածօթիյի, Օծծծծծ è Օծծծծ, ծ.1, Օիիիիի èèà Օծծծծ, ԷՇàààèüüôî ԱԻ Ածի. ՆՆՊ, Ածàààí, 1985. Յուզաննէս Կարազեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, Հ.1, գիրք 1, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), «Մագաղաթ» հրատ., Երևան, 1998:

⁴³ Ա. Ա. Ի èèiîîâ, Ȃââââíèà à òiîîîîèi èèò, èçà-âî "Í àòèà", Ȃ îñèâà, 1965, ñ. 164.

⁴⁴ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987, էջ 9:

Մեր սուլյն ուսումնասիրության համար առավել կարևոր աղբյուր է հանդիսացել 1668 թվականին Հակոբ Կարնեցու հեղինակած *«Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցաւ թէ ուղուպօլիս, որ այժմ Արզրում վերայձայնիպ կոչի»* աշխատութիւնը: Բնագիրը արժեքավոր ծանոթագրութիւններով հրատարակել է Վ. Հակոբյանը⁴⁵: Հակոբ Կարնեցին XVII - դարի հայ մատենագրության այն եզակի դեմքերից է, որն իր երկում քաղաքական և ռազմական իրադարձութիւններից բացի, մեծ ուշադրութիւն է դարձրել ժողովրդագրական, վարչական, աշխարհագրական, կենցաղային փաստերին: Հեղինակն առանձին ներկայացրել է Կարինի կուսակալության մեջ մտնող մոտ 30 գավառները՝ դրանց սահմանների վերաբերյալ տեղեկատուութամբ: Նրա բերած փաստերը առավել հավաստի և կարևոր են հատկապես ժողովրդագրութիւնն առնչվող գրանցումներում: Կարնեցու սերը հայրենի բնաշխարհի, հայրենիքի, հայ ազգի նկատմամբ համապարփակ է և անթաքույց՝ *«Եւ է սա քաղցր և համեղ երկիր և Հայոց բնակարան ... Եւ է երկիրս այս հացալից, ջրաւէտ, խոտալիր, ոչխարօք և անասնօք ի լի, իւղ և մեղր սպիտակ և անթիւ, որ հիանալի է տեսողացն...»*⁴⁶, գրում է նա: Կարնեցու երկը հիմնարկեք նշանակութիւն ունի առանձին տեղանունների ճշտման և համեմատութիւնների համար:

Բարձր Հայքի մի շարք տեղանունների ճշգրտման համար հենվել ենք նաև Մխիթարյան միաբանութիւնն անդամ Հ. Ղուկաս Ինճիճյանի՝ 1806 թ. հրատարակված *«Աշխարհագրութիւն...»* աշխատութիւնն առաջին հատորում տեղ գտած փաստերի վրա: Հեղինակը, օգտագործելով բազմաբնույթ վավերագրեր, տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի վարչական բաժանումների, ժողովրդագրութիւնն, բնակչութիւնն

⁴⁵ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956, էջ 541-586:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 553:

կենցաղի ու սովորույթների մասին՝ քաղաքական և պատմական դեպքերի գուգահեռներով⁴⁷:

Օգտվել ենք նաև Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» աշխատությունից, որում կան Մեծ Հայքի գավառների, քաղաքների ու գյուղերի տեղագրությանն ու ժողովրդագրությանը վերաբերող արժեքավոր տեղեկություններ: Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի գավառների շատ տեղանուններ, որոնք հիշատակում է Ալիշանը, գրեթե նույնությամբ գրանցված են XVI դարի օսմանյան դաֆթարներում⁴⁸:

Առանձին հարցերի պարզաբանման համար հիմք են ընդունվել նաև «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում» հրատարակված գրիչների վկայությունները⁴⁹:

Աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանունների ճշտումներ ու վերականգնումներ կատարելիս և հիշյալ տարածքներում ժողովրդագրական փոփոխությունները վերհանելիս՝ հավաստի աղբյուր են հանդիսացել նաև Գ. Սրվանձտյանցի, Մ. Միրախորյանի, Ա. Երիցյանի, Ատրպետի, Ա.-Դոյի, ինչպես նաև ցարական Ռուսաստանի Կովկասյան ռազմական գլխավոր շտաբի վիճակագրական աղյուսակները, տեղանվանական ցանկերն ու քարտեզների տվյալները:

Այսպես, հայ նշանավոր պատմաբան և հնագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին, լինելով գեներալ Լորիս Մելիքովի և գեներալ Շելկովնիկովի հատուկ գործերի հանձնակատար, մանրակրկիտ ուսումնասիրել է էրզրումի նահանգի վարչատարածքային վիճակը, կազմել տեղանվանական-վիճակագրա-

⁴⁷ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, մասն Ա, Վենետիկ, 1806:

⁴⁸ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1855:

⁴⁹ Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1601-1620թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974: Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1621-1640թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1978: Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1641-1660թթ.), հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

կան աղյուսակներ ու քարտեզներ, որոնք ամբողջացնելով, հրատարակել է 1883թ. Թիֆլիսում: Ա. Երիցյանի բերած փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ 1870-1880-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը⁵⁰: Աշխարհագրական առումով ռուսական ռազմական քարտեզները լինելով ճշգրիտ՝ տեղանվանական բառաքննությունների համար կողմնակի, լրացնող-պարզաբանող նշանակություն ունեն, որովհետև ռուսերենի հնչյունական սահմանափակ համակարգը հնարավորություն չի տվել լրիվ արտացոլել հայկական տեղանունները: Ընդհանրապես, նկատելի է, որ հայկական տեղանունները ռուսական աղբյուրներում է՛լ ավելի են հեռացել իրենց բնիկ ձևից: Հարկ է նշել, որ ցարական շատ աղյուսակների, քարտեզների համար սկզբնաղբյուր են ծառայել թուրքական պաշտոնական *«Սալնամհները»*, որոնցում օսմաներենով գրանցված հայկական տեղանունների մեծ մասը, ռուսերենի տառադարձվելիս, շատ դեպքերում հեռացել են իրենց բնիկ ձևից: Այդ աղյուսակներում ու քարտեզներում մեծ թիվ են կազմում նաև սրբագրական և տպագրական վրիպակներն ու սխալները: Արևմտյան Հայաստանի տեղանունների աղավաղումները պայմանավորված են նաև այս հանգամանքներով:

Կարևոր են նաև Գ. Սրվանձտյանցի ռուսումնասիրությունները, որոնք ներկայացնում են արևմտահայություն կյանքի ընդհանուր պատկերը XIX դարի 70-ական թթ.: Նրա կազմած՝ բնակավայրերի տեղանվանական ցանկերն ու վիճակագրական աղյուսակները հավաստի հիմք են օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում արձանագրված որոշ տեղանունների վերականգնման և ճշտումների, հիշյալ տարածքների պատմա-

⁵⁰ Ա. Ἀθεοῦ ἀ. Νῆεμῆ ἱαηαῖαὶ ἰὸὺ ἰοῖεοῖ ἀ ἀὺαοαῖ Ἰδσαδοῖ νεῖῖ εῖ αἰαηὸε, ἰαδοῖ ἀεα-
 οαῖνεϋ αἰ ἀδαι αἰἱἱ ὀιθααῖαῖ εῖ Θἱηηε, ηἱηοαῖαῖ ἀ ἰ αα ἰ ἀηϋα 1878 ἰη αἶ, Ἱ δε-
 εἰαῖαῖ ε 1-ἰ ὸ αὺἰὸηεὸ VIII οἰ ἰ ἀ "Ἐσαηὸε Ἐαεαῖηἰ Ἰ οααεα Ἐἰ ἰαδοῖ δη-
 εἰ ἰ Ἰ Ἰηηἰ ἰ ἰ Ἀἰηαδαὸε-ἰηἰ ἰ ἰ ἰ αὺἰαηα", Οεὸεἰη, 1883 (1884-1885),
 այսուհետև հղումը տե՛ս Ἀ. Ἀθεοῦ, նշվ. աշխ.:

կան ժողովրդագրության հարցերի լուսաբանման համար⁵¹: Նույնպիսի կարևորություն ունեն Ա-Դոյի վիճակագրական ցանկերը, որոնց տվյալները վերցված են մասնավորապես Կարնո թեմի եկեղեցիների գրամատյաններից ու գյուղական ծխամատյաններից⁵²:

Ուսումնասիրություն անանձին խնդիրների համար կարևոր ուղեցույց է հանդիսացել Մ. Զուլալյանի «Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.» մենագրությունը, որում հեղինակը վերլուծություն է անում հայկական, օսմանյան և եվրոպական աղբյուրների տվյալները՝ լուսաբանել է նաև Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության ցայտ հետազոտողների ուշագրությունից դուրս մնացած հարցեր⁵³:

Մի շարք դիտարկումների համադրման համար օգտվել ենք նաև ականատեսների փաստավավերագրական, տեղեկատվական վկայություններից⁵⁴:

Պատմական ժողովրդագրությունը վերաբերող անանձին իրողությունների ճշգրտման համար օգտակար են եղել Ա. Մելքոնյանի⁵⁵, Գ. Բաղալյանի⁵⁶ համապատասխան ուսումնասիրությունները:

⁵¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982:

⁵² Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, «Կուլտուրա», 1912:

⁵³ Մ. Զուլալյան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1980:

⁵⁴ Բաբեկյան քհնյ. Արսլանեան, Բաբերդ եւ իր շրջանները, Փարիզ, 1955, գրքի տիտղոսաթերթին նշված է հեղինակի աշխարհական անունը՝ Մաղաքիա Արսլանեան, գրքի վերնագիրն ու հրատ. թիվը ևս տարբեր են՝ Բաբերդ եւ շրջակայքը, Փարիզ, 1954, մենք այսուհետև գիրքը կհղենք՝ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ.: Ղ. Չարբը, Հուշամատյան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Բեյրութ, 1957:

⁵⁵ Ա. Մելքոնյան, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, «Հայաստան», ԳԱԱ Հրատ., 1994:

⁵⁶ Գ. Բաղալյան, Էրզրումի վիլայեթի որոշ կազաների հայ բնակչության թուրքաբանակի ճշգրտման ըստ Արեւելյան Հայաստանում ապաստանած արեւմտահայ

Օսմանյան կայսրության XVI-XVII դարերի վարչական բաժանումներին են անդրադարձել Հ. Անասյանը և Ա. Սաֆրաստյանը⁵⁷: Հ. Անասյանը հենվել է հիմնականում եվրոպական սկզբնաղբյուրների վրա, Ա. Սաֆրաստյանը հիմք է ընդունել թուրքական աղբյուրները՝ իր թարգմանությունում հրապարակված Թուրքիայի արքունական դափթարհանեի պետի՝ Այնի-Ալի-էֆենդիի «Օրենքների գրքույկները», ապա նաև Ֆերիդուն-Բեյի «Սուլթանների գրությունները»՝ հաշվի առնելով հատկապես վարչական բաժանումները⁵⁸:

Հայաստանի և հայերի մասին մի շարք ուշադրավ տեղեկություններ են պարունակում XVII դարի թուրք հեղինակները Էվլիյա Չելեբիի և Քյաթիբ Չելեբիի երկերը: Հայկական տեղանունների յուրացմամբ և կեղծ ստուգաբանական վարժանքներով զբաղվել է նաև վերոհիշյալ հեղինակներից Էվլիյա Չելեբին, որի մեկնությունները, ցավոք, հաճախ հիմք են դառնում թուրք մասնագետների համար⁵⁹: Սուլյն մենագրություն մեջ անդրադառնում ենք Էվլիյա Չելեբիի կատարած տեղանվանական ստուգաբանություններին՝ ցույց տալով, որ դրանք հնարածին են և բոլորովին կապ չունեն իրականություն հետ: Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս XVII դարում Օսմանյան կայսրությունում գիտակցում էին տեղանունների ռազ-

գալթականների 1914-15-ին կազմուած վիճակագրական ցուցակների, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. Ի, Պեյրութ, 2000, էջ 207-223 :

⁵⁷ Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (պատմական հետազոտություն), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961, էջ 14-21:

⁵⁸ Ա. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում (պատմական ակնարկ), Արևելագիտական ժողովածու, հ.1, Երևան, ՀՍՍՌ - ԳԱ հրատ., 1960, էջ 285-301:

⁵⁹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. Բ, Երևան, 1964: Թուրքական աղբյուրներ. Էվլիյա Չելեբի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի. հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967: “*Äæððáí-íþi à*” è “*Ôáçæáèá*” *Ëýðèáà ×áèááè èáè èñðí+íèè íí èñðíðèè Áðì áíèè (ÖVII á.)*”. *Ï ðáàèñèíáèà, íáðááí à è èíi í áíòàðèè Æ. Æ. Ï áíàçýíá, Áðáááí, èçä-áí Áí Áðì. ÑÑÐ, 1973.*

մավարական նշանակութունը. Չեկերին բավականին մոտ էր կանգնած արքունիքին, վարել էր տարբեր պաշտոններ. ուրեմն նրա տեղանվանական ճշգրտումները ոչ թե անմեղ ստուգաբանութուններ էին, այլ հետապնդում էին գրաված տարածքների «թուրքականութունը» հաստատելու հեռագնա նպատակներ: Ընդհանրապես, թուրք պատմագիրները կարգավիճակով արքունական և ոչ արքունական էին: Նրանց մեծ մասը պետական-պաշտոնական տարեգիրներ էին՝ Vaka-a Nüvis և «մոտ լինելով սուլթանական արքունիքին ու կառավարական օրգաններին, դեպքերը տալիս են ավելի լրիվ, հաճախ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա»⁶⁰: Ինչպես նկատում է Ա. Սաֆրաստյանը, հաճախ պատմագիր-տարեգիրներին նշանակում էր սուլթանը, ուստի նրանք առաջին հերթին պետք է բավարարեին սուլթանի, վեզիրների, կրոնական, վարչական, ռազմական պաշտոնյաների պահանջները, փառաբանեին նրանց նվաճողական նկրտումները⁶¹: Ավելին՝ սերելով այդ իսկ խավերից՝ նրանք չէին էլ մտածում դուրս գալ իրենց «ղասի շահերի ու հետաքրքրության սահմաններից»⁶²:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են նաև թուրք պատմաբան-աղբյուրագետներ Օ. Բարքանի⁶³, Ի. Ու-

⁶⁰ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանութուն թուրքերեն բնագրերից, ներածութունով, ծանոթագրութուններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, կազմեց՝ Ա. Խ, Սաֆրաստյան, հ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան 1961, էջ 11:

⁶¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Ö. L. Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirler ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri. İktisat Fakültesi Mecmuası, 2/1 İstanbul 1940. Նույնի՝ XV ve XVI ýncý Asýrlarda Osmanlý İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Birinci cilt, Kanunlar, İstanbul, 1943. Նույնի՝ Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlý Tarihi, İstanbul, TM, sayı: X, 1953.

զունչարշըլըի⁶⁴, Հ. Ինալջիքի⁶⁵, Հ. Թունջերի⁶⁶ և այլ հեղինակների աշխատությունները, որոնցում տարբեր առիթներով տեղ են գտել Հայաստանի ու հայերի մասին որոշակի փաստեր ու տվյալներ:

Հայկական տեղանունների բառաքննությունները, ճշգրտումներն ու վերականգնումները, Կարնո բարբառի խոսվածքային շերտերի բնութագրումները, հիշյալ տարածագոտու բարբառից բխող հնչյունական առանձնահատկությունները, օսմանյան տառադարձություն և ժամանակակից թուրքերենի անցումները ներկայացված են Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի, Ն. Ադոնցի, Հ. Տաշյանի, Գ. Ջահուկյանի առաջադրած սկզբունքների կիրառումով⁶⁷: Այդ իսկ նպատակով օգտագործվել են նաև տարբեր բառարաններ, հանրագիտարաններ

⁶⁴ İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul, 1941. Նույնի՝ Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara, 1948. Նույնի՝ Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, Cilt 1-2, Ankara, 1943-1944.

⁶⁵ H. İncik, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, Ankara, 1954. Նույնի՝ Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara, 1954.

⁶⁶ H. Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku. Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Ankara, 1962.

⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, Հայպետհրատ, 1951, Ա. Ա. Էնի օյյի, Էնոի ծեօի-եօի ֆաեֆո-ֆաեֆա շիա-աի օա օիիիի օեօ ֆֆաի ֆֆ Ածի ֆի օօ. -Ա օի ֆֆա Ա. Ա. Էնի օյյի ֆֆ Ա. Ա. Էնոի ծեօի-եօի ֆաեֆո-ֆաեֆա ծաֆի օս, օի Ի, Ածաֆի, 1975. Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, «Հայաստան», 1987: Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորշուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Վիեննա, հ. 1, 1973, հ. 2, 1980, հ. 3, 1981: Նույնի՝ Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, պատմական ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1921: Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտություն ներածություն, Երևան, 1972: Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն: Նախադրային ժամանակաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1987:

ու քարտեզներ⁶⁸: Օսմանյան աշխարհագիրներում վկայված Բարձր Հայքի տեղանունների վերականգնումները հիմնականում կատարվել են Հաչվի առնելով Կարնո և Բաբերդի բարբառային միավորների հնչյունական (մասնավորապես՝ քերականական) համաժամանակյա հատկանիշները: Ընդ որում, դրանք առանձնացվել են ըստ արմատների, հիմքերի, ածանցների, հոլովական ձևույթների ու այլ տարրերի, տրվել է դրանց փոփոխությունների պատկերը, նախնական վիճակը, առանձնացվել են օսմաներենով գրանցվելու և ժամանակակից թուրքերենի տառադարձվելու հետևանքով առաջացած շերտերը:

Հայկական տեղանունները, բնականաբար, մեծ տեղ են գտել նաև Հայկական հանրագիտարանում և պատմաաշխարհագրական մի շարք բառարաններում: Իր լայն ընդգրկումով առանձնանում է Թ. Հակոբյանի, Ս. Մելիք-Բախչյանի և Հ. Բարսեղյանի հեղինակած «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը» (5 ստվարածավալ հատոր⁶⁹), որն իր բնույթով, լեզվական ու լեզվաաշխարհագրական հին ու նոր, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների, քարտեզների ու վիճակագրական աղյուսակների օգտագործումով հանրագիտակային բացառիկ երևույթ է: Բառարանի հեղինակները ներածության մեջ հանգամանորեն անդրադարձել են իրենց սկզբնաղբյուրներին և դժվարություններին՝ վերջիններխ շարքում հատկապես կարևորելով հետևյալը. «Բառարանի ընդգրկած տարածքի տեղանունները ամենից շատ փոփոխել ու աղավաղել են թուրքական ցեղերն ու ժողովուրդները: Սկզբնական շրջանում լինելով վաչկատուն անասնապահներ՝ դրանք առաջին հերթին կամայական անուններ են տվել լեռներին ու սարերին, սարա-

⁶⁸ Նոր Բաղդիք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1979: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971, հ. II, 1973, հ. III 1977, հ. IV 1979:

⁶⁹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986, հ. II, 1988, հ. III, 1991, հ. IV, 1998, հ. V, 2001:

Հարթերին, գետերին ու գետակներին... Եվ ցավով պիտի ասել, որ Ֆիզիկաաշխարհագրական տեղանունների նախնական ազգային ձևերի զգալի մասը մեզ Հայտնի էջ, որովհետև մեր մատենագիրները լեռների, գետերի, Հարթությունների հատուկ անունները հիշատակելու փոխարեն հաճախ բավարարվել են անանուն դաշտ, գետ, լեռ գրելով»⁷⁰: Պետք է նշել, որ բառարանում բնակավայրերը արտացոլվել են ինչպես հին, այնպես էլ իրենց հետագա փոփոխված տարբերակներով:

Մեզ համար հատկապես կարևոր ուղեցույց է հանդիսացել Գ. Զահուկյանի առաջադրած նոր և ընդգրկուն *արտահարաբերման* եղանակը, որի սկզբունքների կիրառումով էլ տեղանունների քննությունը տարվել է լեզվական և արտալեզվական փաստերի հարաբերակցման բացահայտումներով. այն ենթադրում է «...բառերի լեզվա-հնչաբանական և ստուգաբանական վերլուծության հիման վրա նրանց հիմքում ընկած սկզբնական իմաստների ու իրույթների պարզաբանում, ժողովրդի պատմության տարբեր կողմերի, այսինքն՝ *արտալեզվական փաստերի օգտագործմամբ* բառերի սկզբնական իմաստների և այդ իմաստների փոփոխության օղակների որոշումը, լեզվի պատմության համար օգտագործվող տեքստերի խմբավորումը, դրանց բանասիրական քննությունը, դրանց լեզվական առանձնահատկությունների հավաստիության աստիճանի և բնույթի որոշումը»⁷¹: Կիրառվել են լեզվական երևույթների քննության համաժամանակյա և տարաժամանակյա եղանակները, որոնք հնարավորություն են ընձեռել՝ ա) համաժամանակյա մոտեցումով քննել տեղանուններում առկա հնչյունական, բառային և քերականական երևույթները՝ որպես 16-րդ դարին հատուկ իրողություններ, բ) տարաժամանակյա եղանակի գործադրումով պարզել տեղանունների լեզ-

⁷⁰Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, 1986, էջ XII:

⁷¹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 18:

վական որոշ իրողությունները փոփոխությունների միտումներն ու ուղղությունները՝ որպես լեզվական զարգացման հետևանք և նրա համակարգային ձևերի փոփոխման արդյունք:

Սույն մենագրության մեջ հայ և օտար աղբյուրների համեմատական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված և ժամանակակից թուրքերենով վերընթերցված Բարձր Հայքի տեղանունների մեծ մասը դարերի ու հազարամյակների ընթացքում կրել է լեզվապատմական փոփոխություններ, դրանց վրա ընդհանուր առմամբ նկատելի են բարբառային ու խոսակցական բնույթի լեզվական «նստվածքից» անցած հնչյունաշերտերը, բառակազմական ու ձևաբանական որոշակի տեղաշարժերը, ինչպես նաև թուրքերենի ազդեցությամբ առաջացած աղավաղումներ ու մասնակի հավելումներ:

Տեղանունները սոսկ լեզվական միավորներ չեն, այլ նաև պատմական ու աշխարհագրական հասկացություններ, որոնք իրենց անվանումներով իսկ մատնանշում են անաչառ փաստեր՝ բնակավայրերի տեղը, դիրքը, ազգաբնակչությունն ու նրա մեծությունը, տնտեսական գործունեությունը:

Այսպիսով, օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում տեղ գտած լեզվական ու պատմական փաստերը կարող են կարևոր նյութ մատուցել՝ ա) հայերենի պատմական հնչյունաբանությանը, բ) պատմական բարբառագիտությանը, գ) տեղանունների բառարաններին, դ) տեղանվանագիտության տեսաբանությանը, ե) հայ պատմական բարբառագիտական հետազոտություններին, զ) Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությանը, զ) Հայաստանի պատմական քարտեզներին:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԵԱՂԲՑՈՒՐ**

Աշխարհագիրներ (Թահրիրներ) անցկացման կարգը

Օսմանյան կայսրությունից հարկային քաղաքականությունը կազմակերպվում էր բնակչությունից զբաղմունքը և եկամուտներն արտացոլող հիմնական ու մասնավոր հարկացուցակների հիման վրա: Այս հարկացուցակների թվին էին պատկանում նաև **Թահրիր դաֆթարները** (աշխարհագիր-հաշվառման մատյանները):

Ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները, կայսրությունից ռազմատնտեսական հզորությունն ապահովելու նպատակով բնակչության և նրա ունեցվածքի հաշվառումը (Թահրիրը), ավելի լայն թափ է ստացել հատկապես նվաճողական պատերազմների ժամանակ: Օսմանյան կայսրությունը նաև հետևողականորեն կիրառում էր հպատակեցված բնակչությանը դավանափոխելու և կեղեքելու տնտեսական-քաղաքական տարբեր ծրագրեր: Ազգաբնակչության եկամուտների հաշվառումը և դրա հիման վրա կատարվող պարտադիր հարկումը պետական գանձարանը հարստացնելու հիմնական միջոցներն էին: Աղբյուրների վկայությամբ, նոր գրավված տարածքներում, անմիջապես անցկացվել են հաշվառում-գրանցումներ, որոնց հաջորդել են հարկացուցակների կազմումը և պարբերական վերագրանցումները:

Այս իրողությունը հավաստել են, մասնավորապես, թուրք պատմաբանները. «Նոր երկրներ և շրջաններ գրավելուց անմիջապես հետո, տեղի էր ունենում գրանցում (**Թահրիր**), որով որոշվում էր ամեն գյուղի տասանորդի եկամուտը և բնակչությունը ըստ տների (**խանե**), ինչպես նաև ամեն **կազայի** առանձին կամ կոլեկտիվ օգտագործված անտառների և արոտատեղիների քանակը: Այսպես, եթե մի սանջակ հարյուր

բեռ *ակչեի* տասանորդի եկամուտ ունենար, նկատի առնելով, որ տվյալ շրջանը ունի *դիրլիքների* բոլոր տեսակները, վերոհիշյալ հարյուր բեռից 20 բեռը համարվում էր *խաս*, 10-ը՝ *զեամեթ*, 40-ը՝ *թիմար*, 20-ը՝ *էվկաֆ*, 10-ը՝ *օջաքլըք* և *յուրթլուք*»⁷²:

Աշխարհագիր մատյաններում հիշատակված հարկերի ու տուրքերի անվանումները, ազգաբնակչուծան կազմի և նրա զբաղմունքի տարբերակումները հուշում են, որ Օսմանյան կայսրութունն իր կազմավորման առաջին իսկ տարիներից յուրացրել է բյուզանդական, պարսկական, հայկական, արաբական դարերից եկող հարկային կարգն ու ձևերը՝ հիմնականում առաջնորդվելով ակկոյունլու սուլթան Ուզուն Հասանի սահմանած հարկային օրենսդրութամբ՝ այդ համակարգում կատարելով որոշակի խտացումներ ու հավելումներ:

Գրանցումներն անցկացվում էին միայն սուլթանի հրամանով՝ Բարձր Դռան հետևողական վերահսկողութամբ: Խախտումների և սխալ գրանցումների համար անձամբ պատասխանատու էր *դեֆթերդարը*⁷³:

Կայսրութունում աստիճանաբար ձևավորվել և մեծ կշիռ էր ստացել պետական կարևոր կառույցներից մեկը՝ Ֆինանսական գերատեսչութունը, որի անմիջական գլխավոր հաշվետուն *բաշդեֆթերդարն* էր⁷⁴:

Հետագայում, նոր տարածքների նվաճմանը զուգընթաց դեֆթերդարների թիվն ավելանում է. հայտնի էին Ռումելիի,

⁷² Թուրքական աղբյուրներ. Էվլիյա Չելեբի. Կ. Գ, էջ 301:

⁷³ İ . Ö. Nââî eâçâ, İ nî âî nêâ ÄâÖââđŪ (İ âđâî eñe), Äîñîđîîâ eñîđîđe÷âñeîâ eñîđî÷îeēîâââîeâ è nî äöeâeüîüâ eñîđîđe÷âñeâ äeñöeîeēîü, âüîöñê 1, eçâ. " İ âöeâ", İ îñeââ. 1989, n. 159. Հմմտ. A. K. Aksüt, Koçi Bey Risalesi, İstanbul, 1940, s.12.

⁷⁴ Դեֆթերդար-պետական գանձարանի պաշտոնյա: Այն վարում էր դեֆթերների կազմման աշխատանքը և տնօրինում այս կամ այն եկամտի հոգվածը: Դեֆթերդարները ենթարկվում էին բաշդեֆթերդարին:

Բաշդեֆթերդար-պետական գանձարանի ղեկավար, սուլթանական արքունիքի կարևորագույն պաշտոնյաներից մեկը:

Անատոլիայի, Մերձդանուբյան երկրների, Ալբանիայի և Իրանի դեֆթերոարները: Ընդհանուր հարկահավաքը գլխավորում էր **բաշդեֆթերոարը**: Նա էր հրապարկում **խարաջի, ավարիզի, մուկաթաայի** հարկաքանակը⁷⁵: Առանց նրա հրահանգի՝ ոչ ոք իրավունք չուներ գանձելու կամ տալու նույնիսկ մեկ ակչե: Բաշդեֆթերոարն ուներ շատ լայն լիազորություններ և մեծ ազդեցություն: Նա լիովին վերահսկում էր սուլթանական գանձարանը: Բաշդեֆթերոարը մեկ տարվա համար կազմում էր հարկային մատյանները, գրանցում մնացորդը, արդյունքները գեկուցում մեծ վեզիրին, վերջինս էլ իր հերթին՝ սուլթանին: Բաշդեֆթերոարը պարտադիր մասնակցում էր ռազմական արշավանքներին և նոր գրավված երկրում ղեկավարում թահրիրի՝ մարդահամարի անցկացումն ու ավարի հաշվառումը: Իսկ այդ ժամանակահատվածում Ստամբուլում նրան փոխարինում էր մեկ ուրիշը⁷⁶:

Թահրիրի անցկացման կանոնակարգը հանգամանորեն դիտարկել են թուրք պատմաբաններ Լ. Բարքանը, Հ. Ինալչիքը, Ի. Ուզունչարչըլըն, Ի.Միրոզլուն և ուրիշներ:

Թահրիրը բնակչության և հողի համընդհանուր գրանցումն է⁷⁷: Ըստ Հ. Ինալչիքի՝ առաջին համընդհանուր (կադաստրային) հողային գրանցումն անցկացվել է դեռևս Օրխանի իշխանության տարիներին (1324-1360թթ.): Թեև այն ժամանակ գոյություն չուներ թահրիրի կանոնավոր համակարգ, սակայն առկա էին ֆինանսահարկային որոշ տերմիններ և նա-

⁷⁵ **Խարաջ**-ոչ մահմեդական բնակչությանից գանձվող հարկ: Մեկը անհատից գանձվող գլխահարկն էր՝ խարաջ-ի ուուու կամ ջիզիե, մյուսը հողային հարկն էր՝ խարաջ-ի արազի: Հարկատուն մահմեդականություն ընդունելուց հետո ազատվում էր գլխահարկից և վճարում միայն հողային հարկ (Ա. Փախագյան, Թուրքական վազերգրերը Հայաստանի և հայերի մասին /16-19-րդ դարեր/, էջ 272):

Ավարիզ-պատերազմի ժամանակ գանձվող հարկ:

Մուկաթա-մզկիթապատկան այգիներից և պարտեզներից գանձվող տասանորդ:

⁷⁶ İ . Ö. Nââi' eâçâ, İ ñi âi ñeââ Ââðoâðü (İ âðâi' eñe), ñ. 159-160.

⁷⁷ İ. Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), s.11-12, թահրիրների անցկացման մասին տե՛ս նաև H. İnalçik, Hicri 835 tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara, 1954, s. XIX-XX.

խաղըյալներ: Այսպես՝ Հ. Ինալչիքը, բնութագրելով 1431-32թթ. կազմված Ալբանական դաֆթարները, նշում է, որ այդ ընթացքում կիրառված հարկերի անուններն ու այլ տերմինները նույնությամբ գործածում էին նույնիսկ երկու հարյուր տարի անց: Սրա հիման վրա Հ. Ինալչիքը եզրակացնում է, որ թահրիրի համակարգը գոյություն է ունեցել սուլթան Բայազիդ I-ից չատ ավելի առաջ⁷⁸: Թուրք պատմաբան Ուզունչարչլըն թահրիրի համակարգի արմատները հասցնում է մինչև սելջուկյան սուլթանություն՝ նկատելով, որ սելջուկները ևս կազմում էին հողային դաֆթարներ՝ *Փերիվանի* անվանումով⁷⁹: Սելջուկ տիրակալները երկրում պարբերաբար հողային թահրիր էին անցկացնում, իսկ նոր երկրների բռնակցման դեպքում անմիջապես այդ տարածքներում կազմակերպում էին գրանցման աշխատանքներ, այսպես՝ «Իզգուդդին Քեյքավուս Բիրինջին Անթալիան նվաճելուց հետո՝ այնտեղ թահրիր է անցկացրել և հողերը խասի ու իքթայի բաժանել: Նույն տիրակալը, գրավելով Սինոպը, այնտեղ ևս գրանցումներ է կատարել»⁸⁰:

⁷⁸ İ . Ö. Nââî èäçâ, նշվ. հոդված, էջ 161, հմտ. H. İnancık, Ottoman Methods of Conquest,- Studia İslamica. P., 1945, No 2, p. 103-105.

⁷⁹ *Փերիվանի*-սելջուկյան սուլթանությունում բերաթների, մենչուրների (վեզիրի նշանակման սուլթանական հրաման) և նմանատիպ փաստաթղթերի անվանում: Մի շարք բառարաններում ֆերմանը (հրամանագիր) կամ փաղիչահի կամքը արտահայտող գրությունը ևս փերիվանի է կոչվել: Մոնղոլների պետության չորս կնիքներից մեկի անունը *փերիվանի* է եղել. տիրակալի այս փոքրիկ, ոսկե կնիքով գանձարանին պատկանող փաստաթղթերը կնքվում էին՝ հաստատելով դրանց՝ Հաջիբ կամ Փերդեգարա Փերիվանե լինելը (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul, 1941, s. 201): Ըստ թուրքական արմատական բառարանի «*Փերիվանե (Perivane)*» կոչվել են Սելջուկյան սուլթանությունում խասի, զեյամեթի, թիմարի հետ կապված տրվելիք ֆերմանները (K. Demiray, Temel Türkçe Sözlük, 3 baskı, İstanbul, 1994, s. 661):

⁸⁰ İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 1941, s. 127.

Սելջուկյան տիրապետութեան շրջանում թաճրիւրներն ի կատար էին ածվում *Փերիվանջիի*⁸¹ վերահսկողութեամբ: Սելջուկյան սուլթանութիւնում *Փերիվանջիի* պարտականութիւնները նույնութեամբ համընկնում են Օսմանյան կայսրութեան հողային աշխատանքները ղեկավարող *Նիշանջիի* պարտականութիւնների հետ⁸²:

Օսմանյան կայսրութիւնում թաճրիւրի աշխատանքները վերահսկվում էին *Դիվան-ի Հյումայունի (Dîvân-ı hümâ-yân)*⁸³ անդամներից և *Նիշանջիի (Nisancı)*⁸⁴ կազմված հատուկ հանձնաժողովի կողմից: Այս աշխարհագիր-գրանցումները սովորաբար անցկացվում էին 30-40 տարվա, անհրաժեշտութեան դեպքում՝ նաև 10 տարվա հաճախականութեամբ: Թաճրիւր կարող էր լինել ընդհանուր՝ ընդգրկելով կայսրութեան ողջ տարածքը կամ մասնակի՝ նահանգներից մեկը: Նոր թաճրիւրներ անցկացվում էին տարբեր պատճառներով. սուլթանների փոփոխութեան, հարկերի ավելացման կամ նվազեցման, ռայայի մեջ ծագած հողային վեճերի, նախկինում արված գրանցումների ճշգրտման, մասնավորապես սահմանային տեղաշարժերի, դափթարից դուրս մնացած բնակավայրերի գրանցման և այլն⁸⁵:

⁸¹ *Փերիվանջի-ծառայութիւն*, որ ստուգում և իրականացնում էր դիվանի, գանձարանի, իքթայի վերաբերյալ տրված ֆերմանները:

⁸² İ. H. Uzunçarşılı, նույն տեղում:

⁸³ *Դիվան-ի Հյումայուն*-բարձր խորհուրդ:

⁸⁴ *Նիշանջի-փաղիշահի* խորհրդի անդամ, խորհրդական, պետական պաշտոնյա, որին վստահված էր դիվանում օրենքների պարզաբանման, փաղիշահի նամակների, վեզիրների տրվող մենշուրների ու բերաթների նախագծերի նախապատրաստման, պայմանագրերի, բերաթների, մենշուրների, նամենների և ֆերմանների վրա թուղրա (սուլթանի կնիք) դնելու և դրանք վավերացնելու պարտականութիւնը (K. Demiray, Temel Türkçe Sözlük, s. 608):

⁸⁵ İ. Mirođlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađı, s. 17. Տե՛ս նաև Ö. L Barkan., Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirler ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri. İktisat Fakültesi Mecmuası, 2/1 İstanbul 1940, s. 20.

Թաճարներն անցկացնող հանձնաժողովի մեջ մտնում էին պետությունների կողմից հավատարմագրված հետևյալ պաշտոնյաները. **էմիրն՝** հողի հաշվառում և մարդահամար անցկացնող պաշտոնյա (վերջինս լիազորված էր սուլթանի կողմից և պատասխանատու էր գրազրույթի համար): Էմիրին օգնում էր իրեն ենթակա **քյաթիբը** (քարտուղար): Էմիրը հայտնի էր նաև որպես **մուհարիր-ի մեմալիք**, ավելի կրճատ՝ **մուհարիր** (գրագիր), **մյուրաշիր** (դատական պաշտոնյա), **իլյազըջը** (նահանգագիր) կամ **վիլայեթ քյաթիբի** (նահանգային գրագիր) անուններով: Աշխատանքներին մասնակցում էին նաև **քադիները** (դատավորներ), որոնք ուղեկցում էին էմիրին՝ հանդես գալով իբրև խորհրդատու, **թիմար դեֆթերդարները**⁸⁶ (թիմարների հաշվետար պաշտոնյաները) և **դեվթերդար քեթխուդաները** (էյալեթի ամբողջ հաշիվների բարձր կառավարիչները)⁸⁷: Գրանցման աշխատանքներում ընդգրկված էին նաև **տեղական համայնքների ներկայացուցիչները**: Հանձնաժողովի անդամներից յուրաքանչյուրն իրավունք ուներ սեփական ծախսերը հոգալու համար ամեն տնից գանձել մեկական ակչե⁸⁸:

Եթե գրանցման ենթակա բնակավայրը նոր էր գրավված, սկզբում թաճար անցկացնող էմիրը հաստատում էր տվյալ տարածաշրջանի վարչական պատկանելույթյունն ու բաժանումը: Այնուհետև, իրավասու պաշտոնյաները պարտադիր կերպով այցելում էին բոլոր բնակավայրերը, արձանագրում հարկ վճարողների հողային տիրույթները (**խասս, թիմար, զիամեթ**)՝ ներառյալ հարկերից ազատվածներին, հողատերերին ու հողագուրկներին, ընտանիքավորներին և ամուրիներին, տարիքավորներին ու այրիներին, արհեստավորներին, **իմամին**

⁸⁶ Թիմար-օսմանյան ռազմա-ավատական հողատիրույթյան ձև, որը տրվում էր սիփահուն: Վերջինս պատերազմի ժամանակ պարտավոր էր դրա դիմաց տրամադրել որոշ թվով զինվորներ: Թիմար դեֆթերդար-թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

⁸⁷ İ. Mirođlu, Kemah Sancađý ve Erzincan Kazasý..., s.11-12.

⁸⁸ İ . Ö. Nââî eâçâ, նշվ. հոդվածը, էջ 165:

(մուլլա, կրոնապետ), *փափազին* (քահանա), նույնիսկ հաշմանդամներին: Էմինի պահանջով տվյալ շրջանի թիմարատերերը նրան էին ներկայացնում հողատիրության ձևերը հաստատող ֆերմաններ, բերաթներ, թիմարատիրոջ սեփականության իրավունքը կամ հարկերից ազատված լինելը հաստատող այլ վկայագրեր: Թիմարատերերը պարտավոր էին էմինին ներկայացնել զինակոչի ենթակա բոլոր անձանց, որոնց էմինը գրանցում էր անուն և անուն՝ նշելով նաև հայրանունները: Այնուհետև, այցելելով բոլոր գյուղերը՝ էմինը ստուգում, համեմատում էր նոր գրանցումները հին դաֆթարի տվյալների հետ: Արձանագրվում էին նաև *քչլաղները* (ձմեռանոցներ) և *յայլաները* (ամառանոցներ), բերքի տեսակները, դրանց տարեկան քանակությունը, շրաղացները, ձիթհանները, տարեկան եկամուտի չափերը⁸⁹: Ապա մանրամասն տեղեկություններ էին տրվում ցանքատարածությունների ու արոտավայրերի մասին: Էմինին էր վերապահված գրանցման աշխատանքներից հետո հաշվետվություններ կազմելու պարտականությունը՝ հարկատու շրջանների առանձնահատուկությունների և հարկերի միջև եղած տարբերությունների, թիմարատերերի և նրանց ծառաների վերաբերյալ: Դրան հետևում էր թիմարների վերաբաժանումը՝ ըստ եկամուտների, որոնք արձանագրվում էին առանձին դաֆթարում: Ընդհանուր հաշվառումները կատարվում էին ըստ վիլայեթների և լիվաների⁹⁰:

Թուրք աղբյուրագետ-պատմաբան Օ. Բարքանը նշում է, որ վիճակագրական և հողային թահրիրների անցկացումն Օսմանյան կայսրությունում պարտադիր էր՝ երկրում վարչատնտեսական ու ֆինանսական իշխանություն իրականացնելու և

⁸⁹ İ. Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađı, ss. 17-18, տե՛ս նաև նույնի Kemah Sancađı ve Erzincan Kazasý..., s. 11-12.

⁹⁰ İ. Miroğlu, Kemah Sancađı ve Erzincan Kazasý..., s. 11-12.

այն ամրապնդելու համար⁹¹: Հ. Ինալջիքը պնդում է, թե նվաճված երկրներում տեղական բնակչության մարդահամարի ու եկամուտների հաշվառման վրա հիմնված թիմարային համակարգի հաստատումը ոչ բոլոր դեպքերում էր նշանակում տեղական սոցիալ-տնտեսական համակարգի իսպառ ոչնչացում, այլ այդ ճանապարհով տեղի էր ունենում վերջինիս աստիճանական հարմարեցում օսմանյան օրինակարգին⁹²: Այս առիթով վրաց թուրքագետ Մ. Սվանիձեն տեղին է նկատում, որ թուրք պատմաբանները փորձում են չափից դուրս մեղմ գուլյներով նկարագրել Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը, իսկ իրականում մարդահամարի անցկացումն ու դաֆթարների կազմումը նշանակում էին տեղական ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական համակարգի ոչնչացում⁹³:

Բնական է, որ թահրիրն ու հարկերի գանձումը շատ հաճախ ուղեկցվում էին տեղի ազգաբնակչության դժգոհությունամբ և խռովությունամբ: Նման փաստեր են արձանագրվել Բայազիդ I-ի (1389-1403), նրա ժառանգներ Մեհմեդ I-ի (1413-1421) և Մուրադ II-ի (1451-1481) գահակալման տարիներին, որոնց օրոք էլ գործել է թահրիրների համակարգը: Այսպես՝ 1431-32թթ. Ալբանիայում անցկացվող թահրիրները առաջ են բերել լայնածավալ ընդվզումներ, որոնք վերածվել են երկարատև պայքարի՝ լեռնեցի ալբանացիների և օսմանցիների միջև: Այդ ընթացքում ժողովուրդն ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել, իսկ շատ դեպքերում էլ լքել և հեռացել է իր բնակավայրերից, որպեսզի խուսափի աշխարհագրից⁹⁴:

⁹¹ Ö. L. Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirler ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri., s. 20-21.

⁹² H. İncik, Ottoman Methods of Conquest.- p. 103-105.

⁹³ İ . Ö. Nââî'ëâçâ, նշվ. հոդվածը, էջ 160:

⁹⁴ İ . Ö. Nââî'ëâçâ, նշվ. հոդված, էջ 162, հմտ. H. İncik, Ottoman Methods of Conquest.- p. 111, 112.

1590-ական թթ. օսմանցիները նոր գրավված Այսրկովկասում ձեռնամուխ եղան թահրիրի անցկացմանը: Սա տեղի տվեց տեղական բնակչության լուրջ հուզումների, որոնք ստիպեցին դադարեցնել աշխարհագիրների աշխատանքները: Ինչպես վկայված է *“Mühim defter”* (*Կարևոր մատյան*)-ում, իրենք իսկ թուրք պաշտոնյաները աստիճանաբար սկսում են գիտակցել, որ ավելորդ բախումներից խուսափելու համար, նոր նվաճված երկրներում թահրիրը միանգամից չպետք է իրականացնել, այլ աստիճանաբար, զգուշավոր՝ շահելով տեղական բնակչության վստահությունը⁹⁵:

Այսպիսով, XV-XVI դարերում թահրիրի անցկացումը մշտական և կանոնավոր բնույթ է ունեցել, որի հիմնական նպատակներն էին պետության գանձարանի հարստացումը, գրավված տարածքների յուրացումը, տեղում օսմանյան օրենքների հաստատումը: Բացի այդ, ծառայողներին ու զինվորներին վճարվող աշխատավարձը և պետության ընդհանուր ծախսերի ծածկումն ապահովվում էին ի հաշիվ հողից գոյացած եկամուտներից գանձվող պարտադիր հարկերի:

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրություններն ու Ի. Միրզոլուի և Մ. Ունալի հրապարակումները, աշխարհագիրներն առավել կանոնավոր են անցկացվել XV-XVI դարերում, հատկապես՝ սուլթան Սուլեյման Կանունիի գահակալման տարիներին (1520-1566թթ.):

Փաստորեն, 1640-ական թվականներից Օսմանյան կայսրությունում այլևս համընդհանուր աշխարհագիր չի անցկացվել, այլ, պարզապես, մասնակի փոփոխություններ արտադրվել են հին դաֆթարները: Բարկանի և Թունջերի հրապարակած փաստաթղթերի թվագրումները ևս հաստատում են, որ XVII-XVIII դարերում կայսրության տարածքում աշխարհագիր-թահրիր չի կատարվել, այլ գործողության մեջ են դրվել հին մատյաններն ու հարկացուցակները: Այս իրողութ-

⁹⁵ İ . Ö. Nââîèâçâ, նույն տեղում, հմմտ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara, 1948, s. 108.

յունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ Օսմանյան կայսրութիւնն արդեն ի վիճակի չէր նույն թափով շարունակելու իր ծավալապաշտական քաղաքականութիւնը և նվաճելու նորանոր երկրներ:

Հ. Փափագյանի հրապարակումները ցույց են տալիս, որ միայն XVIII դարի առաջին կեսին՝ Իրանի հետ պատերազմելու տարիներին (1725-1735թթ.), օսմանյան իշխանութիւնները 1725-1728թթ. են աշխարհագիր անցկացրել Արևելյան Հայաստանում (կազմվել են Վաղարշապատ գյուղի, Էջմիածնի կալվածքներին վերաբերող հարկացուցակները, Երևանի բերդի մուկաթաներին վերաբերող դաֆթարները)⁹⁶: Հայտնի է նաև, որ 1728թ. օսմանյան նվաճողները աշխարհագիր են անցկացրել Թիֆլիսում (Քարթլի), որի արդյունքում կազմվել է «Թիֆլիսի վիլայեթի ընդարձակ դաֆթարը»⁹⁷: Այսպիսով, հրապարակված արխիվային նյութերի ժամանակագրութիւնից սկսած հայտ է դառնում, որ XVII դարի կեսերից ի վեր օսմանյան պետական համակարգի թուլացման և կենտրոնախույս ուժերի բախման հետևանքով՝ կայսրութիւնում համընդհանուր մարդահամարների իրականացումն անհնարին է դառնում, և այն վերսկսում է միայն XIX դարում:

Աշխարհագիր մատյանների (Թահրիր դաֆթարների) կառուցվածքը և փաստագրական ընդգրկումները

⁹⁶ Հ. Փափագյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725-1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», N 5, Երևան, 1960, էջ 440-446, տես՝ նույնի Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, ՊԲՀ, 1984, N 3, էջ 197-199: Տես՝ նաև՝ Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանութիւնների հարկային քաղաքականութիւնի վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենադարանի», N 16, Երևան, 1994, էջ 197-213:

⁹⁷ Ի . Օ. Նաճի ընթաց, նշվ. հոդված, էջ 163:

Սուլթանական Դիվանի բազմաթիվ փաստաթղթերի շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում աշխարհագիր մատյանները (դրանք Հայտնի են նաև գրանցման դաֆթարներ, թահիր դաֆթարներ անուններով): «Դաֆթարներ էին կոչվում Օսմանյան կայսրության ինչպես և նրանից առաջ Սելջուկյան տիրապետության տակ գտնվող երկրներում, Անատոլիայի բեյուլթյունների և արևելյան բազմաթիվ տերուլթյունների մեջ Հայտնի գրանցման մատյանները, որոնք կառավարության հրամանով և միջոցներով պարբերաբար արձանագրվում էին հատուկ հաշվառման (tahrir) միջոցով»⁹⁸:

Գրանցման (*թահիր*) դաֆթարները կազմված էին նույն էին երկու տեսակ՝ *ընդարձակ (mufasal)* և *համառոտ (icmal)*⁹⁹: Գրանցումներից հետո, երբ արդեն արձանագրված էին եկամուտի բոլոր աղբյուրները՝ հարկերն ու հարկատու վայրերը, վավերացված էին բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթերը՝ պետական հողերն ու անշարժ գույքը տիրելու վկայագրերը, հանձնաժողովը ձեռնամուխ էր լինում ընդարձակ դաֆթարի կազմման աշխատանքներին: Այս ամենն արձանագրվում էր ընդարձակ դաֆթարում, բացի այդ, նրանում գրանցվում էր ոչ միայն տնտեսությունների ընդհանուր թիվը, այլև անվանապես թվարկվում էր բնակչությունը, որոշվում հարկի չափն ու տեսակը: Համառոտ դաֆթարում գրանցվում էին բոլոր բնակավայրերը, տնտեսությունների քանակը, թիմար, գեյամեթ, խաս հողատիրությունների տերերն ու տարեկան եկամուտները՝ ակչեով կամ հանրագումարով, ինչպես նաև թահիրների արդյունքները¹⁰⁰: Համառոտ դաֆթարը Հայտնի էր նաև

⁹⁸ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ա. Խ., Զուլալյան Մ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 5-6:

⁹⁹ M. Sertođlu, Muhteva bakýmýndan Bařvekâlet Arşivi, Ankara, 1955.

¹⁰⁰ Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 81: Տես նաև՝ Ի . 0đãđđã, նշվ. աշխ., էջ 16:

սուլթանական դաֆթար (defter-i Khâkânî) և Թարու դաֆթար (tabu defter) անուններով:

Յուրաքանչյուր Թահրիր դաֆթար ունի «ներածական» բաժին, որտեղ գետեղված է սուլթանի՝ Թահրիր անցկացնելու վերաբերյալ հատուկ հրամանն իր տարեթվով: Ներածության մեջ էր մտնում նաև պետութայան հարկային քաղաքականության հիմնական սկզբունքներն արտահայտող օրենսգիրքը: «Այս կամ այն մարզը նվաճելուց հետո օսմանյան գրագիրները, որոնցից շատերը վերջին ժամանակների ուրացյալներ էին կամ, նույնիսկ, քրիստոնյաներ, կազմում էին նվաճված տարածքների նկարագրությունը, որի մեջ նշում էին տեղական հարկային պրակտիկան և հարկահանման մակարդակի մեջ եղած տարբերությունները: Այդ նկարագրությունը սուլթանի կողմից հաստատվելուց հետո, որպես տվյալ շրջանի կանոննամե մտցվում էր վիլայեթային դաֆթարների մեջ»¹⁰¹: Այդ բաժինները հայտնի են «*Կանոննամեներ*» (օրինագրեր) անունով: Դրանց վրա նկատելի ազդեցություն են գործել ակկոյունլու Ուզուն Հասան փաղիչահի սահմանած օրենքները: Կանոննամենն արտացոլում էր բնակչութայան սովորությունները, հարկերի և տուրքերի տեսակները՝ ըստ վարչատարածքային և տեղական առանձնահատկությունների: Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներում (Բաբերդում, Կամախում) օսմանյան սուլթանները երկար ժամանակ գործադրել են ակկոյունլու տիրակալ Ուզուն Հասանի օրենքները, նրա հաստատած կշռի չափերն ու դրամական միավորները¹⁰²:

Սովորաբար դաֆթարները երկու օրինակից են պատրաստվել. մեկը մնում էր Ստամբուլում՝ դաֆթարհանեում, իսկ մյուսը՝ նախատեսված լինելով տեղական վարչական մարմինների համար, ուղարկվում էր շրջանների վարչական կենտրոններ: Դաֆթարի բնօրինակը կոչվում էր *asil defteri*, իսկ

¹⁰¹ Մ. Հասարթյան, Ս. Օրեչկովա, Թուրքիայի պատմութայան ուրվագծեր, Երևան, 1986, էջ 62:

¹⁰² Ա.Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը..., էջ 78-79:

կրկնօրինակները՝ *suret-i defter*: Օսմանյան վերադաս մարմինները լիազորված էին անվավեր ճանաչել այն դաֆթարները, որոնք կազմվել էին անճիշտ տեղեկությունների հիման վրա¹⁰³:

Օսմանյան ընդարձակ դաֆթարները կառուցվածքային փոփոխություններ են կրել հատկապես Սուլեյման Կանունիի գահակալման շրջանում (1520-1566 թթ.): Նրա օրոք ընդարձակ դաֆթարներն ընդգրկում էին միայն բնակավայրերի և տնտեսությունների ցուցակները՝ տարեկան եկամուտներով հանդերձ: Հողատիրություն ձևերի և հողատերերի անունները չէին նշվում: Դրանք առանձին-առանձին գրանցվում էին համառոտ դաֆթարում: Մինչ այդ ընդարձակ դաֆթարում արձանագրվում էին առաջին հերթին *սուլթանական* խասերի, ապա *սանջակքեյերի* խասերի ցուցակները, որոնց հաջորդում էին նահիեներում գտնվող զիամեթներն ու թիմարները, ամենավերջում՝ կայազորների թիմարները: Համառոտ դաֆթարները ևս երկու տեսակի էին: Մեկն ամբողջական համառոտ դաֆթարն էր, որում անհրաժեշտ տվյալներ կային բնակչություն մասին (ինչպես, օրինակ 1541 թ. Բոսնիայի սանջակի համառոտ մատյանը), իսկ երկրորդը՝ թերի համառոտ դաֆթարն էր, որը բնակչության մասին տեղեկություններ չէր պարունակում¹⁰⁴: Համառոտ դաֆթարները, որպես կանոն, նույնպես ներկայացվել են սուլթանին՝ հրամանագրով և թուղրայով վավերացվելու համար:

Հ. Փափազյանը ուշադրություն է դարձրել հետևյալ հանգամանքի վրա . «Նման հարկային մատյաններ կային Օսմանյան կայսրության բոլոր մեծ ու փոքր վարչական կենտրոններում: Կային ինչպես վիլայեթների, այնպես նաև լիվանների ու նահիանների դաֆթարներ: Վիլայեթի դաֆթարում գրանցված էին տվյալ վիլայեթի կազմի մեջ մտնող լիվաններին ենթակա բոլոր գյուղերն ու այլ բնակավայրերը, ըստ ա-

¹⁰³ İ . Ö. Nââî èâçá, նշվ. հոդված, էջ 167-168:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 168-169:

ուանձին նահիաների: Այս ընդարձակ դաֆթարից առանձին դուրս էին գրվում լիվանների, նահիաների ցուցակները և կազմվում էին առանձին դաֆթարներ: Հարկային այսպիսի դաֆթարները անպայման առաջին էջի վրա կրում էին սուլթանի թուղրան»¹⁰⁵: Նմանատիպ մատյանների իրական ընդգրկումները հաստատում է նաև Հ. Ուզունչարչլըն, ըստ որի՝ «Օսմանյան կայսրության հողերի գրանցման դաֆթարների թիվը ներկայումս հազարից ավելի է: Գրանցման դաֆթարները ցույց են տալիս Թուրքիայի բոլոր գյուղերի և գավառների հարկ վճարող (*mükellef*) բնակչության թիվը, զինվորների քանակը, տարեկան եկամտի և բերքի քանակը, բոլոր արհեստներն ու ծառայությունները»¹⁰⁶:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ դաֆթարները բավականին հավաստի վավերագրեր են, քանի որ դրանք կազմվում էին մանրաքնին բծախնդրությամբ և ծառայում էին կայսրության գանձարանը հարստացնելու նպատակին: Ուրեմն, ոչինչ չէր կարող վրիպել օսմանյան գրագրի ու պաշտոնյայի աչքից: Դեֆթերարներն ու հարկահանները գրանցել են անգամ անմարդաբնակ և ավերված բնակավայրերը՝ հետագայում դրանք յուրացնելու հեռագնա նպատակներով:

Ժողովրդագրական տվյալները աշխարհագիր մատյաններում

Պատմական ժողովրդագրությունը որպես գիտակարգ ձևավորվել է 20-րդ դարի 40-50-ական թվականներին: Ժամանակակից եվրոպական պատմագիտությունը զնալով ավելի մեծ նշանակություն է տալիս պատմական ժողովրդագրությունն ու ժողովրդագրական փաստերի բազմակողմանի վերլու-

¹⁰⁵ Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, էջ 435:

¹⁰⁶ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 5:

ծուլությանը: Ֆրանսիացի անվանի պատմաբան Պիեռ Շոնյուն նշում է. «Ժողովրդագրական պատմությունը միշտ գոյություն է ունեցել, բայց հիմա դրան պետք է հատկացնել արժանի տեղը, որ կարող է լինել միայն առաջինը»¹⁰⁷: Պ. Շոնյուն պատմական ուսումնասիրությունների շարքում ժողովրդագրությունն արժեքորում է որպես առավել առաջնային և արդյունավետ ոլորտ¹⁰⁸: Մեկ այլ Ֆրանսիացի պատմաբան՝ Ա. Լանդերին, գրում է, որ «Ժողովրդագրությունը հանդես է գալիս որպես պատմություն»¹⁰⁹, իսկ նրա հայրենակից Փ. Գուբերը հանդում է այն եզրակացություն, որ պատմական ժողովրդագրությունը օգնել է պատմությանը դառնալ հասարակական գիտություն:

Արևմտյան Հայաստանի առանձին նահանգների ու գավառների պատմական ժողովրդագրություն իրական պատկերը լուսաբանելու նպատակով Հայաստանյան մասնագետները ևս կատարել են մի շարք ուսումնասիրություններ¹¹⁰:

Ինչպես նշվեց, սույն մենագրության հիմնախնդիրներից մեկն է քննել Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի գավառների XVI դարի ժողովրդագրությունը:

¹⁰⁷ P. Chaunu, Histoire science social. La Durrep, l espace et l homme a l epoque modern. Paris, 1974, p. 69.

¹⁰⁸ Ա. Ի . Աթեօի, Էթնօժեօժ Ծծաիօժ XIX-XX աթեօի, ԷՇաօծաթեօնօի " Ի աօեա ", Ի ի նեաա, 1981, թ. 251.

¹⁰⁹ Հղումը տես՝ Ա. Է. Օթեաթնօի, Էթնօժեօթեօնօթեօնօ ձաի ի ածաօթեօ, ԷՇաօծաթեօնօի " Բնօթաթ թեօիեա ", Ի ի նեաա, 1987, թ. 84.

¹¹⁰ Ավելի մանրամասն տես՝ Ա. Մելքոնյան, Պատմական ժողովրդագրությունը Հայագիտության կարևոր բնագավառ, «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Երևան, 2004, էջ 237-242: Ա. Մելքոնյան, Էրզրում, Էրզրումի նահանգի Հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), «Հայաստան», ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1994: Գ. Բաղալյան, Էրզրումի վիլայեթի որոշ կազաների Հայ բնակչության թուաքանակի ճշգրտման ըստ Արևելյան Հայաստանում ազատանած արևմտահայ գաղթականների 1914-15-ին կազմուած վիճակագրական ցուցակների, «Հայկազեան Հայագիտական հանդես», հ. Ի, 2000, էջ 207-223:

յունը՝ հիմնվելով հայկական աղբյուրների և օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տվյալների վրա:

Օսմանյան աշխարհագիր մատյանները պարունակում են պատմաժողովրդագրական այնպիսի ընդարձակ տեղեկություններ, որոնք այլ աղբյուրներում վկայված չլինելով՝ բացառիկ հնարավորություն են ընձեռում քննելու և վերականգնելու այդ ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական վիճակը:

Օսմանյան սկզբնաղբյուրների հիման վրա վերջին տասնամյակներում կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ XVI դարում կայսրության հարկատու բնակչությունը նկատելիորեն աճել էր: Օ. Բարքանի և Հ. Ինալջիքի հաշվումներով՝ XVI դարի ընթացքում կայսրության բնակչության թիվը 12-13-միլիոնից աճել էր 20-25, անգամ՝ հասնելով 30-35 միլիոնի: Ու թեև հարցի ուսումնասիրողները տարբեր բացատրություններ են տալիս ստացված արդյունքներին, բոլորն էլ հիմնականում ընդունում են Օ. Բարքանի կարծիքը, ըստ որի՝ այդ աճն անհրաժեշտ է դիտարկել միջերկրածովյան տարածքներում բնակչության ընդհանուր բնական աճի ետևախորքում: Ֆրանսիացի պատմաբան Ֆերնան Բրոդելն առաջիններից էր, որ մատնացույց արեց այս աճը՝ բնութագրելով այն որպես «XVI դարի ժողովրդագրական պայթյուն»¹¹¹:

Օսմանյան աշխարհագիրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կայսրության տարբեր շրջաններում բնակչության աճը հավասարաչափ և միատեսակ չի ընթացել: Այս առումով հատկանշական են փոքրասիական զավառներին վերաբերող տվյալները: Օ. Բարքանի ուսումնասիրություններով՝ «1520-30-ական թթ. մինչև 1570-80-ական թթ. բնակչության աճը կազմել է՝ Արևմտյան Անատոլիայում՝ 41,7%, Կենտրոնական Անատոլիայի հարավային շրջաններում (Քարաման)՝

¹¹¹ Ի . Ի áéáð Ñ., նշվ աշխ., էջ 83.

82,8%, իսկ հյուսիսային շրջաններում (Ռուս-ի Քաղիմ)՝ 79 %, հարավ-արևելյան Անատոլիայում՝ (Զուլքադիր)՝ 62,6 %»¹¹²:

Ի. Միրոզլուի հրատարակած՝ Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների աշխարհագիր-մատյանների տվյալներից պարզվում է, որ հիշյալ տարածքները ևս եղել են խիտ բնակեցված: 1520 թ. օսմանյան աշխարհագիրները շուրջ 915 գյուղ են արձանագրել Բաբերդի սանջակում, որի կազմում էին Բաբերդի, Գայլգետի (Քելքիթ), Քովանսի//Գովանցի (ներառյալ Յաղմուրդերեսիի նահիեն), Սպերի (ներառյալ Զերմեուլի, Օվաջըքի և Քաբահորի նահիենները), Դերջանի (Վերին և Ներքին Դերջան), Շողայնի կազանները¹¹³: 1520, 1530, 1591 թթ. Բաբերդում, Սպերում և Դերջանում բնակչության հաշվառումը տարվել է հետևյալ եղանակներով.

1. Բնակչությունը գրանցված է ըստ տների (*hane*), իսկ 1591 թ. աշխարհագիրը կատարվել է ըստ շնչերի՝ երկու դեպքում էլ քրիստոնյա և մահմեդական ընդհանրական նշումներով և առանց տվյալ տարածքի բնակչության ազգային պատկանելությունը շեշտելու: Սակայն տարօրինակն այն է, որ վրացիները իբրև էթնիկ միավոր առանձին են գրանցվել Բաբերդի սանջակի Աբուսթա գյուղում¹¹⁴: Հետևաբար, շատ հնարավոր է, որ դաՖթարներում որոշակիորեն նշվել է նաև բնակչության ազգային պատկանելությունը, և դաՖթարների հրատարակիչ Ի. Միրոզլուն այդ փաստը միտումնավոր քողարկել է: Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է մեկ այլ թուրքաղբյուրագետի՝ Մ. Ունալի հրատարակմամբ: XVI դարի Խարբերդի սանջակին վերաբերող աշխարհագիր մատյանները ծանոթագրելիս Մ. Ունալը դժկամորեն խոստովանում է, որ Խարբերդին վերաբերող դաՖթարներում հանդիպել է գյուղերի ու

¹¹² O. L Barkan, Research on the Ottoman Fiscal Surveys.- Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. L., 1970, p. 163-170.

¹¹³ İ. Miroğlu, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹¹⁴ İ. Miroğlu, նշվ. աշխ., էջ 35:

քաղաքի թաղամասերի, որոնք գրանցվել են որպես հայկական: Թուրք աղբյուրագետը, սակայն, առանց հիմնավորումների և բացահայտ կողմնակալությամբ, հրաժարվում է ընդունել սկզբնաղբյուրի այս հստակ արձանագրությունը, և այդ գյուղերում *էրամինե*¹¹⁵ «հայեր» գրանցման տակ փորձում է փնտրել այլ ազգային տարրեր: Դրա համար նա որպես հիմք է ընդունում XVII դարի հեղինակ Սիմեոն Լեհացու այն հարգումը, ըստ որի Խարբերում հայերը, հույներն ու ասորիներն, ունենալով մտերիմ հարաբերություններ՝ դարձել էին հայախոս և գրեթե չէին տարբերվում միմյանցից:

Թուրք աղբյուրագետը գրում է. «Երբ տարածաշրջանն անցավ օսմանյան գերիշխանություն տակ, այս տարրերը (իմա՝ քրիստոնյաները) մահմեդական բնակչությանը հավասար մի զանգված էին կազմում: Ինչպես արդեն նշվել է նախորդ ենթադրությունում, ձեռքի տակ չկան բավարար փաստաթղթեր, որպեսզի հստակ որոշվի թե նրանցից որքանն է հայ, հույն կամ ասորի: Թեև մի շարք գյուղերի կողքին արձանագրված է «Eramine» (հայեր), սակայն դժվար է որոշել, թե նրանք մեծամասամբ ո՞ր էթնիկական խմբին են պատկանում: Բացի այդ, ոչ հայկական գյուղերի և թաղամասերի որպես հայկական արձանագրումը խառնաշփոթություն է առաջացնում: Եթե հիմք ընդունեն Սիմեոն Լեհացու արտահայտությունները, դրա պատճառն այն է, որ հայերի հետ սերտ հարաբերությունների արդյունքում ասորիները և հույները ժամանակի ընթացքում սկսել են հայերեն խոսել և վերցնել հայկական մշակույթը»¹¹⁵: Կրկին վկայակոչելով Սիմեոն Լեհացուն՝ նա գրում է. «Խարբերը քաղաքում և շրջակա գյուղերում չափազանց շատ ասորիներ են եղել: Խարբերի գավառում կային նաև հունական գյուղեր: Սակայն նրանք էլ հայերից չառանձնանալու և նրանց հետ ազգակցական կապեր հաստատելու և հայերեն խոսելու պատճառով պետք է որ /դափթարում/ «հայեր» արձա-

¹¹⁵ M. Ali Ünal, նշվ. աշխ., էջ 63:

նագրված լինեն»¹¹⁶: Այնուհետև, Մ. Ունալը հանգում է այն եզրակացուծթյան, որ Խարբերդում 17-րդ դարի սկզբին ասորիները հայերից քիչ չեն եղել:

Այսպիսի մեկնաբանուծթյունը մտացածին է, որովհետև Սիմեոն Լեհացին խոսում է կենցաղային հարաբերուծթյունների մասին: Նույն հաղորդամաբ Լեհացին հստակ առանձնացնում է հայերին՝ նշելով. **«Եւ կայր ի նմա իրեք Եկեղեցի Հայոց եւ հարիւր տուն հայի»**¹¹⁷: Լեհացին նմանապես տարբերակում է ասորիներին ու հույներին. **«Կային եւ Ասորիք բազումք ի քաղաքն եւ ի բոլորն գաւառօքն շրջակայ գեղորէիւք»**, որոնք ունեին իրենց առանձին եկեղեցին, առանձին բնակավայրերը¹¹⁸: **«Կայր ի միջի նոցա եւ Հոռոմի գեղորայք, որ եւ նոքա աղջիկ տային եւ առնուին. եւ նոքա մեծ սէր ունին ընդ Հայս եւ միաբանուծթիւն, եւ Հայոց լեզուաւ խօսին»**¹¹⁹:

Հետևաբար, Սիմեոն Լեհացու այս հաղորդումը չի կարող հիմք հանդիսանալ թուրք աղբյուրագետի վերոհիշյալ եզրակացուծթյան համար: **Ավելին՝ այն, որ խառը բնակչուծթյուն ունեցող Խարբերդում ազգամիջյան հաղորդակցման լեզուն հայերենն էր, եւ վկայում է հայերի անառարկելի մեծամասնուծթյուն լինելու մասին:**

2. Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ կայսրուծթյունում XVI դարում արդեն գործում էր միլլեթների համակարգը, այդ թվում **«Էրմենի միլլեթն»** ու Հայոց պատրիարքուծթյունը: Ժամանակակից թուրքերենում **«միլլեթ»** նշանակում է

¹¹⁶ M. Ali Ünal, նշվ. աշխ., էջ 63, 70:

¹¹⁷ Սիմեոն դպրի Լեհացույ ուղեգրուծթիւն, տարեգրուծթիւն եւ յիշատակարանք: Ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան Մխիթարեան ուլտէ, Վիեննա, 1936, էջ 190: Տես նույնի՝ *Neî aîî Ēäöäöë, İ ööäëä çai äöëë. İ ääââî ä ñ ädi yîñeîâî, îäâäeneîäëä è èîî äîöäëë İ . İ . Ääâäeîyî, èçä-ñöâî "İ äöëä", İ îñëää, 1965, ñ. 151-152. Polonyalı Simeon'un seyahatnamesi, 1608-1619, İstanbul, 1964, s. 89-90 (հայերենից թուրքերեն է թարգմանել և ծանոթագրել Հ. Գ. Անդրեասյանը):*

¹¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 191:

¹¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 192:

«ազգ, ազգութիւն», սակայն Օսմանյան կայսրութիւնում այն ունեւր այլ իմաստ՝ մատնանշում էր մարդու դավանաբանական-ազգային պատկանելութիւնը: Ինչպէս մեկնաբանում է Թուրք պատմաբան Ի. Օրթայլին, «այդ ժամանակ մարդը հոգեկան և նյութական կապերով կապված էր այն կրօնական համայնքին, որին նա պատկանում էր իր ծննդյան պահից: Նա կարող էր դուրս գալ այդ համայնքից՝ միայն ընդունելով ուրիշ կրօն: Ինչպէս իսլամական այլ պետութիւններում, օսմանյան իշխանութիւնները ևս խրախուսում էին միայն նրանց, ովքեր որոշում էին ընդունել իսլամը, բայց ոչ նրանց, ովքեր ուզում էին անցնել, ասենք հուդայական կրօնից քրիստոնեութիւն կամ հակառակը: Այդպիսի դեպքեր գործնականում չեն եղել: Սակայն քրիստոնեութիւն շրջանակներում երբեմն տեղի էին ունենում անցումներ այլ դավանանքի: Օրինակ՝ հայերը, որոնք պատկանում էին հայ-գրիգորյան (իմա՝ Հայաստանյայց առաքելական-Լ. Ս.) եկեղեցուն կամ սիրիական-հակոբյանները կարող էին դառնալ կաթոլիկներ կամ բողոքականներ: Այլ խոսքով, «միլլեթ» եզրույթը նշանակում է հասարակական կազմակերպութիւն որոշակի ձև, որի շրջանակներում մարդիկ միմյանց կապված էին հոգեպես»¹²⁰:

Պատմաբանները նկատել են, որ միլլեթները համակարգը ծառայում էր օսմանյան իշխանութիւն տարակենտրոնացմանը և հասարակութիւն տարբեր խմբերի միջև սահմանների ստեղծմանը: Բացի այդ, կայսրութիւնը ժողովուրդներին մեկուսացնելով ըստ կրօնական համայնքների՝ դրանով իսկ խոչընդոտում էր առանձին ժողովուրդները ազգային ինքնագիտակցութիւն աճը¹²¹: Միլլեթները համակարգը հետապնդում էր նաև կայսրութիւն նվաճված տարածքների ոչ մահմեդական

¹²⁰ È. İ̇ ḋȧėėü, Ṅėṅȯai̇ à̇ i̇ ėėȧȯi̇ â̇ â̇ İ̇ ṅi̇ â̇i̇ṅėi̇ ė ì̇ i̇â̇ḋė: İ̇ ṅi̇â̇â̇i̇i̇ṅȯė Õ̇i̇ḋi̇ ėḋi̇â̇â̇i̇ ėẏ è̇ õ̇ṅȯḋi̇ėṅȯâ̇, Â̇ȧṅȯi̇ėė İ̇ i̇ṅėi̇â̇ṅėi̇â̇i̇ ò̇i̇ėâ̇ḋṅėȯâ̇ȯâ̇, ṅâ̇ḋėẏ 13, "Â̇i̇ṅȯi̇ėi̇â̇â̇â̇i̇ėâ̇", N 3/1995.

¹²¹ Մ. Ա. Հասարթյան, Ս. Ֆ. Օրեշկովա, Յ. Ա. Պետրոսյան, Թուրքիայի պատմութիւն ուրվագծեր, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1986, էջ 67-68:

Ուրեմն, կրկին գալիս ենք այն համոզման, որ թուրք աղբյուրագետը՝ տվյալ դեպքում Ի. Միրոզլուն, միտումնավոր այդ դաֆթարներն անաղարտ ու ամբողջական չի հրատարակել:

Ինչպես արդեն նշել ենք, պատահական չէ, որ Ի. Միրոզլուն իր գրքում ընդամենը մեկ անգամ է հիշատակվում հայերին, այն էլ շատ հպանցիկ¹²³: Զարմանալին այն է, որ թուրք աղբյուրագետը չի էլ փորձում պարզել, թե քրիստոնյա և մահմեդական եզրերի տակ ո՞ր ազգերն են ներառված:

Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Միրոզլուի հրապարակած դաֆթարներում գրանցումները տարվել են *մահմեդական* և *քրիստոնյա* ընդհանրական նշումներով, ապա պատմական բազմաթիվ աղբյուրներ փաստում են, որ XVI-XVII դարերում և մինչ 1915 թ. հայերը Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի հիմնական բնակչությունն էին:

Մի կողմ թողնելով XVI դարի օսմանյան աշխարհագիրները՝ նշենք, որ XVII դարի հայ մատենագրությունյան եզակի դեմքերից մեկը՝ Հակոբ Կարնեցին, ներկարագրելով Բաբերդը այն անվանում է «*Եւ է սա քաղցր և համեղ երկիր և Հայոց բնակարան*»¹²⁴:

XVII դարի Ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն հաղորդում է, որ «Թոխաթից մինչև Թավրիզ երկիրը բնակեցված էր հայերով», «չպետք է զարմանալ, եթե հիսուն հային ընկնում էր մեկ մահմեդական»¹²⁵: Կարնեցու բնութագրումը և Տավերնիեի՝ «Համեմատական վիճակագրությունը» հավաստի հիմք են հանդիսանում՝ պնդելու, որ աշխարհագիր մատյաններում *քրիստոնյա* նշումի տակ պետք է նկատի ունենալ գլխավորապես հայերին: Այդ քրիստոնյաների թվում կարող էին լինել նաև փոքրաքանակ հույներ, վրացիներ և այլք:

¹²³ İ. Miroğlu, նշվ. աշխ., էջ 11:

¹²⁴ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, էջ 553:

¹²⁵ Jean Baptiste Tavernier, Les six voyages de Jean Babtiste Tavernier en Perse et aux Indes, 1682, T. I, p. 32; Paris, 1713, T., p. 79.

Մահճեղական նշումի տակ ևս ուղղակիորեն չպետք է «օսմանցի թուրք» հասկանալ, քանի որ XVI-XVIII դարերի ընթացքում Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի, Համշենի, Սև Գետի, Արդվիհի և հարակից գավառների որոշ բնակավայրերում պարտադրվել է դավանափոխություն, և առանձին գյուղեր մահճեղականացվել են: Ուրեմն, թուրք աղբյուրագետ Մ. Ունալը ոչ թե «**էրամիսե**» տերմինի տակ պետք է այլ ազգային միավորներ փնտրի, այլ՝ «**մահճեղականի**» տակ:

Ինչպես նկատել է Հ. Անասյանը, համաձայն XVII դարի գրիչ Գրիգոր Կամախեցու, «թուրքերը երկնային վարձատրության արժանի գործ էին համարում **«գքրիստոնէից ուրանալ գՔրիստոս եւ ի Մահճէտի օրէնս եւ ի կրօնս դառնալ»**¹²⁶: Կայսրությունում առանձին անհատների նկատմամբ բռնի իսլամացման միջոցների կիրառումը նույնպես սովորական երևույթ էր: «Թուրքերը, ըստ սովորութեան, զանազան պատրուակներով այս կամ այն անհատին ստիպում էին իսլամանալ, եւ եթէ զոհը մերժում էր՝ նրան տանջամահ էին անում հազար ու մի եղանակներ»: Գրիգոր Կամախեցին արձանագրում է, որ **«հաւատացեալք որ ոչ հաւանին Մահճէտի եւ չար կրօնից նորին, ազգի ազգի տանջանօք չարչարեն եւ հրով այրեն, եւ համարին պաշտօն Աստուծոյ մատուցանել»**¹²⁷:

Օսմանյան կայսրությունը մշակել էր քրիստոնյա բնակչությանը դավանափոխելու տարբեր ծրագրեր (դրանք նույնպես բռնի մեթոդներ էին), որոնցից զերծ չմնաց նաև հիշյալ տարածքների հայ բնակչությունը: Բազմաթիվ հայ և օտար աղբյուրներ փաստում են, որ զանգվածային բռնի կրոնափո-

¹²⁶ Յ. Անասեան, Թուրքական Ֆութուվվաթը եւ հայերը (Օսմանեան կայսրութեան ձուլողական քաղաքականութեան պատմութիւնից), Վիեննա, 1985, էջ 4-5, տե՛ս նաև Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, 2 տարի, Անթիլիաս, Լիբանան, 1994, էջ 221-256, հմմտ. Գրիգոր Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 468: Տե՛ս նաև՝ Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 29-30:

¹²⁷ Յ. Անասեան, Թուրքական Ֆութուվվաթը եւ հայերը, էջ 6: Գրիգոր Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 468:

խուլթյուններից բացի գործադրվում էին նաև դեվչիրմեի (մանակահավաք կամ մանկաժողով)¹²⁸, ֆուլթուվվաթի (արհեստավորական միությունների)¹²⁹, վակֆի¹³⁰ մահմեդականցման համակարգված միջոցները, որոնք նպատակ էին հետապնդում՝ ձուլելու ոչ-մահմեդական ժողովուրդներին և այս ճանապարհով փոխելու կայսրության ժողովրդագրական պատկերը:

Մահմեդական բնակչությունն այս վայրերում աճեց XIX դարի ընթացքում, իսկ 1915թ. հայ բնակչությունը ենթարկվեց եղեռնի կամ բռնի մահմեդականացվեց: Հետևապես, օսմանյան աշխարհագիր մատյանների ոչ գիտական, «նուրբ» խմբագրումներով հրապարակումները միտումնավոր աղճատում են կայսրության ժողովրդագրությունը:

3. Դաֆթարներում առանձին գրանցվել են ամուրիները: Համաձայն Բաբերդի (Բայբուրթի) վիլայեթի կանոնամեի՝ գոյություն է ունեցել ամուրիության՝ *մյուջերեդ*-ի հարկ: Ըստ կանոն (օրենք) 15-ի՝ «ոչ-մահմեդական ամուրի աղջիկներից գանձվում էր 30 ակչե, իսկ որբեայրիներից՝ 15 *ակչե*»¹³¹: Կանոն 16-ը պահանջում էր, որ ռայաթի աշխատունակ մահմեդական տղաներից որպես մյուջերեդի հարկ գանձվի 50 *ակչե*, ոչ-մահմեդականների ամուսնացած զավակներից՝ 25 *ակչե իսպենջի* հարկ¹³²: Նույն կանոնով՝ «Մահմեդական ռեա-

¹²⁸ Մ. Զուլայան, «Դեվչիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1959, Վ. 2-3, էջ 247-256: Ա. Շաքարյան, «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում, Դեվչիրմե, Երևան, 2006:

¹²⁹ Յ. Անասեան, Թուրքական Ֆուլթուվվաթը և հայերը:

¹³⁰ Վակֆի համակարգի մասին մանրամասն տես Ն. Է. Ի օծծօçäëèáá, Ê âîî ðîñî ò ì òþðèñèí-èñèàì ñèíè èíèí í èçàðòèè à ááèááðñèèò çàì èÿð à., XV-XVI áá, Ի . 1989.

¹³¹ Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), էջ 159:

¹³² Իսպենջ-գլխահարկի տեսակ: Գանձվում էր քրիստոնյաներից, հավասար է եղել 25 ակչեի: Հաստատվել է սուլթան Մուրադ Ի-ի (1360-1389թթ.) օրոք և վերացվել է 18-րդ դարում (Ա. Փափազյան, Օսմանյան վավերագրերը ..., էջ 272):

յայի որդին, եթե ամուսնանա, նրանից որպես *բեննաքի*¹³³ հարկ գանձվում է 12 ակչե: Ամուլի մահմեդականը, եթե իր տրամադրութեան տակ ստրկուհի պահի, պարտավոր է մյուջերեղի հարկ վճարել»¹³⁴: Բացի այդ, հողատարածութիւնների պակասի պատճառով բնակչութեան մեջ նկատելիորեն ավելանում էին մյուջերեղները, որոնք էլ կազմում էին գյուղական բնակչութեան առավել շարժունակ շերտը: Զրկված լինելով հողակտոր ստանալու հնարավորութիւնից՝ նրանք մեծ մասամբ տեղաշարժվում ու բնակվում էին այլ շրջաններում կամ քաղաքներում¹³⁵:

4. Ի. Միրօղլուն, նույն աշխարհագիրների տեղեկութիւնները հիշատակելով, նշում է, որ Բաբերդի կազան 1516-1518թթ. ունեցել է 211, 1520թ.՝ 203, 1530 թ.՝ 207 գյուղ¹³⁶: Միաժամանակ, առանց մեկնաբանութիւնների, քաղվածաբար և այբբենական կարգով հրապարակել է դաֆթարի՝ Բաբերդի կազային պատկանող ընդամենը 159 բնակավայրերի վերաբերյալ տեղեկութիւնները (այդ տվյալները համապատասխան ծանոթագրութիւններով տե՛ս սույն մեկնագրութեան ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽՈՒՄ): Ըստ այդմ՝ քրիստոնյա համարվող բնակավայրերը 37-ն են, մահմեդական բնակավայրերը՝ 42-ը, խառը բնակչութիւն ունեցողները՝ 51-ը¹³⁷:

¹³³ **Բեննաք**-հարկատեսակ: Մեհմեդ Փաթիհի ժամանակաշրջանում կազմված վավերագրերում նշվում են նաև բեննաք, բենլաք ձևերով: Կար երկու տեսակի բեննաք՝ էքինլու բեննաք և ջաբա բեննաք: Էքինլու բեննաքի հարկ էին վճարում ամուսնացած ռեայաները, որոնք ունեին կես չիֆթից պակաս հողակտոր, իսկ ջաբա բեննաքի հարկը գանձվում էր այն գյուղացիներից, որոնք ինքնուրույն մշակութեան հողակտոր չունեին (տե՛ս Ա. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 269): Էքինլու բեննաքի հարկավճարը 18 ակչե էր, ջաբա բեննաքինը՝ 12 ակչե (Լեւոն Վարդան, Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, Ժե-Ի դար, Գրականութեան և արուեստի թանգարանի հրատարակչութիւն, Երևան, 2004, էջ 161):

¹³⁴ Ա. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

¹³⁵ Ի. Ն. Ի անձ, նշվ. աշխ., էջ. 87:

¹³⁶ Ի. Mirođlu, XVI Yüzyýlda Bayburt Sancađý, s. 32.

¹³⁷ Ի. Mirođlu, նշվ. աշխ., էջ 35-69.

Սրանց կողքին, Ի. Միրոզլունն ներկայացնում է էթնո-դավանաբանական կազմով «անհայտ» բնակավայրեր, որոնք, ինչպես վկայում են հայ և օտար բազմաթիվ աղբյուրներ, չնչին բացառությամբ, անկասկած, հայաբնակ էին: Իսկ այս միտումնավոր «անհայտության» պատճառը՝ հայ բնակչութ-յան թիվը արհեստականորեն նվազեցնելու՝ թուրք աղբյուրա-գետի ձգտումն է: Առանձնացված են նաև «ավերված» բնա-կավայրերը:

5. Թեև Ի. Միրոզլունն գրում է, որ ըստ դաֆթարների, 1520թ. Սպերի կազայում կար 139 գյուղ¹³⁸, սակայն նա հրա-պարակել է ընդամենը 41 բնակավայրերին վերաբերող տվյալ-ներ՝ տեղանունները, տների և ամուրիների քանակը, բնակ-չության զբաղմունքը, տարեկան եկամուտները: Ընդ որում, այս 41 բնակավայրերից 17-ի ազգային-դավանաբանական պատկանելուծյունը նշված չէ, իսկ մնացած 98 գյուղերը առ-հասարակ չեն հիշատակվում:

Այս դեպքում ևս Ի. Միրոզլունն առաջնորդվել է աղա-վաղման իրեն հայտնի եղանակներով. եթե Բաբերդի ժողովր-դագրուծյան պատկերը խճճելու նպատակով նա չէր նշել բնա-կավայրերի զգալի մասի ազգային կամ դավանաբանական պատկանելուծյունը, ապա Սպերի պարագայում, ինչպես աս-վեց, պարզապես չի հրապարակել բնակավայրերի 2/3-ին վերա-բերող տվյալները: Այս փաստը բացահայտվում է նաև դաֆթարների հիման վրա Միրոզլուի կազմած և նույն գրքում զետեղված քարտեզով: Քարտեզագրված են 1516-1530թթ. Բաբերդի սանջակի, այդ թվում Սպերի կազայի սահ-մաններն ու բնակավայրերը: Սպերի կազայի քարտեզում առ-կա 22 գյուղ բացակայում են Միրոզլուի հրապարակած գյուղ-երի ցանկում: Ամենայն հավանականությամբ, Ի. Միրոզլունն այդ գյուղերը դուրս է թողել՝ դրանց քրիստոնյա (այսինքն՝ հայաբանակ) լինելու պատճառով: Այդ են հաստատում նաև տեղանունները, որոնց մեծ մասը ծագումով հայկական է (փա-

¹³⁸ İ. Miroğlu, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

կազմերում նշված են դրանց նախնական հայկական տարբերակները, որոնց մենք կանդրադառնանք մեր աշխատության հաջորդ բաժիններում՝

1. *Օրսոր (Օրձոր)*, 2. *Մողիլսոր (Մատիլ ձոր ?)*, 3. *Հողահփուր (Սոգաղբյուր)*, 4. *Դեջիրեք (Տաճարակ)*, 5. *Քնդազրակ (Գնդազրակ)*, 6. *Արնաս (Առնաց)*, 7. *Սյունեյլի*, 8. *Քլլլլլլլ*, 9. *Շեյհիմաս*, 10. *Էջքենես (Իշխանաց)*, 11. *Վաքչեն (Վանքչեն)*, 12. *Քոսոքդոր*, 13. *Վանք*, 14. *Սոր (Ձոր)*, 15. *Նշանոտ (Նշենոտ)*, 16. *Վերին Քյան (Թարգմանաբար՝ Աղբյուր)*, 17. *Ներքին Քյան*, 18. *Միթենս (Մթանց կամ Մաթոսանց)*, 19. *Իքսոր (Այգեձոր)*, 20. *Հանթեթ*, 21. *Քեբան (Կապան)*, 22. *Իսասոր (Իծաձոր՝ Այծաձոր)*: Նշենք, որ Միրոզլուի և՛ հրապարակած ցանկը, և՛ քարտեզը թերի են և ամբողջապես չեն ընդգրկում հիշյալ տարածքների բնակավայրերը:

6. Բաբերդում և Դերջանում գրանցումները սկսվել են փոքր-ինչ ավելի վաղ՝ 1516թ., իսկ Սպերում՝ 1520թ.: Ըստ թուրք աղբյուրագետի՝ 1516թ. Վերին Դերջանի կազայում արձանագրվել է 107, իսկ 1530թ.՝ 94 գյուղ, իսկ Ներքին Դերջանում 1516թ.՝ 66, իսկ 1530թ.՝ 76 գյուղ¹³⁹: Սակայն, 1516թ. գրանցված 107 բնակավայրերից Միրոզլուն ներկայացնում է 66-ը (Վերին Դերջանից՝ 42, Ներքին Դերջանից՝ 24 բնակավայր): Ըստ հրապարակման, Վերին և Ներքին Դերջաններում 1516 թ. գրանցվել է 34 «ավերված և անմարդաբնակ» գյուղ: 1530թ. գրանցումներում այդ նույն գյուղերում արձանագրվել են բնակիչներ, սակայն Միրոզլուն նրանց դավանաբանական պատկանելության մասին կրկին լուում է:

7. Թեև Ի. Միրոզլուն նշում է, որ քրիստոնյա բնակչություն ունեցող գյուղերը «հիմնականում մեծ են», իսկ «մահմեդականները՝ փոքր»¹⁴⁰, այնուամենայնիվ, Բաբերդի ամբողջ սանջակի (ներառյալ՝ *Բաբերդի, Գայլգետի, Սպերի, Քովանսի, Դերջանի և Շողայնի* կազաների) բնակչության թի-

¹³⁹ Ի. Miroşlu, նույն տեղում:

¹⁴⁰ Ի. Miroşlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađı, s. 35.

վը հաշվվել է՝ հիմք ընդունելով՝ և՛ մահամեղական, և՛ քրիստոնյա ընտանիքի անդամների միջին թիվ 5 շունչը¹⁴¹: Դափթարներում գրանցված քրիստոնյա և մահամեղական ընտանիքների անդամների միջին թիվը 5 չնչով հաշվելը առաջադրել և կիրառել է Օ. Բարքանը¹⁴²: Այդուհանդերձ, նույնիսկ Ի. Միրոշուկի կազմած աղյուսակներով, չնայած ժողովրդագրական պատկերը աղճատելու նրա բոլոր ճիգերին, Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնյաներ էին (իմա՝ հայեր)¹⁴³: (Մեր կազմած աղյուսակները տե՛ս Երրորդ գլխի համապատասխան բաժիններում):

Պատմական փաստերը վկայում են, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հայկական ավանդական ընտանիքը բաղկացած էր ոչ թե 5, այլ առնվազն 10 անդամից: Բերենք մի քանի տեղեկություն:

XVII դարի հեղինակ Սիմեոն Լեհացին հիշատակում է, որ Խարբերդում, ինչպես և Սեբաստիայում հանդիպել է «մեծամեծ տներին»: «Անդ տեսաք մէկ տունն քառսուն օրոցք. եւ ամէնքն հօրն հնազանդ ...»¹⁴⁴: XVII դարի մեկ այլ հեղինակ՝ Զաքարիա Փանաքեռցին, նույնպես հաստատում է, որ Հայաստանում ընտանիքի անդամների միջին թիվը բավական բարձր է եղել: Ըստ նրա վկայություն՝ Բուրսայում մահացած Կարբի գյուղաքաղաքի նախկին բնակիչ Հակոբջանի երեք որդիների ընտանիքները «ամենեքեան կան միաբան աւելի քան Լ (30) ի միում տան, արու և էգ: Եւ աւագ որդի Տօլվաթ-բեկին պարոն Այվազն էր գլխաւոր ամենեցունցն»¹⁴⁵: Հետաքրքրական է,

¹⁴¹ Í. Mirošlu, նշվ. աշխ., s.119.

¹⁴² Ö. L. Barkan, Tarihî Demografi Araptýrmaları ve Osmanlý Tarihi, İstanbul, TM, sayý: X, 1953, s.11-12.

¹⁴³ Í. Mirošlu, նշվ. աշխ., s.113-117, 119.

¹⁴⁴ Սիմեոն դպրի Լեհացույ ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, էջ 192:

¹⁴⁵ Զաքարեա սարկաւագի պատմագրութիւն, հ. 2, Վաղարշապատ, 1870, էջ 132:

որ ն. Բրեգաձեն նշում է, որ XVII դարում Վրաստանում ևս - ծովըը հաշվվում էր 10-20, երբեմն՝ 30 շունչ¹⁴⁶:

Հայ տան անդամների միջին թիվը 10 մարդ հաշվելը հաստատում են նաև հետագա աղբյուրները: Գ. Սրվանձտյանցի տվյալներով XIX դարի երկրորդ կեսին պատկերը տակավին այդպիսին էր Սպերի հայկական գյուղերում. Հունուտում գրանցվել է 25 տուն՝ 260 շնչով, Աղբյուրիկում՝ 10 տուն՝ 100 շնչով:

Հետաքրքրական են Դերջանի վիճակագրական տվյալները. Բեգեռիճում հիշվում է 100 տուն՝ 1050 շնչով, Հողեկում՝ 50 տուն՝ 550 շնչով, Ղումլարում՝ 30 տուն՝ 300 շնչով, Սարըքայայում՝ 70 տուն՝ 750 շնչով, Ծաղկարիում՝ 45 տուն՝ 500 շնչով¹⁴⁷:

Գ. Արծրունին ևս վկայում է, որ Արևմտյան Հայաստանում հանդիպել է 10, 15, 18, 20 և մինչև 40 ու ավելի անդամներից բաղկացած Հայ ընտանիքների: 5, 6, 7 հոգուց կազմված ընտանիքները ավելի քիչ են նկատվել և «ես համարձակ կարող եմ ասել, որ Հայ ընտանեաց անդամների թիվը Հայաստանում երբեք միջին թվով 10-ից պակաս հաշվել չէ կարելի»¹⁴⁸:

XIX դարի վերջում, ցարական կառավարության հանձնարարականներով, Կովկասյան ռազմական օկրուգի գլխավոր շտաբի կազմած աղյուսակների համաձայն Էրզրումի վիլայեթի մահմեդական ընտանիքների միջին թիվը հաշվված է 6, իսկ քրիստոնյաներինը՝ 10 շունչ¹⁴⁹:

¹⁴⁶ Ի . Ա . Áðàààçà, Ê ãîíðîí ñî íá ÿòí òè-ãñèíî ñî ñòààá íàñàéáí èÿ Áðóçèè à XVII á., “Êããèàçñèèè ÿòí í ãðàðè-ãñèé ñáí ðíèè”, ò. VI, Ì íñèàà, 1976, ñ. 245.

¹⁴⁷ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982, հ. 2, տե՛ս Սպերի վիճակագրությունը՝ էջ 505, Դերջանի վիճակագրությունը՝ էջ 485-486:

¹⁴⁸ Գ. Արծրունի, Վիճակագրական տեղեկություններ Հայաստանի բնակիչների մասին, «Մեղու Հայաստանի», 1882, հունվար, էջ 3: Տե՛ս նաև Ա. Միլքոնյան, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, էջ 110:

¹⁴⁹ Ñáíðíèè ì àðòðóóíá à ðàéííá Ì èòù-Ñáááíèóá-Ýðçáðòí, áùíòñè III, 1) Ñòà-òèñòè-ãñèèá òàáèèòù ñáí ãæáéíá Ýðçáðòí ñèíáí, Ááéáòðòñèíáí è Ýðçèíáÿí ñèíáí. Á. Ð. Ááííáò. Ì áðáááè ñ òóðáòèíáí è ñî ñòàáèè Ì . Ø. Ì èðçááá. 2) Ì àðòðóó ìò ñáè Êáíðè-éáé áí ñ. Ì í ðèì áí. Ë. Ë. Áðòààí íííá. Õèðèèñ, 1891, ñ. 70-71.

Ա. Երիցյանը գրում է, որ գյուղերում կարելի էր հանդիպել 30, 40, անգամ 50 շունչ ունեցող հայ ընտանիքներ: Հայոց Մեծ եղեռնի վերապրող բաբերդցի Մասիա Կոշոյանը վկայում է, որ իրենց ընտանիքում ճաշի էր նստում 23 հոգի¹⁵⁰: Նման փաստերի թվարկումը կարելի է շարունակել:

Թեև այս տեղեկությունները վերաբերում են XVII-XIX դարերին, սակայն դրուժյունն, անկասկած, նույնը պետք է լիներ նաև XVI դարում, քանզի սոցիալ-տնտեսական պայմանները հիմնականում նույնն էին, իսկ հայ նահապետական ընտանիքն ու նրա ավանդույթները հայերը ամուր պահպանել են ընդհուպ մինչև XX դարի առաջին կեսը:

Հիշյալ փաստերի մի մասն առնչվում է XIX դարի վիճակագրական տվյալներին, որոնք հավաստում են հայ ավանդական ընտանիքի բազմանդամ լինելը, ազգային յուրահատուկ ավանդույթուն, որ հայերը պահպանել են դարեր շարունակ՝ անկախ սոցիալական և քաղաքական ծանր վիճակից: Կան նաև այլ վկայություններ և ժողովրդագրական գրանցումներ՝ XIX-XX դարերի հայ ընտանիքի միջին թվի վերաբերյալ¹⁵¹:

Հենվելով սկզբնաղբյուրների տվյալների վրա՝ մեր կազմած աղյուսակներում հայկական («քրիստոնյա») տան անդամների միջին թիվ ենք ընդունել 10 մարդ, իսկ մահմեդական ընտանիքի համար՝ 6 մարդ (մեր կատարած հաշվարկների արդ-

¹⁵⁰ <http://golos.Arminco.com/brosheng/st05.html>, 15/1/2001 12:08mm.

¹⁵¹ Լ. Սահակյան, Պատմական ժողովրդագրություն առանցքային նշանակությունը ցեղասպանադիտություն համար (Բարձր Հայքի հյուսիսային գավառների պատմաժողովրդագրական քննություն, «Հայոց Մեծ եղեռն» հոգվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 379-397: Ա. Մելքոնյանը էրզրումի վիճակագրական աղյուսակները կազմելիս հայ գյուղական ընտանիքի անդամների միջին թիվը ընդունել է 8-ը շունչ, իսկ թուրքերինը՝ 6 կամ «առավելագույնը 7, իսկ քրդերինը՝ ավելի պակաս» (Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 112): Գ. Բաղդայանը, ըստ Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների 1914-15-ին կազմված վիճակագրական ցուցակների միօրյա տվյալների՝ կուրսի հաշվարկներով, բասենցի հայերի տան անդամների միջին թիվ է համարում 8.8-ը (Տե՛ս Գ. Բաղդայան, նշվ. հոդ., էջ 220):

յունքները տե՛ս ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻ Համապատասխան բաժինների «Աղյուսակ»-ներում և եզրակացությունների բաժնում):

Այսպիսով, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Ի. Միրօղլուի՝ քրիստոնյա ընտանիքի միջին թիվը 5 շնչով հաշվելը բացարձակ սխալ է, և վիճակագրական աղյուսակներ կազմելու նրա սկզբունքը անընդունելի է: Այդպիսի նվազեցման հետևանքով աշխարհագիր մատյանների տվյալները խեղաթյուրվում են, իսկ մասմեդական տարրի թվաքանակը արհեստականորեն բարձացվում է:

Մեր առաջարկած սկզբունքներով հաշվարկելու և տվյալները միտումնավոր չաղավաղելու դեպքում օսմանյան պաշտոնական գրանցումները փաստում են հայերի՝ իրենց պատմական հայրենիքում մեծամասնություն լինելը:

7. Աշխարհագիր մատյանները միաժամանակ կարող են համեմատության հիմք դառնալ XVI-XIX դդ. հայկական աղբյուրներում եղած գրանցումների, վիճակագրական աղյուսակների, ժողովրդագրական շարժերի ուսումնասիրության համար, ինչպես նաև լույս սփռել դարեր շարունակ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ օսմանյան կառավարության վարած բռնի մասմեդականացման, ուժացման ու ոչնչացման քաղաքականության մեկնաբանման կարոտ իրողությունների վրա: Ղ. Ինճիճյանն իր «Աշխարհագրության» առաջին հատորում բազմաթիվ փաստերով ցույց է տվել այդ քաղաքականության աղետաբեր հետևանքները՝ նշելով, որ եթե Մանազկերտի (Մալազկերտ) սանջակում XVII-XVIII դդ. հայկական գյուղերի թիվը հասնում էր 360-ի, ապա XVIII դարի 60-ական թվականներին այն իջել էր 100-ի, իսկ նույն դարի վերջում՝ 20-ի¹⁵²: Ս. Հայկունին սրտի ցավով է նշում, որ Բագրևանդի Անդաբ/Անթափ գավառում «այժմ 100-է առաել քրդական գիւղեր կան և ոչ մի գիւղ հայ անհատի մի նշան չտեսնուիր, մինչդեռ 1761-80 թուականներուն ամբողջովին հայ էին. 1815-20 թուականներուն դեռ ժողովրդեան 1/4ը հայ էր, 1830

¹⁵² Ղ. Ինճիճեան., Աշխարհագրութիւն ..., հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 112:

Թուականներուն 30 մեծ գիւղեր կային և 1840-ին 5-6 գիւղեր կային, որք այժմ չկան»¹⁵³: «Այժմ»-ի տակ պիտի հասկանալ 1880-ական թվականները, երբ բանահավաք - ազգագրագետը գրի է առել այս տվյալները:

Ի. Միրօղլուի հրապարակած փաստերից կարելի է պարզել այն գյուղերը, որոնք՝ ա) XVI դարի աշխարհագիր մատյաններում գրանցվել են որպես քրիստոնյա և XIX դ. վերջերին պահպանել են հայկական դիմագիծը.

բ) XVI դարում արձանագրվել են քրիստոնյա, XIX դարի վերջին արդեն ունեին այլազգի կամ խառը բնակչութուն (Աբրանս, Աքնդոս, Բողրիգենս, Չափանս, Դանգիս, Էնգյուլեք, Քոսքըսոր, Քոբլաթ, Մեգեհրեք, Սալաչոր, Թարփունի).

գ) XVI դարի աշխարհագիր մատյաններում ազգային պատկանելութունը իբր չի հիշատակված, իսկ XIX դարի դրուժամբ հայաբնակ էին կամ մահմեդական (Ահբիրիք (Աղբյուրիկ), Դիտանոց, Դիչանս, Հոնթուս, Քընդըս (Գնդոց) և այլն):

Աշխարհագիր մատյանների հրապարկողը առհասարակ չի հիշատակում Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների բնակչության բնիկ մեծամասնության՝ հայերի գոյությունը: Սակայն *նույն մատյաններում գրանցված հայկական տեղանունները* ևս գալիս են բացահայտելու Ի. Միրօղլուի՝ բնակչության ազգային պատկանելութունը «մահմեդական» կամ «անհայտ» անորոշացնող հղումներով քողածածկելու փորձերը և հրապարակ են հանում պատմական ճշմարիտ իրողությունը:

Մ. Մեյերի գնահատմամբ՝ XV-XVI դարերում աշխարհագիր մատյանների գրանցումները, իրենց թերություններով հանդերձ, կարող են հուսալի աղբյուր ծառայել Օսմանյան կայսրությունում ժողովրդագրական գործընթացների համակողմանի ուսումնասիրման համար¹⁵⁴: Նույնը չի կարելի ասել

¹⁵³ Ս. Հայկունի, Բագրեւանդ Ջրաբաշխ գավառ, Վաղարշապատ, 1894, էջ 304:

¹⁵⁴ Ի . Ն. Ի՝ áéáð, Ի ñì áí ñéàÿ èì ìáðèÿ á XVIII ááéá, ×áððù ñòððéóóðí ì ñì èðèçèñà, Ի ì ñéàà, 1991, ñ. 82.

XVII-XVIII դարերի մասին, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան պետական համակարգի թուլացմանը զուգընթաց համընդհանուր աշխարհագիրներ այլևս չէին անցկացվում: XIX դարի առաջին քառորդից միայն՝ Օսմանյան պետությունը վերսկսեց մարդահամարի անցկացումը՝ կիրառելով նոր մշակված արդիական հաշվառման սկզբունքներ: Մ. Մեյերի կարծիքով՝ XIX դարի վերջին կայսրությունում մարդահամարը իրականացվում էր հաշվառման առավել հղկված եղանակներով, որոնք հուսալի արդյունքներ էին ապահովում: Ընդամին, Մ. Մեյերը՝ որպես վստահելի գիտական գրականություն, վկայակոչում է Ջ. Մըքքարթրի, Ք. Քարփաթի և Դ. Պանզակի ուսումնասիրությունները¹⁵⁵: Սակայն, հարկ է նշել, որ հիշյալ հեղինակների աշխատությունները ոչ միայն թերի են ու միակողմանի, այլև քննադատված են ու ճանաչված որպես բացահայտ կեղծարարություն, որի նպատակներից մեկը Արևմտահայաստանի՝ հայերի բնօրրանն ու հայրենիքը լինելու իրողության ժխտումն է¹⁵⁶:

XIX դարի վերջի մարդահամարների իսկություն մասին պատկերացում կարող է տալ դրանց մասնակցած մի թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյայի խոստովանությունը, ըստ որի՝ Սուլթան Աբդուլ-Համիդը հատուկ հրահանգ էր իջեցրել իրենց՝ *«միտումնավոր պակաս ցույց տալ հայերի թվաքանակը»*, և *«մենք պակասեցրինք հայկական բնակչության թվերը, որպեսզի ձևացնենք, թե հայերը գոյություն չունեն»*: Նույն պաշտոնյան նշում է նաև, որ *«թուրքական տարրը քանակալիս փոքրամասնություն է այն նահանգներում, որոնք բնակեցված էին հայերով և քրդերով»*¹⁵⁷:

¹⁵⁵ Ի . Ն. Ի áéàð, նշվ. աշխ., էջ 87.

¹⁵⁶ L. Marashlian, Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire (Cambridge, Mass.: Zorian Institute, 1991).

¹⁵⁷ Deyh Mühsim Saný [Hüseyin Kazim Kadri], 10 Temmuz İnkıâbı ve Netayıcı, İstanbul, "Orhaniye", 1336, 1920, ss.116, 121, 123. բնագիրն օսմաներեն է.-Հղումը տե՛ս Vahakn N. Dadrian,

Բուլղար պատմաբան Ն. Տոդորովը, անդրադառնալով «սալնամեներին», նշում է, որ մեծ թվով ճանապարհորդներ ու բազմաթիվ հեղինակներ իրենց գրքերում օգտագործել են թուրքական պաշտոնական վիճակագրական տվյալները: Իսկ օսմանյան իշխանությունները «մանրակրկիտ» վերահսկում էին նման փաստաթղթերի կազմումն ու հրատարակումը, և **«քիչ չէին լինում դեպքեր, երբ կամայականորեն ավելացվում էր մահմեդականների թվաքանակը»**¹⁵⁸:

Պատմական կեղծարարությունը, սակայն, նոր չէ, որ Թուրքիայում բարձացվել է պետական քաղաքականություն մալարդակի:

Համաձայն թուրքական պաշտոնական **«Սալնամեների»** (Տարեցույցների) 1870-ական թվականներին, ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ, Ասիական Թուրքիայում հաշվվում էր 17.216.000 մարդ, որից հայերը՝ 3.600.000¹⁵⁹: Ա. Համբարյանը, վկայակոչելով Կառլայլ Մակ-Կոանին, նշում է, որ հայկական վիլայեթներում հայերը պահպանում էին իրենց թվական գերազանցությունը թուրքերի և թուրքմենների նկատմամբ: Սակայն ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, երբ հայկական հարցը դարձել էր միջազգային դիվանագիտություն քննության առարկա՝ «Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրությունը հայտարարեց, թե Արևմտյան Հայաստա-

"Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," in The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics, op. cit., pp. 294, 308 (notes 45, 46). Այս հոդվածում Վ. Տաորյանը թվերով փաստում է Ջ. Մըքքարթիի, ինչպես և վերջինիս համար աղբյուր ծառայած Էսաթ Ուրասի կանխամտածված կեղծարարությունը: Հղումը տես Ա. Այվազյան, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ (քննական տեսություն), Երևան, 1998, էջ 85:

¹⁵⁸ Í . Õî ãî ðî â , Áàèèàí ñèèé ãî ðî ä XV-XIX ààêî â., ñ. 290.

¹⁵⁹ Ա. Համբարյան, Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965, էջ 43:

նում կա ընդամենը 780.800 հայ, որոնք կազմում են ամբողջ ազգաբնակչության 17%-ը»¹⁶⁰:

Ա. Համբարյանը նշում է, որ Ֆրանսիացի հեղինակ Վիտալ Քինեն, հենվելով թուրքական «սալնամեների» տեղեկությունների վրա, 1880-ական թվականների վերջին Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում է՛լ ավելի է նվազեցնում հայ բնակչության թիվը՝ հասցնելով 666.435-ի¹⁶¹: Վիտալ Քինեի «Ասիական թուրքիան» աշխատությունը, որ հրատարակվել է XIX դարի 90-ական թվականներին, քննադատել է նաև Հ. Գալստյանը՝ նշելով, որ հայ ազգաբնակչության թվի միտումնավոր աղճատումը թուրքական իշխանությունների և Քինեի կողմից կատարվել է երկու ձևով. «Առաջին՝ սովորական նվազեցման եղանակ. հաշվի են առնվում խնդրո առարկա վիլայեթի կամ ենթաշրջանի բոլոր հայաբնակ վայրերը, սակայն դրանց հայ ազգաբնակչությունը ներկայացվում է նվազեցված: Երկրորդ՝ առանձին ենթաշրջաններում բնակչության ամբողջովին կամ մասնակի անտեսման եղանակով: Այս եղանակը հնարավորություն է տալիս մոռացություն մատնել ավելի քան հարյուր հազար հայերի...»¹⁶²:

Կեղծարարություն ճիշտ նույն եղանակներն ավանդաբար ժառանգել ու կիրառել է Ի. Միրզոլուն՝ օսմանյան աշխարհագիր մատյանները հրատարակելիս:

Մերօրյա հեղինակներ Ջ. Մըքքարթին և Ռ. Սյունին պնդում են, որ քրիստոնյաները 1912 թ. կազմել են ամբողջ Անատոլիայի բնակչության 17%-ը¹⁶³: Մինչդեռ նույն թվակա-

¹⁶⁰ *Êāðēāēēü Ì āē-Êîāî, Í āō íîāûé îðîðāēōî ðāō. Í îēñāîēā āāîāðāōē:āñēēō, ýò-íîāðāōē:āñēēō è ýēîíîî è:āñēēō ñāîēñōā Õōðāōēîē Åçēē, Ì ., 1884, ñ. 103. Հղումը տե՛ս Ա. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 46:*

¹⁶¹ Ա. Համբարյան, նշխ. աշխ., էջ 43-44:

¹⁶² Հ. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քինեի վիճակագրության, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. Թուրքիա», հ. 12, Երևան, ԳԱ հրատ., 1985, էջ 60:

¹⁶³ R. G. Suny, Looking toward Ararat: Armenia in Modern History. Bloomington: Indiana University Press, 1993, p. 217.

նին հայկական վեց վիլայեթներում հայերը միջին հաշվով կազմել են ողջ բնակչության 38,9%-ը (թուրքերը՝ 25,4%), այն էլ 1890-ական թվականների կոտորածներից, բնակչությունը բռնի մահաբերականացումից և հարյուր հազարավոր մարդկանց երկրից դուրս մղելուց հետո: Վանի վիլայեթում բնակվում էր 350 հազար մարդ, որից 185 հազարը հայեր (52,8 տոկոս)¹⁶⁴:

Այսօր էլ թուրքական պատմագիտությունը շարունակում է պատմական ճշմարտության եղծման քաղաքականությունը: Հայոց ցեղասպանության փաստը ժխտելու նպատակով թուրքիան գործի է դնում պատմության համակարգված կեղծարարությունը թե՛ երկրի ներսում, թե՛ արտասահմանում¹⁶⁵:

Որպես ասվածի ևս մի ծանրակշիռ հավաստում, հարկ ենք համարում մեջբերել Ա. Սվարանցի Մոսկվայում լույս տեսած մենագրությունից մի տեղեկություն, ըստ որի՝ թուրքիայի ազգային հետախուզության կազմակերպությունը (MIT-Milli Istihbarat Teşkilâtı), թուրքիայում և արտասահմանում զբաղվում է քրդերի և ազգային այլ շարժումների դեմ գաղափարահոգեբանական ներազդեցության գործողությունների կազմակերպմամբ, Առաջավոր և Փոքր Ասիայի, Բալկանյան և Կովկասյան ոչ թուրք ժողովուրդների պատմության աղավաղմամբ, թուրքիայի, թուրք և թյուրքական այլ ժողովուրդների վերաբերյալ գիտական և քաղաքական միտումնավոր գրականության տարածումով, պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի գաղափարների քարոզչությունամբ,

¹⁶⁴ Տե՛ս Բ. Նաժեմյի, *Äai eĩeĩnõðaeäi äy e äai iãðae-aeäy iĩeëðeä I ñi äiñeĩ-äi iðäaeðaeüñõäa ä Çaiäaiĩe Ädi äi eë*, “*Nõðai ü e İ ädiäü Äeäeäiäi e Nõäaiäai Äiñõĩeä*”, 0. V, Tyðeëy, ÄI Äði.ÑÑÐ, 1970, ñ. 377-379. Levon Marashlian, *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, Mass. -Zorian Institute, 1991:

¹⁶⁵ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը տապալելու Անկարայի քաղաքականության մասին տե՛ս Լ. Սահակյան, Ք. Միրզոյան, Հայոց ցեղասպանության միազգային ճանաչման գործընթացները կասեցնելու թուրքական մեթոդաբանությունը, «Հայոց Մեծ Եղեռն», հոգվածների ժողովածու, էջ 397-404:

Թուրքիայի և պանթուրքիզմի հայեցակարգերի օգտին լոբբիստական գործունեությունը¹⁶⁶:

Պատմական Հայաստանի ժողովրդագրությունը ուսումնասիրությունն այսօր ավելի քան արդիական է, քանի որ սերտորեն առնչվում է Հայոց ցեղասպանության կարևոր հարցերի հետազոտությանը: Մեզանում այսպիսի ուսումնասիրությունները պակասը տարբեր ստահող ենթադրությունների ու քմահաճ եզրակացությունների տեղիք է տվել: Այստեղ է, որ թուրքական պաշտոնական պատմագիտությունն ու Թուրքիայի վարձած օտարերկրացի «գիտնականները» ջանք չեն խնայում հայերին ներկայացնելու որպես չնչին փոքրամասնություն իրենց իսկ հայրենիքում՝ պատմական Հայաստանում:

Ցավոք, հայրենի և սփյուռքահայ հայագետները դեռևս քիչ բան են հակադրել Քեմալ Քարպատի, Ջուսթին Մըքքարթիի, նույն կարգին դասվելիք Իսմեթ Միրօղլուի և այլոց պատմական-ժողովրդագրական միտումնավոր աշխատություններին, որոնց մի մասը թարգմանաբար տպագրվել և ընդունելություն է գտել արևմտյան երկրներում: Այսպիսով, դիվանային փաստաթղթերի հրատարակման՝ ժամանակակից Թուրքիայի պաշտոնական պատմագիտության որդեգրած եղանակները նպատակ ունեն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայ բնակչությունը ներկայացնել նվազեցված վիճակագրությամբ:

Մեր օրերում թուրք պատմաբաններն ու աղբյուրագետները չեն ցանկանում ընդունել Հայկական լեռնաշխարհում հայերի բնիկությունն ու հնագույն ազգ լինելու փաստը, փորձում են կասկածի տակ դնել պատմական Հայաստանի տեղանունների հայկական ծագումը, կեղծում են պատմական ժողովրդագրությունը: Ավելին, Թուրքիայի քաղաքա-

¹⁶⁶ Ա. Նաձաիօ, Ի անթոթեթի անթոթաթեթ Ծոթոթե ի անթաթաթ, Ի ., 2002, թ. 465-66. MIT-ի մասին տե՛ս նաև Մ. Իլիադիս, Թուրքական գաղտնի ծառայությունները և MIT-ը, Աթենք, 1998, հունարեն գրքի Ա. Հարությունյանի զրավոտությունը տե՛ս Ռազմավարության և անվտանգության հարցեր, կազմեց և խմբագրեց Ա. Այվազյանը, Երևան, 2007, էջ 659-676:

կան բարձրաստիճան ղեմքերը ժամանակ առ ժամանակ հանդես են գալիս հայտարարությամբ, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայ զոհերի թիվը Հայ գիտնականները խիստ չափազանցնում են¹⁶⁷: Թուրք գործիչները որպես հիմք են ընդունում իրենց իսկ պատմաբանների բացահայտորեն կեղծված վիճակագրական տվյալները, որոնց միակ նպատակը հայերին իրենց հայրենիքում փոքրամասնություններ կայացնելն է:

Ուստի, Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությունը ուսումնասիրությունը խիստ արդիական է ոչ միայն պատմագիտական առումով, այլ հատկապես այն պատճառով, որ հիմք և ամուր կովան է հանդիսանում *Հայոց ցեղասպանության ժողովրդագրություն* հետազոտության համար:

Տեղանունների արտացոլումները աշխարհագիր մատյաններում

Տեղանվանագիտությունը լեզվաբանության հատուկ բաժիններից մեկն է և այն չի կարող զարգանալ՝ առանց տարբեր գիտությունների տեղեկությունների ձեռքբերումների վերլուծական համադրման: «Տեղանունը գոյություն չունի առանց նշված օբյեկտի, իսկ օբյեկտը ուսումնասիրում է աշխարհագրությունը: Տեղանվանագիտությունը քննում է տեղանվան բովանդակությունը, լեզվական-բառային փոփոխությունները՝ թելադրված պատմության կողմից: Տեղանունը բառ է և լեզվական փաստ ... Բայց փաստը յուրահատուկ է, որի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ է հենվել նաև տեղանունների համապատասխան տեղանվանական-բնորոշ մեկնողական գիտական այլ ճյուղերի ուսումնասիրությունների վրա, որոնք հնարավորություն կընձեռեն լեզվական վերծանումների ու վերականգնումների համար»¹⁶⁸: Այսպիսի մոտե-

¹⁶⁷ Տե՛ս 2005 թվականի փետրվարի 5-ին Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էրդողանի հայտարարությունը, www.armenialiberty.org 4, Friday 4, February 2005.

¹⁶⁸ Ա. Ա. Ի ղե՛նի՛ն, Աճճճճի՛նն ղ ղի՛նի՛նն ղե՛ն, ն. 164.

ցում է պահանջում նաև օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված Բարձր Հայքի տեղանունների քննությունը: Եվ դա ինքնին հասականալի է, քանի որ տեղանվանական յուրաքանչյուր միավոր պահանջում է լեզվական իր արտացոլումները բացահայտող մեկնություններ՝ լեզվական (արտասանական), պատմական, աշխարհագրական և այլն:

Գ. Ղափանցյանի գնահատմամբ՝ տեղանունների խմբավորումն ու համեմատական ուսումնասիրությունը «նպատում են պարզաբանելու պատմական Հայաստանի հնագույն տեղանունների ծագումը: Այդ առումով տեղանունները հսկայական նշանակություն ունեն ինչպես դրանց կազմավորման սոցիալ-պատմական պայմանավորվածությունների, այնպես էլ գաղափարական, լեզվական, հետևապես՝ էթնիկական-գենետիկական բնույթի պարզաբանումների համար: Տեղանունները, ինչպես և լեզուն ընդհանրապես, պետք է ծառայեն հատկապես պատմական այս նպատակներին: Նրանց միջոցով երբեմն բացահայտվում են այնպիսի փաստեր, որոնք բացակայում են գրավոր աղբյուրներում»¹⁶⁹:

Եվ այս նկատառումներով մշակված սկզբունքների հիման վրա ձեռնարկել ենք աշխարհագիր մատյաններում տեղ գտած տեղանունների բառաքննությունը, որոնք, ինչպես նշել ենք, ժամանակակից թուրքերենի է տառադարձել և հրապարկել Ի. Միրզոլուն: Դրա անհրաժեշտությունը էջը զգացվի, եթե թուրք հրապարկողը հանդես բերեր գիտական անհրաժեշտ բարեխղճություն՝ միակողմանի և սխալ մեկնություն տված չլիներ Բաբերդի և այլ տեղանունների ծագմանը՝ հիշյալ տարածքներում հայերի գոյություն փաստը մոռացություն մատնելու միտումով:

Հարկ է նշել, որ թուրք պատմաբան Հ. Ինալլիքը, քննելով արաբատառ կազմված ալբանական դաֆթարը, որի բնագ-

¹⁶⁹ Ա. Ա. Էնթաֆույի, Էնթաֆույ-եֆիթաֆույ-աֆեթաֆույ շիֆաֆույ ժիֆույի Էնթաֆույ Էնթաֆույ, Էնթաֆույ-եֆիթաֆույ-աֆեթաֆույ ժաֆույ, Ե. II, Աթաֆույ, 1975, թ. 145.

րում կան ալբաներենի և սլավոներենի հնչյունական երևույթների որոշ դրսևորումներ, եզրակացնում է, որ գրանցման աշխատանքներին անմիջականորեն մասնակցել են նաև տեղական համայնքների ներկայացուցիչները: Հ. Ինալչիքը սրանով փաստարկում է, որ դաֆթարում առկա մարդկանց և աշխարհագրական անունները ընդհանուր առմամբ ճիշտ են գրանցված¹⁷⁰: Այդ պատասխանատու գրագրական աշխատանքին, բնականաբար, պետք է մասնակցած լինեին տեղական ծագում ունեցող գրագետ և գիտակ անձինք:

Եթե նույնիսկ ճիշտ է, որ վերոհիշյալ ալբանական դաֆթարում աշխարհագրական անուններն աղավաղված չեն, ապա հայկական շրջանների դաֆթարներում, ինչպես ստորև կտեսնենք, աղավաղումները անխուսափելի են: Դրանք մասնավորապես արդյունք են այն բանի, որ օսմաներենը չունի հայերենի հնչյունական համակարգն արտացոլող համապատասխան համարժեքներ, և գրանցողը հայկական տեղանունների մեծ մասը մատյան է մտցրել բնիկ վիճակից զգալապես հեռացած հնչյունփոխություններ, հաճախ նաև բառապատկերի լրիվ աղճատումով և կորստով: Հետագայում այդ տեքստերը տառադարձվում էին ժամանակակից թուրքերենի, և տեղանունները կրկին ենթարկվում էին հնչյունական փոփոխությունների: Հրապարակված տեղանուններում, այնուհանդերձ, որոշակիորեն պահպանվել են ոչ միայն հայերեն բառարմատները և բառահիմքերը, այլև բարդությունների բաղադրիչները, նույնիսկ երկրորդական ձևությունները, իսկ Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի և հարակից շրջանների բնակավայրերի անուններում առկա են տարածագոտու, տվյալ դեպքում՝ Կարնո բարբառի, հնչյունական որոշակի յուրահատկությունները, որոնք քննություն են առնվել մենագրություն համապատասխան գլուխներում:

¹⁷⁰ H. İnalçik, Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, s. XVII.

Վրաց արևելագետ, սեմագետ-լեզվաբան Գ. Վ. Ծերեթե-
լին, անդրադառնալով օսմանյան աշխարհագիր մատյաններին՝
նշում է, որ դրանք կազմված են արաբական *սիակառ* ձեռագ-
րով, և տառերը չունեն դիակրիտիկ (տարբերակիչ) նշաններ՝
բաղաձայնների տարբերակման համար: Անգամ այն տառերը,
որոնք սովորական արաբական գրերով բավականաչափ տար-
բերվում են միմյանցից, *սիակառի* դեպքում միանման են, ին-
չը դաֆթարների վերձանման դժվարություններ է հարուցում:
Գ. Ծերեթելին իրավամբ նկատում է, որ ձեռագրերի (բնագիր)
վերձանման-ընթերցման համար բավարար չէ միայն թուրքե-
րենի իմացությունը, դրան զուգընթաց անհրաժեշտ է ունենալ
նաև տվյալ շրջանի տեղանունների, նույնիսկ ամենափոքր
աշխարհագրական օբյեկտի (գյուղ, հարթավայր, ավերված
բնակավայր) և տեղական բնակչության անձնանունների իմաց-
ություն: Միայն այս դեպքում է հնարավոր բնագրի ճիշտ
ընթերցումը¹⁷¹:

Ռուս լեզվաբան-տեղանվանագետ Ս. Վեսելովսկին, խո-
րանալով հարցի պատմության մեջ, հանգել է այն եզրակա-
ցության, որ «չատ դեպքերում տեղանունները մեզ հասնում
են ոչ թե իրենց սկզբնական տեսքով, այլ փոփոխված, հաճախ
աղավաղված հենց այն աղբյուրներում, որտեղից քաղում ենք
մեր նյութը»: Բացի այդ, նա նշում է նաև, որ հետազոտական
նյութի բուն քննությանը պետք է անհրաժեշտաբար նախոր-
դի արձանագրված փաստերի ու տվյալների ճշտման, դրանց
հավաստիության մեջ համոզվելու ուսումնասիրական պարտա-
դիր փուլը: ... Ինչքան հին է տեղանվանական տերմինը, ավե-
լի մեծ է հավանականությունը, որ այն մեզ է հասել փոփոխ-
ված կամ աղավաղված տեսքով: Ձեռնամուկ լինելով տվյալ
հարցի ուսումնասիրությանը՝ առաջին հերթին անհրաժեշտ է

¹⁷¹ Ա. Ա. Օձաձաձե, *Æðeçí ü e ääyðáeüí îñòü Ñ. Ñ. Äææðeëy.* – “*Âîñôi + íäy Õeëîîî äeý*”.
ò. 3, *Õæèèèèè*, 1973, ñ. 10.

փորձել վերականգնել տեղանվան սկզբնական ձևը, որը միշտ էլ, որ հաջողվում է»¹⁷²:

Պետք է նկատել, որ ժամանակակից թուրքերենը կարող է վերարտադրել օսմաներենի հնչյունական համակարգը¹⁷³: Օսմանյան բոլոր գրանչաններն ունեն իրենց համարժեքները, և օբյեկտիվ ու գրագետ ընթերցման դեպքում տեղանունները օսմաներենից արդի թուրքերենի տառադարձելիս հնչյունական կորուստները պետք է մասնակի լինեն :

Տեղանունների կրած ամենաակնառու փոփոխությունները հնչյունական են, որոնք «անհամար են, համընդհանուր և անխնա: Ամենակտրուկ ձևով այդ փոփոխությունները արտահայտվում են, երբ տեղանունը մի լեզվից մյուսին է անցնում»¹⁷⁴:

Այս դիտարկումները կարևոր են նաև օսմաներենով տառադարձված, այնուհետև ժամանակակից թուրքերենի փոխանցված հայկական տեղանունների բառաքննություն համար: Ի. Միրոյլուի հրապարակած տեղանունների վերծանում-վերականգնումները հարուցում են լուրջ դժվարություններ, քանի որ դրանք դարեր շարունակ անցել են հին (գրաբարյան) և միջին հայերենների, ինչպես նաև Կարնո, Բաբերդի և հարակից բնակավայրերի խոսվածքների բովով՝ ենթարկվելով հնչյունական ձևափոխությունների և շեղումների, իրենց

¹⁷² Ն. Ա. Âñäëîãñèèé, Õïïïïèì èèà íà ñèóæáá ó èñòì ðèè. "Eñòì ðè:ãñèèà - çàì èñèè", Ì ., 1945, ò. 17, ñ. 26.

¹⁷³ N. Tendar, Osmanlıca Okuma Anahtarı, İstanbul, 1970. M. N. Özön, Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük, İstanbul, 1959. Օսմաներենի և ժամանակակից թուրքերենի հնչյունական համակարգերի համեմատական վերլուծությունը տե՛ս Է. Ի. Նòàðì ñòîã, Էç èñòì ðèè ñòàííãèáí èý òòàòèíãî èèòàðàòòòíãî ýçüèà (Ì ñì ãíñèèé íàðèíä).- Ñîãðàì áííüà èèòàðàòòòíüà ýçüèè ñòðãí Æçèè, Ì ., 1965, ñ. 192-206, Ալ. Սաֆարյան, «Օսմանյան մոդելի» քննադատությունը Զիյա Գյուլպիի «Թուրքականություն հիմունքները» աշխատությունում, «Իրան-Նամէ», հ. 37, 2001, էջ 1-2:

¹⁷⁴ Ա. Ա. Í èèíííã, Âããããí èà á òíïïïèì èèó, ñ. 134.

վրա կրելով նաև օսմաներենով գրառվելու և ժամանակակից թուրքերենով տառադարձվելու որոշակի հետևանքները:

Եթե այս չափանիշներով գնահատենք Բաբերդի սանջակի դաֆթարների՝ օսմաներենից լատինատառ թուրքերեն Ի. Միրօղլուի կատարած տառադարձումները, ապա առկա են հետևյալ հիմնական տարբերությունները:

1. Հրատարակողը, դաֆթարները ներկայացնելով իր ընտրած միակողմանի եղանակով, առանց հենվելու օտար աղբյուրների վկայությունների վրա, ընթերցողմաներով ու թերատժանոթագրություններով արհեստականորեն բարդացրել է տեղանունների վերականգնումները¹⁷⁵:

2. Ի. Միրօղլուն պարզապես չէր կարող ճիշտ ընթերցել և տառադարձել հայկական տեղանունների գզալի մասը (տե՛ս համապատասխան գլուխներում ներկայացվող տեղանվանական ցանկերը), քանզի ժամանակակից թուրքերենի բաղաձայնական համակարգը հայերենի համեմատությունումբ պակասավոր է և չի կարող լիովին անդրադարձել հայերենի բոլոր բաղաձայնները:

3. Հրապարակված աշխարհագիր մատյաններն ընդհանուր առմամբ ներկայացնում են Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի գավառների գրեթե բոլոր բնակավայրերը, որոնք գրանցվել են ոչ թե հայկական պատմա-աշխարհագրական հիմնավորց և մատենագրություն մեջ հիշատակվող բառանվանումներով, այլ դրանց տեղական՝ բարբառային-արտասանական փոփոխված հնչյունական տարբերակներով, որոնց բաղաձայնական համակարգում չկան բուն խուլեր, մի յուրահատկություն, որ ունեն նաև օսմաներենն ու ժամանակակից թուրքերենը: Տվյալ դեպքում, գրանցված յուրաքանչյուր տեղանուն հայտնի է եղել խոսակցական տարբերակով, և դրանց մեծ մասը գրանցման մատյան է մտել հենց այդպես և ոչ թե նախնական (գրաբարյան) ձևերով:

¹⁷⁵ Տե՛ս Ի. Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađý... գրքում օգտագործված գրականության ցանկը:

Այնուամենայնիվ, հենվելով հայ պատմական բարբառագիտության և Հայաստանի տեղանուններին վերաբերող ուսումնասիրությունների, համապատասխան բառարանների արդյունքների վրա, ստորև կփորձենք վերականգնել Ի. Միրօղլուի հրապարակած հայկական տեղանունների նախնական վիճակը՝ առանձնացնելով դրանցում արտացոլված տեղական բարբառային հնչյունական շերտերը, ինչպես և օսմաներենով (արաբատառ) գրանցումների և հետագա՝ ժամանակակից թուրքերենի տառադարձումներից առաջացած լեզվական գոյացությունները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԳՐԱՆՑՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԵՐՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Լեզվաբանական առումով, տեղանունները բառային ու բառակապակցական միավորներ են, երբեմն կարող են գիտակցվել որպես միակազմ անվանական նախադասություններ: Հայկական տեղանունները առավել հաճախ ներկայանում են բաղադրյալ կազմություններով (բարդ և ածանցավոր), որտեղ հանդես են գալիս բերդ, ձոր, սար, ջուր, քար, տուն, ավերակ և նման տեղանիչ բաղադրիչներ: Կան նաև բառահարաբերական երկրորդական ձևույթներ ունեցող միավորներ (վերջավորություններ), որոնք ժամանակի ընթացքում ամրակայվել են՝ ձեռք բերելով ածանցական մասնիկավորման բնույթ: Այս խնդիրների լուսաբանումն, օսմաներենով տառադարձված տեղանունների նախնական ձևերի վերծանումն ու վերականգնումը կատարել ենք Բարձր Հայքի Կարնո բարբառի և խոսվածքների համեմատական վերլուծություններով՝ հնչյունական, քերականական, բառային ու բառակազմական տարածամանակյա ու համաժամանակյա արժեքների հիմքի վրա¹⁷⁶: Միայն այս հատկանիշների քննությունամբ է հնարավոր ճիշտ վերականգնել աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանունները:

¹⁷⁶ Կարնո բարբառը բավականին ուսումնասիրված է. տե՛ս Ա. Է. Օնիսի, *Ēēīāāēñōē:āñēēā ēññēāāīāāīēy: ēðāðēēē ī:āðē ôīīāðēēē è īīðōīēīāēē āðāē-ōūðñēīāī āīāīðā, NĪ á, 1887*:

Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911: Հ. Մկրտչյան, Կարնո բարբառը, Երևան, 1953: Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953:

Բաբերդի սանձակի աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանունները, իրենց ծագումով ու բնույթով, հայերենի արևմտյան բարբառների միավորներ են: Այդ տարածքի խոսվածքների արժեքների միջոցով ոչ միայն կարելի է վերականգնել տեղանունները, այլև տալ լեզվական որոշ մեկնություններ:

Ինչպես ցույց են տալիս տեղանունների լեզվական որոշակի նստվածքն ու փոփոխությունները, Կարինում, Սպերում, Դերձանում և հարակից յուրաքանչյուր շրջանում եղել են հնչյունական տարբերություններ, որոնց ճշտումները խիստ անհրաժեշտ են տեղանունների վերծանման և բառաքննության համար: Քերականական ու շարահյուսական երևույթները թեև քիչ են առնչվում մեր խնդրին, սակայն գրանց անդրադառնում ենք անհրաժեշտաբար՝ լեզվաբանական որոշ խնդիրներ պարզաբանելիս:

Տեղանունների բառաքննությունը տարվել է ակադ. Գ. Զահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» գրքում առաջադրված բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման սկզբունքներով: Նրա կազմած աղյուսակներում՝ որպես Բարձր Հայքի կարևոր բարբառախոս բնակավայրեր, նշված են Կարինը, Գյումրին, Բաբերդը, Խնդածորը՝ բարբառագիտական համաժամանակյա և տարաժամանակյա հատկանիշների վիճակագրությամբ:

Հ. Աճառյանը ժամանակին այսպես է նկարագրել Կարնո բարբառի ընդգրկած սահմանները. «Կարնո բարբառ, այս լայնատարած բարբառին կեդրոնը Կարինն է (տճկ. էրզրում), հարավեն կը տարածվի մինչև Խնուսի մոտերը, բայց առանց ավանը մտնելու, արևմուտքեն կերթա մինչև Երզնկա և Կյումուչխանի: Վերջին երկու ուղս-տաճկական պատերազմներուն ժամանակ տեղի ունեցած խոշոր հայ գաղթականությունները այս բարբառին արևելյան և հյուսիսային սահմանները շատ հեռուներ՝ մինչև Երևան և Թիֆլիս տարածեցին: Կովկասի քաղաքներեն չորսը՝ Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և

Ախալցխա նույն հայ բնակչութիւնը բոլորովին նույն բարբառը կը խոսի, ինչ որ Կարինի հայութիւնը»¹⁷⁷:

Ըստ հայ բարբառների ձևաբանական (Աճառւյան) և հնչյունաբանական (Ղարիբյան) դասակարգման Կարնո բարբառը համարվել է «Կը» ճյուղի բարբառների միավոր: Սակայն միայն հետագայում՝ Գ. Զահուկյանի բաղմահատկանիշ վիճակագրական աղյուսակներում տարբերակվել են Կարինի, Գյումրիի, Բաբերդի, Խնդածորի (Խոտորջուր) ենթաբարբառներն ու խոսվածքները՝ իրենց հնչյունական ու քերականական հատկանիշներով՝ առանձին-առանձին: Այս աղյուսակներում բարբառային տարբերակիչ հատկանիշներն ունեն հետևյալ պատկերը. բաղաձայնական համակարգում՝ Կարին՝ 9, Գյումրի՝ 9, Բաբերդ՝ 8, Խնդածոր՝ 8, ձայնավորական՝ Կարին՝ 3, Գյումրի՝ 7, Բաբերդ՝ 3,5, Խնդածոր՝ 5,5:

Ինչպես տեսնում ենք, Կարնո բարբառը բաղաձայնական մեկ հատկանիշ ավելի ունի Բաբերդից և Խնդածորից, ձայնավորական համակարգում՝ Կարինը և Բաբերդը գրեթե նույնն են, Խնդածորը 2,5 միավորով ավելի է Կարինից: Մեծ տարբերություն ունի միայն Գյումրին:

Թե՛ ավանդական միահատկանիշ և թե՛ նորագույն բաղմահատկանիշ դասակարգումներով Կարին աշխարհագրական միավորի մեջ մտնում են նրան ավելի մերձակից խոսվածքներ ունեցող բնակավայրերը: Սակայն նրանցում չի հիշատակվում պատմականորեն վկայված (Ստեփանոս Սյունեցի, VIII դար) Սպերի ծայրագավառային խոսվածքի, ինչպես նաև Դերջանի (Վերին ու Ներքին) և հարակից շրջանների խոսվածքային միավորների գոյությունը փաստը: Ինչպես ցույց են տալիս մեր ձեռքի տակ եղած տեղանունները, Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի խոսվածքները՝ հնչյունական, քերականական ու բառային մի շարք հատկանիշներով նույնանալով Կարնո բարբառի հետ՝ միաժամանակ ունեն հական տարբերություններ:

¹⁷⁷ Հ. Աճառւյան, Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 104:

Ակադ. Գ. Զահուկյանը, բարբառային մակարդակներն առանձնացնելիս, հաշվի է առել բարբառախմբերի և միջբարբառախմբերի, կենտրոնների ու խոսվածքների փոխհարաբերությունը (իրարից ունեցած տարբերակիչ հատկանիշների քանակը), նշել նաև միջակա միավորների դիրքը: Ըստ այդմ էլ՝ Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախումբ մակարդակի տակ նշվել են Կարինի, Լենինականի (Գյումրի), Բարբերդի, Խնդածորի (Խոտորջուր) միավորները, որոնք կենտրոնի համեմատությունումբ ունեն ենթաբարբառային կամ խոսվածքային տարբերություններ¹⁷⁸:

Ուշադրություն արժանի է վիճակագրական մի համեմատություն ևս: Գյումրին կրկնակի ավելի է առանձնանում ձայնավորական հատկանիշներով, քան Կարինն ու Բարբերդը¹⁷⁹:

Համաժամանակյա գրանցումով, որ և արտացոլվել է Գ. Զահուկյանի վիճակագրական աղյուսակի համապատասխան ցանկում, Գյումրիի բարբառային միավորի մեջ ձայնավորական տարբերությունները խտացել են վերջին հարյուրամյակում՝ հայերի Կարինից, Բարբերդից, Կարսից տեղաշարժվելու և նրանց բարբառա-խոսվածքային նմանաբնույթ հատկանիշների՝ ընդհանուր խոսակցականին միաձուլվելու հետևանքով:

Աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանուններում (չնայած օսմաներենից բխող փոփոխություններին) համեմատաբար պահպանվել է XVI դարի տվյալ տարածագոտու խոսվածքային վիճակը: Բառային այդ միավորները գերազանցապես ունեն զուտ անվանական բնույթ: Տեղանունները կարող են որոշակի փաստարկ հանդիսանալ տվյալ բարբառի հնչյունային տարբերակման և հնչյունական առանձին օրենքների բացահայտման համար: Սակայն, հասկանալի է, որ դրանք չեն ներկայացնում տվյալ բարբառի ընդհանուր նկարագիրը: Բայց, քանի որ քննությունն առարկա տեղանունների

¹⁷⁸ Գ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտությունն անհատական, էջ 132:

¹⁷⁹ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 74:

մեջ առկա են Բաբերդի, Սպերի, Դերձանի բարբառային միավորների բոլոր հնչյունները՝ դրսևորման տարբեր դիրքերում, ապա լեզվական մանրակրկիտ վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնել ձայնավորական ու բաղաձայնական համակարգերը՝ բնութագրելով բառակազմական ձևերը, մասամբ նաև՝ քերականական որոշ գծեր: Իսկ այդ միավորների բառաքննությունները տարվել են տվյալ տեղանունների նախնական վիճակի վերականգնման նպատակով: Նկատի են առնվել հնչյունական, բառակազմական և իմաստային արժեքները, որոնք ստորև կներկայվեն համապատասխան բաժիններում:

Հնչյունական հատկանիշներ
(օսմաներենով գրանցվելու և ժամանակակից թուրքերենով տառադարձվելու հետևանքները)

1. Բաբերդի, Սպերի և Դերձանի գավառների՝ օսմանյան աշխարհագիրներում գրանցված տեղանունները հայերեն վերականգնելու համար առաջին հերթին հարկ է եղել առանձնացնել օսմաներենով գրանցած և ժամանակակից թուրքերենով տառադարձված հնչյունները:

Մատյանների գրանցումներում չէին կարող արտահայտվել հայերենի *ս, կ, տ, ծ, ճ* հնչյունները երկու պատճառով, առաջին հերթին հայերենի արևմտյան խմբակցությունների բարբառներում, այդ թվում՝ Բաբերդի, Սպերի, Դերձանի միավորներում դրանք չկան, այլ հանդես են եկել հնչյունափոխված ձևով՝ *բ, գ, դ, ձ, ջ*, հնչյունափոխությունից, և երկրորդ՝ օսմաներենում բացակայում են հայերենի իսկական խուլերի համարժեքները: Ընդ որում, թուրքերենը ևս չունի *ս, կ, տ, ծ, ճ* խուլ հնչյունները: Նշենք, որ ժամանակակից թուրքերենում գործում է երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական համակարգ: Հետևապես՝ մեր վերականգնումներում եթե առաջարկվում է *ս, կ, տ, ծ, ճ*, ապա դրանք վերաբերում են հին (գրա-

բարյան) կամ պատմաբանասիրական և աշխարհագրական գրականության մեջ վկայված տեղանուններին (օրինակ՝ *Աբրանս* <*Ապրանց*, *Դանզուդ* <*Տանձուտ*, *Բադիրգենց* <*Պատրիկենց*, *Դաջիրեք* <*Տաճարակ*//*Տաճարիկ* և այլն):

2. Օսմաներենի (արաբատառ) տառադարձումներով *պ, կ, տ* հնչյունները գրանցվել են *բ, գ, դ*: Սա ոչ թե տառադարձման արդյունք է, այլ բխում է տվյալ բարբառային միավորների բաղաձայնական խլազուրկ համակարգից: Գրանցված տեղանունների քննությունից պարզվում է, որ *պ, կ, տ, ծ, ճ*-ն հնչյունափոխական աստիճանական զարգացումով (*բ, գ, դ, ճ, ջ*) տեղաշարժվել է՝ վերածվելով *փ, ք, թ, ց, չ* -ի: Այս երևույթը Գ. Զահուկյանի բաղաձայնական հատկանիշների ցանկում նշված է որպես Բաբերդի խոսվածքի հիմնական հատկանիշ¹⁸⁰:

Այսպիսով, *պ, կ, տ, ծ, ճ* խուլ պայթաչփականների դիմաց, տեղանունների փաստարկումներով, առկա են *բ, գ, դ, ճ, ջ* ձայնեղները, որոնք էլ, իրենց հերթին հնչյունափոխվել են *փ, ք, թ, ց, չ* -ի (նույնպիսի փոփոխություն առկա է նաև Սպերի և Դերջանի տեղանուններում):

3. Օսմաներենը (նաև ժամանակակից թուրքերենը) չունի *ճ, ց, ծ* հնչյունները: Դրանց դիմաց գրանցվել են *գ, ս*, ընդ որում *գ* (Z) գրանշանի մեջ առկա է նաև *ծ* խուլ կիսաչփականը: Այդ տարածքի բարբառային միավորները չունեն *ծ* խուլ հնչյունը, հետևապես օսմաներենի գրանցումները, թերի լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ ճիշտ են արտացոլել այս հնչյունների տառադարձումները: Հայերենի *ծ* խուլ կիսաչփականը ոչ թե գրանցումներից դուրս է թողնված, այլ բարբառային հիշյալ միավորում արդեն վերածվել է *ճ*-ի կամ *ց*-ի: Հետևաբար, գրանցման մատյանների *Z-(g)*-ի տակ կարելի է հասկանալ *և՛ ճ, և՛ ծ*, իսկ *S* գրանշանի տակ՝ *ց* և *ճ*:

ա) Հայերենի *ճ*-ն գրանցվել է *գ*-ով հետևյալ բառերում՝ Դանգուդ < Տանձուտ, Զաղգիք < Զաղճիգ, Հընգեվերեք < Պանձավերակ, Հընգըր < Սնձոր, Հանգար < Պանձառ:

¹⁸⁰ Գ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 55:

բ) Օսմաներենի *զ*-ն իր մեջ ամփոփում է նաև հայերենի *-ծ* հնչյունը՝ Արուզքա< Առյուծկա, Զողգերի<Մողկարի:

գ) Գրանցված տեղանունների մեջ՝ տարբեր դիրքերում, հայերենի *ց*-ն արտահայտվել է *ս*-ով: Օրինակ՝ Սեմեք<Ցամաք, Դանգիս<Տանկից:

դ) Հնչյունական այս փոփոխությունը հատկապես առկա է հայերենի *-աց*, *-անց*, *-ոնց*, *-ոց*, *-ենց*, *-ունց* վերջածանցներում՝ դառնալով *-աս*, *-անս*, *-ոնս*, *-ոս*, *-ենս*, *-ունս*, ինչպես՝ Աբրանս<Ապրանց, Աքնդոս<Ակնտոց, Ահաունք<Աղճունք/Աղցունք, Աշհանաս<Չխանա(ն)ց, Արավանս<Յրեվանց, Աղունսոս<Աղունցոց, Բադիրգենս<Պատրիկենց, Մուսանս<Մոսանց, Քրնդըս<Քրնդոց, Քրլհունս<Քլխունց, Քոզուն <Քոզոնց, Վարթանաս<Վարդանա(ն)ց, Վարգենս<Վարիզոնց և այլն:

ե) Այս կանոնից դուրս են մնում այն բառերը, որոնց բառակազմի դիրքի *ս* հնչյունը նույնությունամբ պահպանվել է, ինչպես՝ Ըսպիր/Իսպիր<Սպեր, Մինոր<Մինոռ, Միփթորոս<Մուրբ Թորոս, Մյոֆքեր<Մեքար, Մանքութ<Մակուտ, Մոսունգա<Մոսունկա, Մոսիք<Մոսիկ:

4. Օսմաներենով գրանցված և լատինատառ թուրքերենի տառադարձված *Ի* (հ) գրանշանը արտացոլում է հայերենի *խ*, *ղ*, *հ* հնչյունները: Որոշ տեղանուններում հայերենի *հ*-ն ուղղակի համընկնում է թուրքերենի *հ*-ին՝ Հինդի>Հինդիլ>Հինտեղ, Հունութ< Հունուտ [Հոնուտ], Հելվա>Հավվա և այլն:

5. Բառամիջում հայերենի *ղ*-ն գրանցման մատյաններում արտացոլվել է *յ*, ինչպես՝ Մեզգեյիք<Մեծգեղիկ:

6. Գրանցումներից պարզվում է, որ մի շարք տեղանուններ ուղղակի յուրացվել են, մի քանիսը թարգմանվել են թուրքերեն: Երբեմն էլ տեղանունները ենթարկվել են բաղադրություն, երևույթ, որ առհասարակ յուրահաստուկ էր օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանին: Ուղղակի թարգմանություն գեպքերից նշենք՝ Տանճուտը՝ Արմուդլու, Աղբյուրաշենը՝ Քյանքենդի, Կարմրիկը՝ Քրզըլլա և այլն: Բաղադրություն ենթարկված տեղանուններն են՝ Արմտի(ք)ը՝ Արմու-

**դի, Ճղոպուրտկենցը՝ Չոփուրգենս, Օձունխաջ՝ Ուզունհաչ,
Գոգլեռը՝ Գոքըլեր, Քարհատալանը՝ Քարադիվան:**

Ձի բացառվում, որ որոշ տեղանունների դրսևորած բա-
ղարկության աղավաղված ձևերը ոչ թե օսմանյան գրագրի
գրչի արդյունք են, այլ հրապարակողի ընթերցումների¹⁸¹:

Բաղաձայնների հնչյունափոխության դեպքեր

Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների գրանցված տեղա-
նունների բաղաձայնների վերականգնման արդյունքները
հետևյալ պատկերն ունեն՝

ա) Բառասկզբի դիրքի ձայնեղ պայթականների և կիսաշ-
փականների դիմաց շնչեղ խլություն՝ **բ, գ, դ, ձ, ջ՛փ, ք, թ, ց,**
չ¹⁸²: (Սկզբում բերված են Ի. Միրօղլուի հրապարակած ձևերը,
այնուհետև մեր վերականգնումները, հնչյունափոխությունը
ներկայացված է հետընթաց նշանով (<):

**1. Փ<Բ-Փաղնիք<Բաղնիք, Փինչիրգե<Բանջարկա, Փո-
ղիք<Բողիկ, Փուլուր <Բլուր, Փուլուրեք<Բլրակ, Փեքե-
րիչ<Բագառիձ, Փուլուր<Բլուր, Փուլք<Բյուլք, Փարդը<Բար-
դա կամ Բարդի:**

¹⁸¹ Հ. Տաշյանը նկատել է, որ եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություննե-
րում կան մի շարք տեղանունների աղավաղված գրանցումներ. «Ասոնց նման
չատ են աղաւաղմունք ամէն կողմ, որուն պատճառն ո՛չ թէ հայ-մասհմետականք
են, որոնք ուղիղ պահած են անունները, այլ թուրք պաշտօնէութիւնը, որոնցմէ
կը քաղեն ուղեւորք իրենց տեղեկութիւնները»: Ինչպես օրինակ. **Մաղկոց** տե-
ղանունը Կոխն արձանագրել է **Սագուս (Sagus)**, իսկ Կոխը՝ **Ջագոս (Zagos),
Քարակտուրը՝ Քարա Գիժուր-դաղ (Kara Gtur - Dagħ), Բերդագրակը** Կիպերոս
արձանագրել է **Փերթեքրեք (Pertekrek)**, իսկ Կոխը՝ **Փերթակրեկ (Pertakrek)**,
տե՛ս Հ. Յ. վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին,
պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Վիեննա, Մխիթարեան
տպարան, 1921, էջ 52-53:

¹⁸² Այսպիսի տեղաշարժ առկա է Զմյուռնիայի և Մալաթիայի բարբառներում,
իսկ Կարնո բարբառը չունի այդ հատկանիշը:

Պետք է նկատել, որ օսմաներենն ունի **բ** Հնչյունը, և բառասկզբի դիրքում կան **բ**-ով սկսվող տեղանունների գրանցումներ, ինչպես՝ **Բերնե, Բուրնազ, Բաբուսթան, Բադիրգենս**: Օսմաներեն տառադարձությունը արվել է նաև Բաբերդի բարբառի այս կարևոր հատկանիշի պահպանումով:

2. Բառասկզբում՝ **Բ<Պ-Բադիրգենս<Պատրիկենց, Բուրնազ<Պուրնազ, Բալախոր<Պալախու(ր), Բաբուսթան<Պապոստան**:

Բառամիջում՝ **Աբրանս<Ապրանց, Աբրանք<Ապրանք<Ապարանք, Ահբասոր<Աղբածոր, Ամբասա<Ամպասար**:

Բառամիջում **բ**-ից հետո ձայնեղ պայթականների և կիսաշփականների շնչեղ-խլություն, ինչպես՝ **Գելինփերթեք<Գառ(ա)նբերդակ, Թարփունի<Պարբնի, Սիփ Թորոս<Սուրբ Թորոս**:

3. **Թ<Դ-Հնչյունափոխություն-բառասկզբի դիրքում-Թիրահթ<Դրախտ, Թիվնի<Դվնիք, Թարփունի<Պարփնի**:

4. **Ք<Գ**-ինչպես ցույց են տալիս տեղանունների գրանցումները **գ>ք** փոփոխությունը բացարձակ չէ, որովհետև Հին (նախնական) վիճակը բառասկզբի դիրքում ունեցել է **կ**, որն էլ հետագայում փոփոխվել է **կ>գ>ք**, այսինքն՝ նույն շարքի ձայնեղ և խուլ Հնչյունները դաՖթար են մտել **ք**-ով: Տեղանուններում գործել է տարածագոտու խոսվածքի Հնչյունափոխական օրենքը:

5. **Ք<Գ-Բառասկզբում՝ ա) Քըլհունս<Գլխունց, Քունդուս<Գընդոց, Քընդազրակ<Գնդազրակ, Քոմփուր<Գոմփոր, Քալկունս<Գալլիկոնց, Քոմգա< Գոմքա, Քոմսոր<Գոմձոր, Քոնդոլոթ<Գոնդոլոտ, բ) Ք<Կ-Քերան<Կապան, Քալխազավա<Կալիցգավառ**:

Բառամիջում՝ **Իքսոր<էքեսոր<Այգեձոր, էքրեք<Ագարակ, Փեքերի<Քազաուիձ, Միաքըհ<Մեծգեղ, Օսքյուրյուհ<Ոսկաուիձ (կ>գ>ք)**:

Բառավերջում՝ **էվերեք<Ավերակ, էքրեք<Ագարակ**:

6. **Գ<Կ**- բառասկզբում՝ **Գալիր<Կալեր, Գեզ<Կես, Գիվ<Կիվ, Գյուղեր< Կոթեր, Գյուրբաղդը <Կյուրոպաղատ**:

Բառամիջու՞մ՝ *էրգի<երկի, Մենգե<Մանկա, Փինչիր-
գե<Բանջարկա, էնգյուղեք<Ընկուզեկ, Հորգի<Հորկի կամ
Խորկա, Փորգե<Փորկա, Հարդիշի<Խարտիշի, Դանգիս<Տան-
կես//Տանկիս, Չյոփյուրգենս<Ճղոպուր(տ)կենց, էնգյու-
ղեք<Անկեջիկ, Ականջիկ:*

Կ>Պ փոփոխությունը բնորոշ է Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի բարբառային միավորներին և գործել է պատմական զարգացման հին շրջանում: Կ>գ տեղաշարժը նախորդել է գ>ք հնչյունափոխությունը: Բարբառային բնիկ վիճակը վերականգնելիս հաշվի է առնվել բաղաձայնների փոփոխություն այդ աստիճանականությունը, որը և հնարավորություն է ըն-
ձեռել վերականգնելու հիշյալ տեղանունների նախնական ձե-
ևերը: Գրանցված տեղանուններում *պ, կ, տ, ժ, ճ* խուլ պայ-
թականների ու պայթափականների դիմաց և բառամիջի ձայ-
նավորահաջորդ *ր*-ից հետո ընկած դիրքերում առկա է *բ, գ, դ, ձ, ջ*:

7. Դ<Տ-Բառակցում՝ *Դանզուդ<Տանձուտ, Դան-
գիս<Տանկես//Տանկից, Դաջիրեք<Տաճարակ, բ* բառամիջու՞մ՝
*Մաղուր<Մատուռ, Արմուդի<Արմտի(ք), Միյադուն<Միա-
տուն:*

8. Զ<Չ-Չերմե<Ջերմե, Չիրքիզ<Չուրկից, Չենչ-
յուլ<Ճանձուլ, էնգյուղեք<Ականջիք, բ) բառամիջու՞մ՝ *Դաջի-
րեք<Տաճարակ, Ահուրջուք<Ադորջիկ [Ադոյ ջրիկ]:*

9. Զ<Ճ-Բառակցում՝ *Ջանջի Լորի<Ճանճի Լոռի, Ջան-
ջի Քյուլերեք<Ճանճի Քյուլերեք, Ջանքեր<Ճանճքար,*

Բարդ բաղաձայնների պայթյունից կամ պարզեցումից գոյացել են *Սալաչոր*, որը վերականգնվում է *Սալաջուր (Չ>ջ)*: Բաբերդին և Սպերին հարակից Համշենի մահմեդականացված հայերի խոսվածքներում ևս հանդիպում ենք *Չուրը>չուր (Չ>ջ)* հնչյունափոխությունը: Համշենի բարբառի ջնիկցիների խոսվածքում *Չուրը* դառնում է *ճուր*, իսկ տրապիզոնցիները ասում են *Չուր*:

10. Հնչյունական հատկանիշների ցանկում, իբրև բաղա-
ձայնական կարևոր միավոր, Գ. Ջահուկյանը նշում է *ր*-ի

քմայնությունը և դրա հետ կապված փոփոխությունները (ր~ր', յ, ձ, ժ, շ): Այս երևույթի գոյությունը հնարավոր է համարվում նաև հին շրջանից¹⁸³: Այն ընդգրկում է 120 բարբառախոս վայրերից 20-ը, որոնց մեծ մասը պատկանում է հայերենի արևմտյան խմբակցութայն թվին:

Բ-ի քմայնացում չի արձանագրված Կարնո, նաև Գյումրիի, Բաբերդի բարբառներում: Խնդածորի (Խոտորջուր) ենթաբարբառի դիմաց Գ. Ջահուկյանի աղյուսակում առկա է «+» նշան: Սակայն առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում գրանցված մի շարք տեղանուններ, որոնցում դրսևորվել է *ր>լ* փոփոխությունը:

11. Բ>Լ-Բաբերդի գավառում գրանցվել է *Սիփթորոս*, իսկ Դերջանում՝ *Թոլոս* (*ր>լ փոփոխությամբ*): Բ-ի դիմաց գրանցվել է *լ՝ Քելէվերեք>Քարավերակ*, Քալբուլաս>Քառաղբյուրաց, *Քելմիզի>Քարմեծի* (Դերջան), *Չալքանաս>Ջարխանաց*: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Բաբերդի և Դերջանի խոսվածքներում ձայնորդ *ր*-ն որոշ բառերում քմայնացել է:

Ուշագրավ է Սպերում գրանցված *Մողիլսոր* տեղանունը՝ *Մատիլ?+ձոր*:

12. Բ>Ռ-Թուրքերենը չունի *ռ* հնչյունը, այն դափթար է մտել իբրև *ր* հետևյալ բառերում՝ *Արուզկա<Առյուծկա, Մադուր<Մատուռ, Խանզար<Խանձառ, Քալխաքավար<Կալիցգաւառ, Սինոր<Սինոռ* և այլն:

Մնացած տեղանուններում *ր*-ն համապատասխանում է հայերենի *ր* ձայնորդին: Մեր վերծանումներն ու համապատասխան աղյուսակների հետ կատարած համեմատությունը հաստատում են *ր*-ի անփոփոխ լինելը:

Այսպիսով, ձայնորդների հնչյունափոխութայն միավորների ցանկում ավելացվում է բաղաձայնական մի կարևոր հատկանիշ ևս՝ Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի ու հարակից բնակավայրերի խոսվածքներում՝ *ր*-ի դիմաց *լ* (*ր>լ*):

¹⁸³ Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտութայն ներածություն, էջ 47-48:

13. Հ<Խ-ա) բառակզբում՝ *Հայրք<Խայեք, Հանգար<Խանձառ, Հարդիշի< Խարդիշի, Հավնուս<Խեվնուս, Հափուշկի<Խաբուշկի, Հարթ<Խարդ, Հահո< Խախո, ՀաքիՀ<Խագիդ (Խագեղ, Հայգեղ), Հընգեվերեք<Խանձավերակ, Հորգի< Խորկի, Հընգըր<Խնձոր:*

բ) Բառամիջում՝ *Աչհանաս<Իշխանաց, Ահուրջուք<Աղո(ր)ջուրք//ջրիկ, Բալահոր <Պալախոռ, Թիրահթ<Դրախտ, Իհհընսոր<Իշխանձոր, Քըլհունս<Գլխունս, Ուզունհաչ<Օձունիսաչ, Նահիգեր<Նախընծեր<Նախընծա:*

14. Հ<Ղ-Ահբիրիք<Աղբյուրիկ, Ահբասոր<Աղբաձոր, Վահչեն<Վաղչեն, Միսքըհ<Մեծգեղ :

Այսպիսով, ի մի բերելով *Հ* գրանշանով տառադարձված Հայերենի *ղ* և *խ* հնչյունների հնարավոր վերականգնումները, պարզվում է՝

ա) *ղ* հնչյունով սկսվող տեղանուններ չեն եղել Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի գավառներում:

բ) բառակզբի և բառամիջի դիրքում՝ *Հ* գրանշանի դիմաց վերականգնում ենք *խ*, որը և հստակորեն գրավել է իր տեղը՝ դառնալով տվյալ բարբառի հնչյունական փաստացի միավոր, ինչպես՝ *Խանձառ, Խայեկ, Խանձավերակ, Խնձոր* և այլն:

գ) *Հ*-ն *ղ*-ով վերականգնելու համար անառարկելի փաստեր են այն բոլոր տեղանունները, որոնք բառամիջում ունեն *ղ* և հստակորեն վերականգնվում են իրենց սովորական դիրքերում՝ *Ահբիրիք<Աղբյուրիկ, Ահբասոր<Աղբաձոր, Միսքըհ<Մեծգեղ, Վահչեն<Վաղչեն* և այլն:

դ) Որոշ տեղանուններում *ղ*-ն գրանցվել է անփոփոխ միջձայնավորային դիրքում՝ *Աղամ-Չաղամ, Աղորեն, Հողիք, Փողիք, Փաղնիք:*

15. Ինչպես ցույց են տալիս Ի. Միրզյուլի հրապարակումները Հայերենի *լ, մ, ն, ր, յ* ձայնորդները տեղանունների տարբեր դիրքերում, ընդհանուր առմամբ մնացել են անփոփոխ՝ նույնությամբ տառադարձվելով աշխարհագիր մատյան-

ներում, օրինակ՝ Մանս, Մադուր, Նահիգեր, Նիվ, Յաքուբաբ-դալ, Յենիջե և այլն:

16. Վ ձայնեղ շփականը նույնպես անփոփոխ է գրանցվել՝ Վարդենիք, Վարդենս, Վարիջնա և այլն:

17. Ս, շ խուլ շփականները տեղանուններում պահպանվել են անփոփոխ՝ Սոսիք, Սիփթորոս, Սիսնե, Սինոռ, Շեբգե, Շոգայն:

Այսպիսով, ըստ օսմանյան XVI դարի աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանունների լեզվական փաստերի, Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի խոսվածքներում առկա են բաղաձայնական հետևյալ համակարգերը.

երկաստիճան խլազուրկ՝

ձայնեղ պայթականներ և պայթաշփականներ-բ, գ, գ', դ, ձ, ջ
Շնչեղ խուլեր-փ, ք, ք', թ, ց, չ
Ձայնեղ շփականներ-ղ, ժ, ղ, վ
Խուլ շփականներ-ս, շ, խ, ֆ, հ
Ձայնորդներ-լ, լ', մ, յ, ն, ո, ր

Ընդամենը՝ 28 բաղաձայն: Բացակայում են գրական հայերենի իսկական խուլերը՝ ալ, կ, տ, ժ, ճ, դրանք հիշյալ խոսվածքներում ներկայանում են ձայնեղ հնչյուններով, ինչը համահունչ է արևմտյան բարբառների մեծ մասին¹⁸⁴: Սակայն Կարնո բարբառում, ի տարբերություն հիշյալ խոսվածքների, առկա են խուլ հնչյունները և գործում է քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ¹⁸⁵:

¹⁸⁴ Ա. Ն. Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1978, էջ 37:

¹⁸⁵ Կարնո բարբառն ունի 36 բաղաձայն, գործում է քառաստիճան բաղաձայնական համակարգը, բացի խուլերից, խուլ շնչեղներից, ունի նաև ձայնեղ շնչեղներ (Հ. Մկրտչյան, Կարնո բարբառը, Երևան, 1952, էջ 11):

Ձայնավորների հնչյունափոխության դեպքեր

Ի. Միրոզլուն տեղանունները օսմանյան դաֆթարներից փոխադրելով ժամանակակից լատինատառ թուրքերենի, ձայնավոր հնչյունները վերականգնել է՝ հենվելով թուրքերենի ընձեռած հնարավորությունների վրա:

Ժամանակակից թուրքերենում ձայնավորները Ց-են՝ *a, ȳ, o, u, e, i, ö, ü* . ընդ որում՝ *ö, ü* հնչյունները երկբարբառակերպ են, և դրանք, ինչպես ցույց են տալիս հայկական տեղանունների թուրքական տառադարձումները, համապատասխանում են հայ բարբառներում առկա *ö, ü* հնչյուններին:

Թուրքերենի *æ*-ն համապատասխանում է հայերենի *ա*-ին, *օ*-ն՝ *օ*-ին, *u*-ն՝ *ու*-ին, *e*-ն՝ *է//ե* -ին, *i* -ին՝ *ի*-ին:

Բաբերդ-Սպեր-Դերջան տարածագոտում առկա է *ä*, որը Միրոզլուի վերծանումներում արտացոլվել է *æ*, որոշ դեպքերում՝ նաև *â*:

Գրանցված տեղանուններում թուրքերենի *u* (*ու*), *i* (*ի*) ձայնավորները արտացոլում են հայերենի *այ, յու, եա* երկհնչյունները, որոնք Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի խոսվածքներում վերածվել են մենաբարբառների՝ երևույթ, որ հատուկ է միջին հայերենին: Այս շրջանում տեղի էր ունենում հին երկբարբառների վերացում¹⁸⁶:

Գրական հայերենով վերծանման դեպքում առանձնակի դժվարություն են հարուցել գրեթե բոլոր ձայնավորները, մասնավորապես՝ *ȳ* -ն, որը համապատասխանում է հայերենի *ը*-ին:

Ձայնավորների վերծանման, հետևապես նաև դրանց վերականգնման համար հաշվի են առնվել ինչպես տեղանուններում առկա հնչյունափոխության այն դեպքերը, որոնք

¹⁸⁶ Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 469:

գործել են *Բաբերդ-Սպեր-Դերջան* տարածագոտու խոսվածքային միավորումներում, այնպես էլ թուրքերենում գործող ձայնավորների ներդաշնակումից առաջացած հնարավոր շեղումները: Գրանցված տեղանուններում առկա է նաև *ը*-ի լիաձայնությունը (*Թիվնիք* < *Դվնիկ*, *Քընդըս* < *Գնդոց*, *Փյուլյուր* < *Բյուր* և այլն):

1. Ա ձայնավորը հանդես է գալիս Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի՝ քննություն առարկա դարձած հիշյալ տեղանունների բոլոր դիրքերում, օրինակ՝ *Աբրանս*, *Ադունսոս*, *Ադվերեն* և այլն:

Որոշ տեղանուններում *ա*-ն հնչյունափոխվել է *է*-ի:

ա) Բառասկզբում՝ է < *Ա-էվերեք* < *Ավերակ*, *էրքենիս* < *Արքունիս* (*Արքայանիստ*), *էմուր* < *Ամուր*, *էսպեվերեք* < *Ասպավերակ*, *էրքելու* < *Արագլու* (*Արագիլ*):

բ) Բառամիջում՝ *էվերեք* < *Ավերակ*, *Սեմեք* < *Ցամաք*, *Սօֆեր* < *Սևքար*, *Փեքերիչ* < *Բագառիճ*, *Փշէքրեք* < *Փշագրակ* // *Ագարակ*:

գ) Ի < Ա հնչյունափոխություն է գրանցվել *Դաջիրեք* < *Տաճարակ*, *Փինչիրգե* < *Բանջարկա* տեղանուններում:

2. է (ե) ձայնավորը տեղանուններում (գրանցված-վերծանված) հանդես է գալիս բառային բոլոր դիրքերում: Թուրքերենի *ե*-ն արտացոլում է հայերենի *է* և *ա* հնչյունները:

ա) Բառասկզբում է < *ա՝ էմուր* < *Ամուր*, *էրգենիս* < *Արքունիս* < *Արքայանիս(տ)*, *էվերեք* < *Ավերակ*, *էսպեվերեք* < *Ասպավերակ*, *էգերքեր* < *Ագրակքար* (*Ագարակքար*):

բ) Տեղանուններում առկա է *ա* < *ե* հնչյունափոխություն՝ *Աղըզի* < *եղեզի*, *Արավանս* < *երևանց*¹⁸⁷:

բ) Ե-ն բառամիջում պահպանվել է որոշ բառերում՝ *Գեզ* (*Կես*), *Դելիլեր*:

¹⁸⁷ «*ե* > *ա* հնչյունափոխումը հատուկ է կը և ում ճյուղի շատ բարբառների և գուցե հնարավոր է բացատրել զ բաղաձայնի ազդեցությամբ: Ի դեպ, գրաբարում ևս առկա է եղել այս հնչյունափոխությունը: Գրաբարում *զ*, *ը* բաղաձայններից առաջ *ե*-ն կարող էր փոխվել *ա*-ի՝ ինչպես, *եղազ-աղազ*, *երագոտն-արագոտն*», տե՛ս Հ. Մկրտչյան, Կարնո բարբառը, էջ 14:

գ) Ի<է(ե) հնչյունափոխություն շեշտակիր վանկում՝ Աղվիս<Աղվես (Աղուէս), Գալիր<Կալեր, Լորի<Լորէ, Միսքըհ<Մեծգեղ, Հինդի(դ)>Հինտեղ:

դ) Որոշ տեղանուններում բառամիջում նկատվում է Ի<ա հնչյունափոխություն՝ Փինչիրգե<Բանջարկա, Դաջիրեք<Տաճարակ, Գելինփերթեք<Գառանբերդակ:

3.0 (Ո) ձայնավորը տեղանուններում հանդես է եկել բոլոր դիրքերում:

ա) Բառակազմում՝ Օրսոր<Օրձոր, Օսթուք<Օձթուք [Օձտեղ]: Հետագա աղբյուրներում հիշվում է Օձտեղ: Օսքուրուք-այս տեղանունն իր հնչյունակազմով հիշեցնում է Ոսկառիճ բառը «Ոսկի+առիճ (գյուղ)»: Բարբառում ոսկին դարձել է Հօսկի, առիճ-ը՝ հրրուք կամ ուռուք (ա>ու), այդպես էլ հնչել է հրուք, հետագայում Հօսքուրուք՝ ու-ի լիաձայնությունով, դաֆթար է մտել՝ Օսքուրուք:

բ) Բառամիջում ավելի հաճախական է *o(n)* գործածությունը, և մեր հնչյունական վերլուծություններից պարզվում է, որ տեղանվանական հիմնարմատներում *n*-ն գերազանցապես չի հնչյունափոխվել՝ հանդես բերելով որոշակի կայունություն, որը և հնարավորություն է ընձեռել ճիշտ վերականգնել գրանցված բառերը, ինչպես՝ Լորի, Թորոս, Բողիկ, Կոփ, Կողանց, Գոմձոր և այլն: Իսկ սոր (ձոր) դիրքանիշ երկրորդ բաղադրիչը գրեթե չունի *o*-ի հնչյունափոխության որևէ դրսևորում՝ Աղնասոր<Աղավնաձոր, Քարսոր<Քարձոր, Թափսոր<Տապձոր և այլն:

գ) Որոշ տեղանուններում նկատվում է բառամիջի դիրքի *n* հնչյունի անցումը ու-ի, օրինակ՝ Աշուքքա//Աշուքքա<Աշոտկա, Քոմփուր<Գոմփոր, Մումանս<Մոմանց, Ահուրըք<Աղոյ(ր)+ըուրք և այլն:

դ) Հին շրջանից ժառանգած բառաբարդման կաղապարով ոստան բաղադրիչով կառույցը դարձել է ուսթա(ն)՝ *n*>ու-ի անցումով, այսպես՝ Արդուսթա<Արտոստան, Բարուսթահան<Պապ+ոստան, Աբուսթա<Ափ + ոստան(ն):

4. Ի ձայնավորի արտացոլումները տեղանուններում

Այն հանդիպում է բոլոր դիրքերում: Մի քանի բառերում պահպանվել է բառակազմիչի հին դիրքն ու տեղը և, բացի *-իք (իկ)*, *-ի* վերջածանցներից, մնացած դեպքերում գրանցվել է *ա*, *է* ձայնավորների փոխարեն՝ իբրև դրանց հնչյունափոխված տարբերակը: Հնչյունափոխությունն այդպիսի կտրուկ զարգացումները բնորոշ չեն հայերենի բարբառներին, հետևապես այստեղ գործել են մի քանի ներքին ազդակներ՝ ձայնավորների ներդաշնակություն, *ը*-ի լիաձայնությունը դրսևորման, ձայնեղ և շնչեղ բաղաձայնների համակարգային փոփոխություններին գոյացած ձայնավորների թուլացման, հատկապես երեք և ավելի վանկ ունեցող տեղանունների երկվանկայնությունն արտասանական մղումներով (կապված շեշտի տեղափոխման հետ):

ա) Բառասկզբի դիրքում *ի*-ն գրանցված է միայն Բաբերդի գավառի հետևյալ տեղանուններում՝ *Իշհնսոր* <*Իշխանաձոր*, *Իքսոր* <*Այգեձոր*, *Իասոր* <*Իձաձոր* <*Իծաձոր* <*Այծաձոր*, *Իշբոնոս* <*Իշբնոց*, ընդ որում դրանցից միայն *Իշհնսոր*ն է, որ հնչյունափոխված չէ: Իսկ մնացած բառերում *այ* երկհնչյունը արտացոլվել է *ի*, որը հնչյունափոխական զարգացման գոյացություն է՝ *այ* > *է* > *ի*: *Իշխանաց* տեղանունը գրանցվել է *Աշհանաս*:

բ) Բառամիջում անհնչյունափոխ պահպանվել է *Գիվ* <*Կիվ*, *Ավշին* <*Ավշին*, *Դանգիս* <*Տանկից*, *Փաղնիք* <*Բաղնիք* տեղանուններում:

գ) *Սպեր*//*Իսփիր* տեղանունը դերևս XIII-XIV դարերի հիշատակարաններում և ուղեգրություններում գրանցվել է *Ըսպեր*//*Իսպիր* (*ը*, *ի* նախահավելվածային ձայնավորների նշումով) և ոչ թե VIII դարի քերական Ստեփանոս Սյունեցու *Սպեր* գրաբարյան հնչումով: Այն միավանկ է և ունի երեք բաղաձայն, որոնք ստեղծում են բառասկզբի դիրքի արտասանական որոշ տեղանունություն, ընդ որում հայ բարբառները բառասկզբի դիրքում չունեն կամ չեն յուրացրել երկու կից բաղաձայններ, առանց *ը*-ի կամ այլ ձայնավորի առկայություն,

օրինակ՝ սպիրտակ բառը արտասանվել է ըսպտագ, սիվդագ, սպանել-ը՝ սըբանել, հսպանել, հետագայում նույնիսկ սպիրտ-ը՝ իսպիրդ կամ ըսպիրտ, հնչյունական օրենք, որ գործել է նաև արևմտյան խմբակցության բարբառներում¹⁸⁸: Սպերը 16-17-րդ դարերում արդեն վերածվել էր *Ըսպերի*, ապա *Իսփիրի*, այստեղ գործել է ը>ի անցման լիաձայնության օրենքը, որը և ազդել է հնագույն ե-ի վրա վերածելով *ի-ի*: Այնպես որ, այժմյան Իսփիր տեղանունը ոչ թե թուրքերենի վերածված ձև է, այլ այդ տարածագոտու բարբառի (Սպեր) արտասանական գոյացության արդյունք:

5. Ը ձայնավորի դրսևորումները

Գրաբարյան գաղտնավանկի ը-ն հիմնականում հանդես է եկել լիաձայնությամբ՝ *ի, ու*:

ա) Ը-ի լիաձայնության հետևանքով գոյացած *ի՝ Թի-րահթ<Կրախտ, Թիվնիք <Դվնիկ, Դիչանս<Թշանց//Տշանց, Դիդանոս<Տտանոց, Չիրքիզ<Ջրկից*:

բ) Ը-ի լիաձայնության հետևանքով գոյացած *ու՝ Փու-լուր<Բլուր, Փուլուրեք< Բլրակ, Դուդուզար< Թթասար* կամ *Թթու*:

գ) Տեղանունների մեջ ը-ն հանդես գալով որպես գաղտնավանկ՝ նաև փոխարինել է *ա, ո* ձայնավորներին, ինչպես՝ *Քընդըս<Գընդոց, Քըլհունս<Գըլխոնց, Հընգեվերեք<Խանձավերակ, Վերին Հայք<Վերին Խայք//Հայք, Հընզըր< Խընձոր, Չըփհընըս<Ճապաղնոց//Ճապղընոց* և այլն:

դ) Բառավերջում ը-ն հնչում է *Գյուրբաղզը<Կյուրոպաղատ, Սաղմանը< Սահմանա, Թարը<Թառի* տեղանուններում, որը, կարծում ենք, շեշտակիր վանկի առկայությամբ է պայմանավորված, որի արդյունքում բառավերջի *ա* կամ *ի* ձայնավորը վերածվել է ը-ի, և տեղանունը ձեռք է բերում համառոտված տեսք:

¹⁸⁸ Տիգրանակերտի բարբառում ևս բառակցում *սպ, ստ, սկ* կապակցություններից առաջ ը-ն հնչվում է որոշակի, որպես լիահունչ ձայնավոր, տե՛ս Ա. Ն. Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, էջ 37:

Այսպիսով, ըստ XVI դարի օսմանյան գրանցումների, Բաբերդի, Սպերի և Դերձանի տեղանուններում առկա է ձայնավորական հետևյալ համակարգը՝ ա, օ, է, ի, ու, ը, իսկ որոշ դեպքերում ենթադրվում է ա, օ, ու ձայնավորների քմայնացում: Ընդամենը՝ 9 ձայնավոր:

Երկբարբառների հնչյունափոխության դեպքեր

Ինչպես ակնհայտ է մի շարք տեղանուններից, երկբարբառները հիմնականում գրանցվել են մենաբարբառացման (պարզեցման) պատմական զարգացման փոփոխությամբ: Դրանք հին գրական հայերենի *այ, եա, եւ, իւ, ոյ*, որոշ դեպքերում նաև *իւ (յու)* երկբարբառներն են, որոնք բարբառային հնչյունափոխությամբ արտացոլվել են հետևյալ դեպքերում.

1.ԱՅ>Ի-Իքսոր<Իքձոր<էգիձոր<Այգեձոր (այ>ա>է>ի), Իսասոր<Իձաձոր<էձաձոր<էծաձոր<Այծաձոր (այ>ա>է>ի):

Արևմտյան իմբալիցության բարբառներում *այ* երկբարբառը սովորաբար հնչյունափոխվում է *ա-ի* (հայր, մայր, եղբայր>հար, մար, եղբար//աղբար և այլն): Հնչյունափոխական այս երևույթը դիտարկել են հայ լեզվաբանները, որը վկայված է նաև 12-14-րդ դդ. վիմագրական արձանագրություններում և մատենագրական աղբյուրներում: Այսպես՝ Հ. Մուրադյանը նկատել է, որ *այգի>էգի* փոփոխությունը «միանգամայն օրինաչափ է այն բարբառների ու խոսվածքների համար, որտեղ *այ-ով* բառերը ենթարկվում են *այ>է* փոփոխության: Սակայն այդ նույն բարբառների մի մասում, այդ նույն *այգի* բառի դիմաց ունենք *իգի* (Մեղրի, Կարճևան և այլն), *իքի* (Արարատյան բարբառի որոշ խոսվածքներում), որոնք փաստորեն *էգի* ձևից զարգացած ձևեր են»¹⁸⁹: Այս նոր փոփոխությունը կարելի է բացատրել կամ ետին շարքի ձայնավորների՝ դեպի ա-

¹⁸⁹ Հ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Գ.1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1982, էջ 159:

ուաջին շարքը անցնելու ձգտման ընդհանուր միտումով (*ա>ա>է>ի*), կամ, պարզապես, ետընթաց առնմանությամբ, երբ *էգի* բառաձևի մեջ բառասկզբի *է*-ն փոփոխվել է *ի*-ի՝ բառավերջի ձայնավորի ազդեցությամբ (*էգի>իգի*):

Այս օրինաչափության հիման վրա վերականգնել ենք նաև *իգդիր* տեղանունը. այն կազմված է *այգի+ա+դիր* բաղադրիչներից՝ *Այգեդիր*¹⁹⁰:

Նահիգեր<Նախիձեր տեղանվան մեջ առկա են նախ+ըն-ծայ բաղադրիչները, ընդ որում, վերջին *այ* երկհնչյունը *ր*-ի հավելումով ստեղծված փակ վանկում վերածվել է *է*-ի՝ *Նախի-ձէր*:

2. *եԱ>ե>ի*-Հայերենի հին շրջանից վկայված երկհնչյուն է, որ պատմական հնչյունափոխությամբ վերածվել է *է*-ի (*սեամ>սեմ*, *դղեակ>դղեկ* և այլն)¹⁹¹: Այս երկբարբառի փոփոխությունների վկայություններ են արձանագրված 11-12-րդ - դարի մի շարք աղբյուրներում (*կորեակ>կորեկ*, *սենեակ>սենեկ*)¹⁹²:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվել է, որ *եա>ե*, որից էլ *ե>ի* կամ երկբարբառ *իէ (ե)* անցումը հնչյունական համակարգային փոփոխություն է¹⁹³: *եա* երկհնչյունը զարգացման ընթացքում վերածվել է *է*-ի, որը հետագայում փոփոխվել է *ի*-ի, ինչպես, օրինակ՝ դաՖթարում գրանցված Հարդիչի տեղանունը՝ *Խարտեաչ>Խարտեչ> Խարդիչ*: *եա>է>ու* հնչյունափոխություն առկա է նաև *Լուսնուք* տեղանվան մեջ՝ *Լուսնեակ> Լուսնեկ> Լուսնուք*: Հետաքրքրական է *Հայեք//Խայեք* տեղանունը, նախնականը՝ *Հայեաք//Խայեաք*, փակ վանկում *եա>ե*, որը պահպանվել է և հետագայում, խոսվածք-

¹⁹⁰ Լ. Ս. Սահակյան, Իգդիր-Այգեդիր (Հայկական մի տեղանվան պատմալեզվական ստուգաբանություն), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2004, հ. 2, էջ 195-197:

¹⁹¹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, էջ 373:

¹⁹² Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 165:

¹⁹³ Նույն տեղում, հ. 1, էջ 166:

ներում վերածվել է նաև *ի-ի՝ Հայիք//Նայիք*: Դաֆթարում արձանագրվել է *Հայրք (ե>ը)*:

3. *եի>իի>ի, ՈՒ-Բարբառային* Հնագույն տարբերությունն է համարվել «*եւ>իւ*» երկբարբառային տարբերակների գոյությունը՝ փակ վանկերում առաջինը երկրորդով փոխարինելու ընդհանուր միտումով. այդպիսիք են հնդեվրոպական, իրանական և անհայտ ծագման շատ բառեր՝ *ալեւը- ալիւր, աղբեւը-աղբիւր, առեւծ-առիւծ, գեւղ-գիւղ* և այլն¹⁹⁴:

Ըստ գրանցումների կարելի է եզրակացնել, որ Սպերի, Դերջանի տարածքի խոսվածքներում գործել է *եւ* երկբարբառը, քանի որ տեղանուններում առկա *ի-ն եւ-ի* հնչյունափոխությունն արդյունք է, օրինակ՝ *Աղբիւրիք* [նախնականը՝ *Աղբեւրիկ*], *Ալիւրիք* [նախնականը՝ *Ալեւրիկ*], իսկ Բաբերդում *իւ>ու՝ Արուզքա<Առուձքա<Առիւծքա*: Մեղգեղիկ տեղանվան մեջ *գեղ* բաղադրիչում առկա է հին հայերենի *եւ* երկհնչյունը, որ վերածվել է *ե-ի*:

4. *ՈՅ>ՈՒ. Ահուրջուք>Աղորջուք*, Հնագույն տեղանուն է, կազմված է *Աղոյ+ջուր+ք* բաղադրիչներից, *ր-ի* հավելումով, փակ վանկում՝ *ոյ>ու* հնչյունափոխությամբ:

5. *իի=ՅՈՒ* պահպանված է *Բիւլք>Փյուլք, Կիւրապաղատ>Գուրբաղդը* տեղանունների մեջ:

6. *եԱի>վ>Ֆ. Սոֆքեր* բառում արկա են *սեաւ քար* բաղադրիչները: *Սեաւ* եռաբարբառը վերածվել է *օֆ-ի*:

Այսպիսով, Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի տեղանուններում XVI դարում գրաբարյան *այ, եւ-իւ, եա, ոյ* երկբարբառները վերածվել են մենաբարբառների, որոնք ընդհանուր առմամբ օրինաչափ են հիշյալ տարածքի բարբառների համար:

¹⁹⁴ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, էջ 374:

Տեղանունների բառակազմության առանձնահատկությունները

Տեղանունների բառաքննության համար առաջնորդվել ենք Գ. Զահուկյանի արտահայտման սկզբունքների մասնակի կիրառումով, այսինքն՝ վերլուծությունները տարվել են բառային յուրաքանչյուր միավորի հնչյունական, բառակազմական ու իմաստային (սկզբնական և փոփոխված օղակների) հավաստիությունն աստիճանը և բնույթը որոշելով: Ինչպես ցույց են տալիս վերլուծման ու վերականգնման արդյունքները, տեղանուններում պահպանվել են գրաբարի, միջին հայերենի, Բարձր Հայքի որոշ խոսվածքների տարրեր (մասնիկներ), կայուն վերջածանցներ՝ երիզված բառային-խոսակցական հնչյունների թանձրությունով:

Տեղանունների բառակազմական քննությունը, գրավոր հուշարձանների լեզվապատմական և ձևաիմաստային արժեքների բացահայտման ու հիմնավորման պարագայում, լեզվական իրողությունների շարժի վերաբերյալ տեղեկատվության առումով ավելի ընդգրկուն է: Այն ի հայտ է բերում հնչյունական կառուցվածքների, բառի ու բառապատկերի, ձևաբանական ու շարահյուսական գծերի որոշակի խտացումներ, բացահայտում տվյալ բարբառում եղած երկրորդական ձևույթների կրած փոփոխությունները, «մաշվածությունը», ամփոփումը և հավելումները:

Իբրև բառական միավորներ՝ տեղանուններն ունեն պարզ և բաղադրյալ կառույցներ (ածանցավոր ու բարդ բառեր): Նրանցում գործել են վաղնջահայերենի, գրաբարի, միջին հայերենի և արևմտյան խմբակցության բարբառների բառաբարդության կաղապարները: Դրանցում կան նաև հին շրջանից ժառանգած ածանցներ (վերջածանց), ձևաբանական մասնիկավորման տարրեր, բառակազմությունից բխող հնչյունափոխական երևույթներ: Այդ իսկ պատճառով տեղանունների ծագումնաբանական քննությունը գրավել է ոչ միայն լեզվաբանների, այլև պատմաբանների, աշխարհագրագետների և

այս հարցով զբաղվող գիտնականների ուշադրությունը: Ճշտվել ու բացատրվել են նույնիսկ վաղնջական ժամանակաշրջանից վկայված մի շարք տեղանուններ: Եվ քանի որ ծագումնաբանական ստուգաբանությունները հաճախ կատարվել են հավանական բացատրություններով, լեզվի պատմաբանները անհրաժեշտ են համարում ավելի մանրակրկիտ վերլուծություն ենթարկել բաղադրյալ անվանումները՝ ներքին կառուցվածքով, հիմքերով և մասնիկներով: Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանք են կատարել Հ. Հյուբշմանը, Ն. Ադոնցը, Գ. Ղափանցյանը, Գ. Զահուկյանը և ուրիշներ:

Ակադ. Գ. Ղափանցյանը պատմական Հայաստանի տեղանունները պատմալեզվական առումով դասակարգում է հետևյալ խմբերի՝ 1) տոհմային տերմիններից ծագած տեղանուններ, 2) վաղ և ուշ շրջանների կրոնների ազդեցությամբ ստեղծված տեղանուններ, 3) մշակութային-շինարարական՝ կազմված հասարակ կամ ուղղակի աշխարհագրական նշանակություն ունեցող տերմիններից, որոնք, ի վերջո, դարձել են բնակավայրի հատուկ անուն, 4) այնպիսի տեղանուններ, որոնք ընդգրկում են հայերի տեղանվանական պրակտիկան, այսինքն՝ տեղանվանական նորակազմությունները¹⁹⁵: Գ. Ղափանցյանը նաև նշում է այն արմատները, ածանցները և բառակազմական կաղապարները, որոնք ընկած են մի շարք տեղանունների կազմության հիմքում, օրինակ՝ *-ապատ* նշանակում է «բնակեցված վայր», ունի իր հականիշը՝ *անապատ* (Վաղարշապատ, Ներսեհապատ, Աստապատ), *-կերտ* «կառույց» (Տիգրանակերտ, Ալաշկերտ, Մանազկերտ), *-շատ* «ուրախություն» (Արտաշատ, Երվանդաշատ, Զարիշատ), *-շեն* «կառույց», նաև՝ «գյուղ», այստեղից էլ՝ շինական (Վարդաշեն, Նորաշեն, Վասակաշեն), *-ավան* (Կարճավան, Նախճավան), *-փոր* «կապան, կիրճ, լեռնաձոր» (Գոմփոր, Բերդապփոր, Կողբափոր), *-ձոր* (Վայոց ձոր, Վարդանաձոր, Եղեգնաձոր), *-բակ* (Գետաբակ, Դպրաբակ), *-սար* (Գանձասար, Մանկասար), -

¹⁹⁵ Ա. Ա. Êàìàé öÿí, նշվ. հոդվածը, էջ 144-145:

քար (Սև քար, Որձաքար), **-թաղ(ք)** (Քաշաթաղք), **-գյուղ/գէղ** (Նորագյուղ, Ձորագեղ, Թագագեղ)¹⁹⁶:

Ակադ. Գ. Բ. Ջահուկյանի դիտարկմամբ հայկական տեղանունների բաղադրյալ կազմությունների երկրորդ կամ վերջին մասը սովորաբար բնիկ հայկական բառ է, որ հանդես է գալիս կցումով կամ առանձին գործածությամբ. դրանք գերազանցապես ցույց են տալիս տեղանքի անվանումները՝ **ակն, աղբյուր, բլուր, գետ, դուռ, թումք, լիճ, հող, ձոր, ջուր, սար, փոր, ավան, շեն, գեղ (գյուղ)** և այլն:

Այդպիսի կազմություն ունեն նաև Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի տեղանունները՝ օրինակ **-ջուր-ջուրք՝ Աղոյ ջու(ր)ք, Սալաչոր<Սալաջուր -ձոր-սոր՝ Աղնասոր-Աղավնածոր, -ազարակ (էքրեք)՝ Փշեքրեք, -ավերակ (էվերեք)՝ Հընգէվերեք, -տուն՝ Միյաղուն, -շեն՝ Վահշեն-Վաղշեն, Մուհշեն-Մոխշեն, Ջըղըշեն, -գեղ՝ Միգքըհ-Մեծգեղ, Մեզգեյիք-Մեծգեղիկ:**

Գրանցված մի շարք տեղանուններում **քար, ջուր, գոմ (գյուղ), տուն-տան** բաղադրիչները հանդես են գալիս որպես բաղադրյալ կազմություն ունեցող տեղանունների առաջին բաղադրիչ, օրինակ՝**-քար//քեր-քել՝ Քելեվերեք-Քարավերաք, Քելմիզի-Քարմեծի, -ջուր՝ Ջիրքիզ-Ջուրկից, գոմ՝ Քոփուր-Գոմփոր, Քոմկա-Գոմ(ք)կա, տուն՝ Դանգիս-Տանկից:**

Գ. Ջահուկյանի նկատառումները խիստ արժեքավոր են հատկապես տեղանվան կայունության, պատմական փոփոխությունների և ըստ տեղանքի՝ բաղադրությունների կազմության և բարդությունների կաղապարների ճշտման հարցերում: Լեզվաբանն այդ հարցում առաջադրում է հետևյալը. «Հայտնի է, որ տեղանունները շատ ավելի կայուն են, հեշտությամբ և առանց անհրաժեշտության չեն փոխվում, մինչդեռ անձնանունների գործածությունը մեծ չափով կապված է քաղաքական, մշակութային, կրոնական գործոնների հետ.

¹⁹⁶ Ա. Ա. Êàìàé òÿí, նույն տեղում:

այստեղ մեծ դեր են խաղում տվյալ ժամանակի ըմբռնումները, մոդան, անձնական հակումները»¹⁹⁷:

Հիշյալ շրջանների XVI դարում գրանցված տեղանունների համեմատական վերլուծությունը XVIII-XX դարերի տարբեր աղբյուրներում վկայված նույն շրջանների տեղանունների հետ, ցույց է տալիս, որ դրանք այս չորս դարերի ընթացքում, հիմնականում մնացել են նույնը, սակայն նրանց վրա առկա է հիշյալ տարածագոտու բարբառի, հետագայում՝ նաև թուրքերենի ազդեցությունը:

Գ. Զահուկյանը, հաշվի առնելով «Աշխարհացոյց»-ը, Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղանվանական փաստերը, ինչպես և հայկական տեղանունների գիտական քննությունն արդյունքները՝ բուն հայկական տեղանունները բաժանել է չորս տիպի¹⁹⁸.

1) բաղադրյալ (տեղանուն-բառակապակցություններ), 2) բարդ, 3) ածանցավոր և 4) պարզ, ընդ որում, սրանց հարաբերությունը համապատասխան հասարակ անունների հետ այնպիսին է, ինչպես անձնանունների դեպքում¹⁹⁹: Գ. Զահուկյանն այնուհետև նշում է, որ բաղադրյալ տիպը առանձնահատուկ է տեղանուններին, որոնք հաճախ հանդես են գալիս զուգահեռ բարդ տարբերակներով՝ Ազուավուց քար//Ազուաւքար, Զորոյ փոր//Զորոփոր (Զորափոր), ինչպես նաև բաղադրյալ տեղանունները կազմված են «երեք հիմնական կաղապարային սխեմայով՝ 1) որոշիչ+որոշյալ (ածական+գոյական), 2) բացահայտիչ+բացահայտյալ (գոյական+գոյական), 3) հատկացուցիչ+հատկացյալ (սեռական հոլովով գոյական+գոյական)՝ բաղադրիչների երկու հնարավոր շարադասությունը»²⁰⁰:

Հայկական տեղանունների համար բնութագրական են նաև *մեծ, փոքր, վերին, ներքին, ստորին, միջին, մյուս*,

¹⁹⁷ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, էջ 412:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 412:

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 412-413:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 413:

բարձր և այլ բառերով բաղադրյալ կազմությունները (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Բարձր Հայք և այլն):

Հ. Ղափանցյանի և Գ. Զահուկյանի առաջադրած տեղանվանական բառակազմական կաղապարներով կազմություններ կան նաև Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի աշխարհագիր մատյանների գրանցումներում՝

ա) բաղադրյալ (բառակազմական) - *վերին, ներքին, միջին* նաև *մյուս* ածականների գործածությամբ, օրինակ՝ *Վերին Դերջան, ներքին Դերջան, Վերին Լուսնուք, ներքին Լուսնուք, Մյուս Տանձուտ* և այլն.

բ) բառաբարդությամբ՝ (2-րդ բաղադրիչը՝ *սար, ձոր, քար, բերդ, գոմ, շեն, տուն, առիճ* և այլն), օրինակ՝ *Աղավնաձոր, Գոմփոր, Տապձոր, Քարձոր, Հանքուսար, Սևքար, Միատուն, Բագառիճ, Ոսկառիճ* և այլն.

գ) ածանցավոր՝ առավելապես վերջածանցներով, օրինակ՝ *Աշուղբա, Առյուծկա, Լուսնուք, Գայլկոնց, Աղցունք, Գնդոց* և այլն.

դ) պարզ՝ *Կիվ, Խարթ, Կոփ, Նիվ, Մամ* և այլն:

Աշխարհագիր մատյաններում գրանցված տեղանունների մի մասը՝ կազմված *վերին, ներքին, միջին, մյուս* և նման որոշիչներով, թարգմանվել է՝ կրելով օսմաներենի շարահյուսական կառույցում գործող իզաֆեթի (գոյականական կապակցություն) ազդեցությունը²⁰¹: Իզաֆեթն օսմաներենին անցել է պարսկերենից, ինչպես՝ *Լուսնուք-ու Ուլյա (Վերին Լուսնուք), Լուսնուք-ի Սուֆլյա (ներքին Լուսնուք), Թումանջիք-ի Հրամինե (Հայերի Թումանջիք), Թումանջիք-ի Իսլամինե (Մահմեդականների Թումանջիք), Չենչուլ-ու Ուլյա, Չենչուլ-ու Սուֆլյա, Չենչուլ-ու Հֆասթ (Միջին Չենչուլ)* և այլն:

Տեղանուններն ունեն իրենց բառիմաստները, որոնք կազմվել են տվյալ բնակավայրի աշխարհագրական դիրքի, հանքային հարստությունների, երկրագործության կամ այլ ի-

²⁰¹ Իզաֆեթի ձևաբանական և շարահյուսական դրսևորումների մասին տես Ռ. Ռ. Ի՛ áécäë, ÈçàÒáo à òòðáöêîì ýçèèá, Ի - È, 1957.

մաստ հատկանշող արմատական կամ բաղադրյալ բառերով, կազմով թյուն, որ հատուկ է տեղանուններին առհասարակ:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում գրանցված տեղանունների բառակազմական հնազույն կաղապարները, որոնք գործել են հոգակապովոր (*-ա-*) և անհոգակապ կառույցներում՝ գերազանցապես կապելով ստորադասված (կախյալ) հարաբերություն ունեցող արմատներն ու հիմքերով անվանումները՝

ա) Ինչպես նկատել է Գ. Զահուկյանը, առանց հոգակապի տեղանունների հատկապես ուղղականաձև առաջին բաղադրիչներն ունեն սեռականի իմաստ²⁰²: Առանց հոգակապի տեղանունները ավելի մեծ թիվ են կազմում հիշյալ տարածագոտու տեղանուններում՝ *Գոմփոր, Գոմձոր, Մուշալերաք, Ոսկառիճ, Սևքար, Վաղչեն, Գառնբերդակ, Նախընձա, Մեծգեղիկ, Քարմեծի, Օձունխաչ, Մեծգեղ* (բերված օրինակներում ներկայացված են մեր վերականգնումները):

բ) *-Ա-* հոգակապով՝ *Աղավնաձոր, Մահաջուր, Միատուն, Սպաղուր* և այլն:

գ) Տարածագոտու խոսվածքի ազդեցությամբ *-ա-* հոգակապը որոշ տեղանուններում կամ դարձել է *-ը-*, կամ սղվել է՝ *Մըղըքյար > Մեղրաքար, Իշհընսոր > Իշխանաձոր*:

Իբրև տեղանվանական վերջածանցներ Գ. Ղափանցյանն առանձնացնում է հետևյալները՝

- *աւ* (Կճաւ, Զիրաւ, Պարտաւ), *-օնք* (Շահապօնք, Խորօնք, Գազկօնք), *- ունի (ք)* (Բզնունի(ք), Ռշտունի(ք), Նունունի(ք)), *-ուտ* (Թեղուտ, Տանձուտ, Լորուտ), *- ենի* (Վարդենի, Մշենի), *- հան* (Հաշտեանք>Հաշտենք, Բասեան>Բասեն), *-նի* (Բջնի, Մուշնի, Օձնի), *-ող* (Զիթող, Բարդող), *-ք* (Նորք, Մարդք), *-ի (ք)* Հացիք, Փշատիք, Ուտիք), *-այ* (Յղնայ, Մաստարայ, Ծաղկայ), *-հար* (Տափեար, Բակեար), *-եր* (Տեղեր, Գոմեր, Կալեր)²⁰³:

²⁰² Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 414:

²⁰³ Ա. Ա. Êäÿ äi öÿí, նշվ. հոդվածը, էջ 169-172:

Գ. Զահուկյանը տեղանվանակերտ վերջածանցներից նշում է *ի-ն*, որն «ընկալվում է նաև որպես համապատասխան սեռականի կազմիչ»²⁰⁴ և տեղանուններում հանդես է գալիս և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ձևով՝ Արծաթի, Երեբի (եզ.), Հացիք, Նորիք (հոգ.), այնուհետև՝ *ուտ (-ոտ)ը՝* Թեղուտ, Ընկուզուտ, Կաղնուտ՝ դրանք համարելով հնդեվրոպական ծագման: Նա դիտում է, որ հազվադեպ գործածություն ունեն *-ար,- եպլ, -ոց* ածանցները²⁰⁵: Տեղանվանակազմիչ արժեք ունեցող վերջավորություններից նշում է նաև հոգնակերտ *-ք-ն*, որ «կարող է հանդես գալ ինչպես առանձին, այնպես էլ այլ կազմիչների հետ միասին՝ գերազանցապես հավաքական արժեքով»²⁰⁶, ինչպես՝ Աբեղեանք, Բզնունիք, Ականիք, Հացիք, *-ունի-ք՝* Գոմկունք, Դրունք: *-Ս-ով* վերջավորություն ունեցող տարբերակները *-ք-ի* հայցական ձևերն են. դրանք չպետք է շփոթել *-իս-ով* ձևերի հետ: Ավելի շատ տարածում ունեն *-աւնք-ով* ձևերը՝ Կտրաւնք, Ցրաւնք: Բավական տարածված տեղանվանակերտ ածանցներից են *-ակ, -իկ, -ուկ՝ Բլրակ, Երնջակ, Զորակ, Գետիկ, Զերմուկ* և այլն, *-ական, -աւոր (ք), -(ա)տան, -եստ*²⁰⁷:

Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի տեղանուններում հանդես եկող վերջածանցները բնույթով կայուն քարացած ձևույթներ են՝ հիմնականում բառակազմական գործառույթով, թեև կան նաև բառահարաբերական ծագում ունեցող միավորներ, որոնք հիմնականում անցել են գրաբարից, միջին հայերենից, Բարձր Հայքի բարբառներից՝ X-XV դարերում Վասպուրականից, Այրարատից և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից այս տարածքը տեղաշարժված ու բնակություն հաստատած բնակիչների խոսվածքներից: Եվ քանի որ վերջածանցները տեղանուններում առկա են իբրև կայուն քարացած ձևույթներ, և մեր ձեռքի տակ չկան հիշյալ խոսվածքների՝ XV-XVI

²⁰⁴ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ. էջ 415:

²⁰⁵ Գ. Զահուկյան, նույն տեղում:

²⁰⁶ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 416:

²⁰⁷ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 416-17:

դարերի նմուշներ, մեր վերլուծությունը կրել է ստատիկ վիճակի բացահայտման բնույթ՝ լեզվական փաստերի խմբավորում, գրաբարին, միջին հայերենին և բարբառներին բնորոշ ածանցների դասդասում, վերջածանցավոր գործառույթների և հոլովածների բնութագրում:

Ածանցավոր կազմություն ունեցող տեղանուններ

-եք < **-ակ**-էվերեք < Ավերակ, Փյուլյուրեք < Բլրակ

-ան-Վիջան < Վժան // Վիժան

-անի~ Զարանի < Ծառանի, Հայրանի

-ի - Աշուրի, Էրկի < Երկի, Քեսթեսի < Քրիստոսի, Սոգարի, Զաղգերի < Օաղկարի, Հարդիշի < Խարտեշի

իք < **իկ**~ Ահբիրիք < Աղբյուրիկ, Ալիրիք < Ալյուրիկ, Թիվնիք < Իվնիկ, Դաշիրեք < Տաճարիկ, Փողիք < Բողիկ, Փաղնիք < Բաղնիք, Հողիք < Հողիկ, Վարթիկ < Վարդիկ, Մեծգեյիք < Մեծգեղիկ, Վարթիսիք < Վարդեսիկ

-եք~ Էնգյուղեք < Անգաղեք

-քի < **-կի**~ Հափուչքի < Խափուչկի, Հորգի < Խորկի

-ոթ < **-ոտ**, **-ատ**~ Քոնդոլոթ < Գոնդոլոտ // Գոնդոլատ

-լու~ (թրք. ածանցով) - Արմուղլու, Էրքելու

-ունի~ Թարփունի < Դարբնի

-ուղ < **-ուտ**~ Դանձուղ < Տանձուտ, Նշանուղ < Նշենուտ

-ութ < **-ուտ**~ Հունութ < Հունուտ // Հոնուտ,

-ուք < **-ուկ**~ Լուսնուք < Լուսնուկ,

-ք~ Արմուղի(ք) < Արմատիք // Արմատիք:

Հին հայերենից ավանդված վերջավորություններից են **-ակ(եք)**, **-ան**, **-անի**, **-իկ**, **-ի(ք)**, **-նի(ենի)**, **-ոց**, **-ուտ**, **-ուկ**:

Տեղանվանակազմական արժեք ունեն հոգնակիի և թեք հոլովների առանձին վերջավորություններ, որոնք, դարերի ընթացքում լեզվաարտասանական տևական ամրակայումով ձևք են բերել վերջածանցման գործառույթ:

ա) Գրաբարյան հոգնակերտ-ք (*+հ+ք*)՝ Բաջգիք<Բաջքիք, Հայրք<Խայեք//Հայեք// Հայիք՝

-եր-Գյուղեր

-ունք- Ահսունք<Աղձունք

բ) հոլովական վերջավորությամբ (սեռական-տրական՝ անձնանշություն ցույց տվող)

-աս<-անց-Վարթանաս<Վարդանանց, Աշհանաս<Իշխանանց

-հնս<հնց-Բաղիրգենս<Պատրիկենց, Վարգենս<Վարիզոնց

-ունս<-ոնց-Բալկունս <Գայլիկոնց

Տեղանշություն ցույց տվող՝ -ոց, -ոնս)<-նց-(-հնց, -ոնց)-Քընդըս<Գընդոց, Աղունսոս<Աղունցո(ն)ց, Աքնդոս<Ակնդոց, Դիդանոս<Տտանոց, Փարաքոս<Քարակոց, -ուս<ոց - Խենուս<Հավնուց, -ի - Քելմիգի<Քարմեծ+ի:

Գրաբարյան հոգնակիի հայցականի -ս ցուցիչով կազմություններ՝ Ավանիս, Էրքենիս (Արքունիս):

գ) բացառականի նե- մասնիկով կազմություններ՝ Սիսնե, Բեռնե, Գյուղգյունե, բացառականի հոգնակի թվից բխող կազմություն՝ Քըլհունս > Գլխունց:

Բառակազմական յուրահատուկ գործառույթ ունեն -գա, -գե, -գի (-քա, -քե, -քի) հոլովական ձևությամբ կազմությունները: Այս վերջավորությունները ձևով համընկնում են կայ բային, որ կարող է շփոթություն առաջացնել, ասենք, օրինակ, Առյուծքա, Աշողքա, որոնք հիշվում են նաև Առյուծկա և Աշողկա տարբերակներով: Թվում է, թե տեղանուններում առկա է «Առյուծ +կայ», «Աշող+կայ»: Սակայն չի բացառվում, որ քա մասնիկը իր հնչյունափոխված տարբերակներով գոյացած լինի գրաբարյան հոգնակերտ -ք (հետագայում գոյականակերտ) և սեռականի ա մասնիկի միացումով՝ ք+ա: Այս մասնիկով տեղանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

ա) անձնանշություն ցույց տվող՝ Աշողքա//Աշոտկա, Ալմըշքա//Ալմշկա (Արմաշքա),

բ) տարբեր գոյականների հիմքերով՝ Սոսունգա (Սոսունք+ա), Առյուծքա (Առյուծք+ա), Քոմգա (Գոմք+ա), Անջուքա (Ականջք+ա),

գ) տեղի խոսվածքների ազդեցությամբ սեռականի $ա > ա > ե$ - Փուչքե (Փուչք+ա $>ա>ե$), Փորգե (Փորք+ա $>ա>ե$), Փինչիրգե (Բանջարք+ա $>ա>ե$):

Ամփոփում

Հայ լեզվաբանական դպրոցի մշակած սկզբունքներով Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի տեղանունների քննությունից պարզվում է հետևյալը՝

1. Այդ տեղանուններն ունեն պարզ, բաղադրյալ և ածանցավոր կառուցվածք:

ա) Տեղանունների մի զգալի մասը կապվում է վաղնշական շրջանի հետ, և այստեղ գործում են վաղնշահայերենին բնորոշ բառակազմական կաղապարներ (*Ահուրջուք > Աղոյ ջուրք // ջրիկ, Փեքեռիչ > Բադայ առիճ, Բլուր, Բլրակ, Սպեր, Դերջան, Բաբերդ, Պալախոռ* և այլն):

բ) Ա հոդակապով բառակապակցություններ՝ *Աղնածոր > Աղավնածոր, Բալախոռ, Սալաչոր > Սալաջուր*:

գ) Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում անհոդակապ կազմությունները, որը և բնորոշ է հայերենի արևմտյան բարբառներին՝ *Քոմփոր > Գոմփոր, Քոմձոր > Գոմձոր, Իքձոր > Այգեձոր, Վաղչեն, Մեծգեղիկ, Քելմիզի > Քարմեծի, Մխքը > Մեծգեղ* և այլն:

2. Ի մի բերելով տեղանունների վերջածանցների դրսևորումները՝ կարելի է եզրակացնել հետևյալը՝ վերջածանցներն ունեն պարզ և բաղադրյալ կազմություններ:

ա) Պարզ ածանցներն են՝ *-եք (-ակ), -ան, -ի, -իք (-իկ), -ոց, -ոթ, -քի(-կի), -ուդ // ութ(-ուտ), -ուք, -նի, -լու*:

բ) Բաղադրյալ կազմությամբ են *-ա + -նի, -ու + -նի* ածանցները:

դ) Քերականական (հոլովական և հոգնակերտ մասնիկներով) կազմություններ, որոնք ներկայացնում են անձնանշություն (գերդաստանների, տոհմերի, անձերի անուններով դրված), առարկայի որևէ հատկանիշ (տվյալ դեպքում՝ ինչից կազմված լինելը կամ բնական պայմանները, տեղանքը մատնանշող):

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲԱԲԵՐԴԻ, ՍՊԵՐԻ, ԴԵՐՋԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ

Բաբերդ գավառը (պատմական ակնարկ)

Պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքի նահանգի Բաբերդ գավառը գտնվում է Էրզրոմի նահանգի Հյուսիս արևմտյան շրջանում՝ Ճորոխ գետի վերին հոսանքի մոտ: Հյուսիսից սահմանակից է Խաղտյաց լեռներին, արևմուտքից՝ Տրապիզոնի նահանգին, հարավից՝ Էրզրոմի, արևելքից՝ Սպերի գավառներին²⁰⁸: Հակոբ Կարնեցին Բաբերդի ընդգրկած բնակավայրերը սահմանագծել է հետևյալ կերպ. «Եւ անտի շրջեալ ի միւս կողմն Հիւսիսոյ է երկիրն Խախտեաց, որ ունի սինօռ (=սահման) մինչև ի հոռմեացն Սեւ ծովու ափի և ըԱպերու»²⁰⁹: Ղ. Ինճիճյանը այն ներկայացնում է այսպես՝ «..Անկանի յարևմուտս հիւսիսոյ Էրզիւռումայ և յարևելս հարաւոյ Դրապուլունի»²¹⁰: Կենտրոնն էր Բաբերդ բերդաքաղաքը:

Բաբերդը դեռևս մ. թ. ա. III դարում եղել է նշանավոր բերդաքաղաք: Այն որպես հնագույն բերդաքաղաք հայկական աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվում է պատմահայր Մովսես Խորենացու երկում²¹¹: Երվանդունի, Արտաշեսյան և Արշակունի հարստությունների օրոք այն համարվել է Բագրատունիների տեղական տիրակալների նստավայրը և միաժամանակ վարչական կենտրոն՝ մտնելով Սպեր գավառի մեջ (հին Խաղտիքի)²¹²: Հայաստանի 387 թվականի բաժանումով անցել է Բյուզանդիային: Հայկական աղբյուրներում Բաբերդը հիշ-

²⁰⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 526:

²⁰⁹ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 32:

²¹⁰ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ. Ա, էջ 95:

²¹¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1990, էջ 104:

²¹² Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970, էջ 19-21:

վում է նաև Սմբատավան կամ Սմբատաբերդ անուններով: XIII դարի հեղինակ Վարդան Արեւելցու ուշագրավ մի հարդաման մեջ ասվում է. «Այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ եւ բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւր. եւ ինքն նմանեալ նախնոյն իւրոյ Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ իշխանին Սմբատաւանայ, որ է Բաբերդ ի Սպեր գաւառի»²¹³:

Մ. Հովհաննիսյանը ենթադրում է, որ Բաբերդը «իբր բերդ գոյութիւն ունեցած է Սմբատէն ալ առաջ, որ զայն ստացած է իբր ժառանգութիւն եւ հոն բնակած իր ընտանիքով, եւ այս պատճառով բերդն ալ առած է նաեւ Սմբատաւան անունը»²¹⁴: Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայութեամբ՝ Հուստինիանոս կայսրը VI դարում վերանորոգել և ամրացրել է Բաբերդը՝ «այստեղ կառուցեց նաև ամրոցներ՝ Բայբերդոն կոչվածը և Արեոնը»²¹⁵:

Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո Բաբերդն իր շրջակայքով անցել է Կարինում իշխող Սալթուքյանների և Դանիշմենտների ձեռքը²¹⁶: Ապա, որոշ ժամանակ Բաբերդի համար շարունակվել է պայքարը բյուզանդացիների և սելջուկ թուրքերի միջև: 1092 թվականին Ճորոխի հովտում տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո այն վերջնականապես ընկնում է սելջուկյան տիրապետութեան տակ՝²¹⁷ դառնալով սելջուկյան ամիրայի նստավայրը²¹⁸: Բաբերդը վերաշինվել և վերանորոգվել է Կարինում հաստատված մելիք սելջուկ Մուղսիդե ալ-Իին թուրքուլ Շահի և նրա որդի Ռուքնադդին Զիհանշահի օրոք

²¹³ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վեներիկ, 1862, էջ 76-77, տե՛ս նաև Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 22:

²¹⁴ Մ. Յովհաննէսեան, նշվ. աշխ., էջ 23:

²¹⁵ Բյուզանդական աղբյուրներ: Պրոկոպիոս Կեսարացի, ՀԱ, Թարգմանութիւնը բնագրից, ստաջաբան և ծանոթագրութիւններ Հ. Բարթիկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 195:

²¹⁶ E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriete Erzurum, Ankara, 1992, s. 21.

²¹⁷ J. Laurent, Byzance et les Turks Seldjoudides, Paris, 1919, p. 22.

²¹⁸ Յ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 45:

(1200-1230թթ.)²¹⁹: Արաբական մի աղբյուրից հայտնի է դառնում, որ 1213 թվականին «Բերդը վերանորոգած է Աբուլ-Հարիս Տուղրիլ՝ Ղոնիոյ տնէն, Լուլու հազարապետին ձեռօք»²²⁰: Ալաեդդին Քեյքուբադ Ա-ի կառավարման ժամանակաշրջանում Բաբերդը Կարինի հետ եղել է նրա ենթակայության տակ (1230թ.):

1331 թվականին Բաբերդը Երզնկայի հետ ենթարկվում է մոնղոլական կուսակալ Արաթնեին: Վերջինս XIV դարի 30-ական թթ. մոնղոլական տիրապետության ճգնաժամի շրջանում, կորցնում է իր իշխանությունը քաղաքների նկատմամբ: 1360-1361 թթ. Բաբերդում իշխում է Խոջա Լաթիֆը²²¹:

XV դարում Բաբերդը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցել՝ կարակոյունլուներից ակկոյունլուներին և ընդհակառակը:

1453 թ. հիշատակարաններից մեկում նշվում է, որ «Ի թւականութեան Հայոց ՊՂԹ (1450) եկեալ սուլթանն Թաւրիզու Ջիհանշահ անուն, բազում և անթիւ զաւրաւք ԿՌ (60000)-աւ եկեալ էառ զԵ(ր)զնկայն յազգէն Թուրքմանաց, որ էր ազգաւ Պայընտուր, և կալեալ զիշխանն Ե(ր)զնկա քաղաքին և Խ (40) անուանի ամիրայ զհետ նորա, և տարեալ յարեւելս կորուսին: Եւ զԿամխայ աստուածաշէն երկիրն ևս - հասարակ գերեաց իբրեւ անձինս ԺՌ (10000) ընդ այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան: Եւ զՆերքին Դերջանն և զՎերին Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոճակն և զԳայլ գետն, զՇրուեան, զՍատաղ առհասարակ գերեաց...»²²²: 1473 թ. օգոստոսին վճռական ճակատամարտ է տեղի ունենում ակկոյունլու թուրքմենների սուլթան Ուզուն Հասանի և Թուրքիայի սուլթան Մեհմեդ Փաթիհի միջև: Ուզուն Հասանը, կրելով ծանր

²¹⁹ P. Tuglacý, Osmanlý Şehirleri, Milliyet, İstanbul, 1985, s. 48.

²²⁰ Յ. Տաշեան, նույն տեղում:

²²¹ տե՛ս Ծ. Ի . Օթեօժիâ, Oðaiâçoi añeây èi iâðeý è ðþðeñeèâ ýi èððòù Ý ííòâ â XIV â., Ý ðe-âðííi iðüâ â ñðââièâ ââeâ, Ի ., eçâ-âi Ý ÆÓ, 1991, ñ. 222.

²²² Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 213:

պարտություն, նահանջում է թավրիզ: Դրանից հետո Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան մասը (Կարին, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ և այլն) անցնում է Օսմանյան տիրապետության տակ:

XVI դարի սկզբներին՝ թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում, Բաբերդը կրկին դառնում էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմ. «Ի թվականիս մերոյ ՋԾ (1501) զօրացաւ ազգն Պարսից, որ Սօֆի ասեն, որ է Ղըզըլ-պաշ, որոյ անունն թագաւորին շահ Իսմայիլ, ելեալ ի Սպահանայ և եկեալ էառ զԹավրիզ: Եւ առաքեաց զօրս բազումս երկիրս Հայոց՝ գերեաց. աւերեաց և ասպատակեաց բազում գիւղք և գաւառք: Եկն և եհաս ի գաւառն Խախտեաց, որ է Բաբերթ և պաշարեաց զամուր բերթն նորա և արար խսար Զ (6) ամիս և ոչ կարաց առնուլ գնա, ել և կորեաւ և անուն գլխաւորին էր Ղարաճայ էլիւզ»²²³: Ուշագրավ է հիշատակագրի այն տեղեկութիւնը, որ շահ Իսմայիլը հարձակվել է Հայոց երկրի վրա: Այնուհետև նա անդրադառնում է Բաբերդի վեցամսյա համառ պաշտպանությանը՝ ոչինչ չասելով այդ պաշտպանությանը մասնակցած օսմանյան որևէ ուժի մասին: Ուստի՝ բոլոր հիմքերն ունենք ենթադրելու, որ Բաբերդում օսմանյան տիրապետութիւնը դերևս ամրապնդված էր, և բերդի պաշտպանութիւնը իրականացրել են բացառապես հայկական տեղական զինված ուժերը: Դրանց առկայության մասին Բաբերդի հարևանությամբ Սպերում և Համչենում կան նաև այլ տեղեկութիւններ: Այսպես՝ ըստ իսպանացի դեսպան Կլավիխոյի, որը 1404 թվականին անցել է Հայաստանով, այդ շրջանները գտնվում էին տեղի հայերի հսկողութիւն տակ²²⁴: Այսպիսով, չնայած Բաբերդի տարածքում XV դարում տեղի ունեցող թուրքմենական միջցեղային կռիվներին և, մասնավորապես,

²²³ Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հ. 1, Հակոբ Կարնեցու ժամանակագրութիւնը, Երևան, 1951, էջ 239:

²²⁴ *Doce Añi ñaëañ äa Eëäæëõĩ. Aĩ äáĩ èë ÿõäæõãñõæÿ ä Nãì àðëáĩ ä êĩ äãĩðõ Òèì òðà (1403-1406). Ì ìñëää, èçä. "Í äóëà", 1990, ñ. 159-160. Տե՛ս նաև Հ. Հակոբյան. Ուղեգրութիւններ. Հ. Ա., ԺԳ-ԺԶ դար (1253-1582), Երևան, 1932, էջ 142-143:*

1453 թ. վերոհիշյալ գաղթին, թուրք-պարսկական պատերազմների հասցրած վնասներին ու ավերածուլթյուններին, այնուամենայնիվ, գավառը մնացել էր հայաշատ և հայկական: Ինչպես վկայում է XV դարի ճանապարհորդ Ջոզեֆա Բարբարոն, Բայբուրդը՝ «...այդ ճանապարհի ամենաաչքառու վայրը, որ ունի մի ամրոց, կանգնած մի հովտի դաշտին մեջ, շրջապատված է բլուրներով, զորավոր ու պարսպապատ, և բերրի հողի վրա. ամրոցի ներքո գտնվող քաղաքը պարունակում է **հազար հինգ հարյուր տուն** և գտնվում է Հասանբեյի [Ուզուն Հասանի] տիրապետության սահմաններում»²²⁵:

Բաբերդի գավառը օսմանյան վարչական համակարգում (XVI-XVII դարեր)

XVI դարում Օսմանյան կայսրությունը հսկայածավալ մի տերություն էր, որը տարածվում էր Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի վրա: Լինելով տարբեր երկրներից կազմված պետական մեծ միավորում՝ Օսմանյան կայսրությունը կոչվել է **Memalik-i Osmaniye**-Օսմանյան երկրներ և ոչ թե Օսմանյան երկիր: Ուստի օսմանյան երկրների վարչակարգը ևս միատեսակ չի եղել: Կայսրությունը վարչականորեն բաժանվել է զանազան **էյալեթների** (կուսակալությունների), որոնք կառավարում էին **բեյլերբեյները** կամ **միրմիրաները**, կուսակալություններն էլ իրենց հերթին բաժանվում էին **սանջակների** կամ **լիվանների** (գավառների), որոնք կառավարվում էին **սանջակբեյերի** կամ **միրլիվանների** կողմից: Գավառները բաժանվում էին **կազանների** (գավառակների), իսկ կազանները՝ **նահիեների** (գյուղախմբերի): Կազանները կառավարում

²²⁵ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Հ. Ա., էջ 195:

էին կազինները, իսկ նահիենները՝ կայմակամները: Այս պաշտոնյաները նշանակվում էին սուլթանի կողմից²²⁶:

1514թ. Սելիմ Ահեղը, վերանվաճելով Բաբեղը, Սպերը, Դերջանը, Գայլգետը (Քելքիթը) և Հարակից շրջանները, դրանք մտցնում է կայսրութեան վարչատարածքային կազմի մեջ՝ պարբերաբար իրականացնելով վարչական փոփոխություններ:

Աշխարհագիր մատյանների գրանցումների փաստական վկայությունները կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հիշյալ տարածքներում կայսրութեան վարած վարչական քաղաքականութեան մասին: Օգտագործելով դաֆթարների նյութը՝ Ի. Միրոզլուն ներկայացրել է XVI դարի սկզբներին Բաբեղդի, Սպերի, Դերջանի և Հարակից շրջանների անընդհատ փոփոխվող վարչական բաժանումները²²⁷:

Օսմանյան կառավարման սկզբնական ժամանակաշրջանում ընդունված էր երկու կամ երեք առանձին շրջաններից ստեղծել վարչական մեկ միավոր: Դրանից զերծ չմնացին նաև հիշյալ գավառները:

Վերադառնալով Իրան կատարած արշավանքից՝ սուլթան Սելիմ Ահեղը 1514 թ. հոկտեմբերին գրավում է *Բաբեղդ-Բայբուրդը*, այն միացնում է *Երզնկային (էրզինջան)*՝ և որպես վարչական մեկ միավոր հանձնում է միջին Ահուր Բլըբլը Մեհմեդ փաշային: Շուտով այս վարչական միավորի (վիլայեթ) կազմի մեջ են մտցվում նաև *Շարքը Կարահիսարի, Տրա-*

²²⁶ Ա. Խ. Սաֆրատյան, Օսմանյան կայսրութեան վարչական բաժանումը XVI դարում, Արևելագիտական ժողովածու, հ. I, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1960, էջ 285:

²²⁷ Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես XIX դարի վերջին քառորդում, Արևմտյան Հայաստանում իրականացված վարչական սահմանների փոփոխություններն ունեին հստակ նպատակ՝ յուրաքանչյուր վիլայեթում հայերին դարձնել փոքրամասնություն, իսկ մահմեդականներին՝ մեծամասնություն (այս մասին մանրամասն տե՛ս Vahakn N. Dadrian. Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1999), pp. 139-144; Levon Marashlian. Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire, pp. 1-37.

պիղոնի և Զանիքի (Սամսոն) սանջակները: 1515թ. Բըլբըլը Մեհմեդ փաշան տեղափոխվում է Դիարբեքիր, իսկ Բաբերդը և Երզնկան Տրապիզոնի հետ միասին հանձնվում է Քրզըլ Ահմեդի որդի Միրզա բեյի իշխանությանը: Սրա մահից որոշ ժամանակ անց Բաբերդի սանջակը և Երզնկան կառավարելու պարտականությունը դրվում է Նահսու Բեյի դրա: Վերջին երկու կառավարիչները Հայդար Չելեբիի Ռուզնամեում («Օրագրում») հիշվում են իբրև «Բայբուրդի սանջակի բեյ», իսկ Բայբուրդը ստանում է նստավայրի ու կենտրոնի կարգավիճակ²²⁸:

Բաբերդը, լինելով հյուսիս-արևելյան սահմանային շրջան և Տրապիզոնի ու Էրզրումի միջև գրավելով ռազմավարական կարևոր դիրք՝ մինչև XVI դարի կեսերը պահպանվել է որպես սանջակ: Այն իր վարչատնտեսական ընդգրկումով նմանվում էր էյալեթի: Կարճ ժամանակով այդ միավորումը կրել է Էրզրինջան-Բայբուրդի սանջակ անվանումը, ընդ որում՝ Բաբերդն է եղել կառավարչի մշտական նստավայր: Բայց Բաբերդն աստիճանաբար կորցրեց սանջակի իր կարգավիճակը և, երբ օսմանցիները գրավեցին Էրզրումը, վերածվեց կազայի²²⁹:

Մինչև Էրզրումի բեյլերբեյության (կուսակալության) հիմնումը, Բաբերդի սանջակը միացվել է մերթ Դիարբեքիրի, մերթ էլ՝ Ռումի (Rum-Hadis) բեյլերբեյությանը²³⁰: Համաձայն 1517թ. կազմված մի դաֆթարի՝ **Բայբուրդի (Բաբերդ) սանջակը Քեմահի (Կամախ), Քիդիի (Քդի), Չեմիշկեզեքի (Չմշկաձազի) և Իսփիրի (Սպերի)** սանջակների հետ միացվել է Դիարբեքիրի բեյլերբեյությանը, իսկ ըստ 1520թ. Քարաման-Ռում աշխարհագիր մատյանի՝ այդ սանջակները միավորվել

²²⁸ İ. Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađı, s. 23. Տե՛ս նաև Haydar Celebi, Ruz-Name (FeridunBey). c. I, İstanbul, 1968, s. 160:

²²⁹ İ. Miroğlu, նշվ., աշխ., էջ 23-24:

²³⁰ Ռումի վիլայեթի կենտրոնը եղել է Սվազը (Սեբաստիա): Այն կազմված էր Սվազի, Ամասիայի, Չորումի, Բողոքի, Դիվրիկի, Զանիկի, Արաբկիրի սանջակներից (տե՛ս Ա. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 165):

են Ռուսի բեյերբեյուլթյանը²³¹: 1535 թվականի հուլիսի 22-ին (հիշրեթի 942 թ., 21 մուհարրեմի) Բաբերդի և Կամախի սանջակները կրկին դարձել են Դիարբեքլի կուսակալուլթյան - մաս: Սուլթան Սուլեյման Կանունիի Իրաքյան արշավանքի ընթացքում (1534 թ.) միավորված Բաբերդի և Կամախի սանջակները տրվում են Դուլքադրցի տնից Ալաուդդեվլե Բեյի թոռ և Շահրուն Բեյի որդի Մեհմեդ Խանին: Մեկ տարի անց, երբ սուլթանը վերադառնում է այս արշավանքից, նոր կազմվող էրզրումի բեյերբեյուլթյունը (1535թ. սեպ. 26) հանձնվում է Մեհմեդ Խանին: Դաֆթարների նյութի օգտագործումով՝ Ի. Միրօղլուն ներկայացրել է XVI դարի սկզբներին Բաբերդի, Սպերի և հարակից շրջանների անընդհատ փոփոխվող վարչական բաժանումները: Բաբերդը շարունակում էր մնալ էրզրումի առաջին բեյերբեյուլթյանի նստավայրը, քանզի էրզրումի բեյերբեյուլթյունը հիմնելու պահին էրզրում քաղաքն ավերված էր և վերակառուցվում էր:

Սակայն սկսած 1548 թվականից «Փաշայի սանջակ» (կուսակալի մշտական նստավայր և էյալեթի կենտրոն) է դառնում էրզրումը: Բաբերդը, որպես առանձին սանջակ, էրզրումի էյալեթի մեջ է մնացել մինչև 1551 թվականը: 1568 թվականից հետո այն դարձել է էրզրումի սանջակի կազա, իսկ XVII դարի դրուլթյամբ (1631) էյալեթի լիվա²³²:

Համաձայն 1516-1518թթ. (հիշրեթի 922-924թթ.) կազմված աշխարհագիր մատյանի՝ ա) Բաբերդի սանջակը իր մեջ ընդգրկում էր *Քելքիթ-Սադաքի (Գալլգետ-Սատախ), Քովանսի, Վերին Դերջանի (Tercan-ը ulya)* և *Ներքին Դերջանի (Tercan-ը sufia)* նահիեները: Նույն դաֆթարից պարզվում է

²³¹ Այս դաֆթարը պահպանվում է Թոփքափը Սարայի Թանգարանի արխիվում, D. 9772 համարի տակ: Տե՛ս İ. Mirođlu, նշվ. աշխ., էջ 21: D. Aydın, Erzurum Beylerbeyiliđi ve Teşkilâtı, Kuruluş ve Gelipme Devri, Erzurum, 1972, s. 5.

²³² İ. Mirođlu, նշվ., աշխ., էջ 24-25: Տե՛ս նաև Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, s. 47-49.

նակ, որ *Քելքիթ-Սադաքի* և *Քովանսի* նաճիենները անմիջակա-
նորեն ենթարկվել են *Բաբերդի* սանջակին, իսկ *Դերջանի* նա-
ճիենները՝ *Մանսը (Չալըրը)* և *Մամախաթուն (Մամահաթունը)*,
Չաթի շրջակայքը մտել են *Բայբուրդ-Էրզինջանի* սանջակների
մեջ: Սակայն, ավելի ուշ շրջանի մատյանները վկայում են, որ
հետագայում սրանք ևս համարվել են Բայբուրդի սանջակի
վարչական միավորներ: Պարզ չէ, թե ո՞ր սանջակին է պատկա-
նել դափթարում արձանագրված *Շոգայն (Շաղագոմ ?)* անունը
կրող անմարդաբնակ ու ավերված նաճիեն: Որոշ ժամանակ
անց այս նաճիեն, վերածվելով կազայի, մտել է Բաբերդի սան-
ջակի մեջ:

բ) 1520թ. (հիշրեթի 926թ.) Քարաման-Ռուսում աշխարհա-
գիր մատյանը հուշում է, որ մի ընդարձակ հարթավայր զբա-
ղեցնող Բայբուրդի սանջակը համարվել է Ռուսի էյալեթի
վարչատարածքային միավոր: Սանջակը կազմված էր հետևյալ
կազաներից ու նաճիեններից՝

- 1) *Բայբուրդի կազա,*
- 2) *Քելքիթի կազա,*
- 3) *Քովանսի կազա (ներառյալ Յաղմուրդերեսիի նաճիեն),*
- 4) *Իսփիրի կազա (ներառյալ Չերեմլու կամ Չերմելու, Օ-
վաջքի և Քաբահոր նաճիենները),*
- 5) *Դերջանի կազա (Վերին և Ներքին Դերջան),*
- 6) *Շոգայնի կազա:*

Հայդար Չելեբիի «Ռուզնամեի» (Օրագրության) համա-
ձայն՝ Բայբուրդի նվաճումից ուղիղ մեկ տարի հետո, Սպերը
անցնում է օսմանցիներին, և 1515 թվականի նոյեմբերի 4-ին
(հիշրեթի 921 թ., ռամազանի 27) որպես սանջակ հանձնվում է
Տրապիզոնի պալյի բեյ Բայրաքի որդուն²³³: Ի. Միբողլուի
հրատարակած մատյաններից պարզվում է, որ Սպերի սանջա-

²³³ Ալայի բեյ - այսպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահիների պետը: Պա-
տերազմի ժամանակ էյալեթի գործերը հավաքվում էին պալյի բեյի գրոշի տակ
և գործում նրա հրամանով (տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ. էվլիյա Չելեբի, էջ
297):

կում աշխարհագիր իրականացվել է 1520-ից սկսած: Ռուսի դաֆթարին կցված է «*Էրզրումի նահիեն*» ներկայացնող մեկ այլ դաֆթար, ըստ որի *Էրզրումի, Սերչեմեյի, Քարաշ-Քուլի(?)*, *Էրզրում-Աբադի, Գեչիկի, Թեքմանի, Չերեմլուի, Օվաջըքի* նահիենները համարվել են *Շոգայնի* կազայի վարչատարածքային միավորներ:

1530թ. (937թ.) թվականին կազմված ընդարձակ թաբու և թահրիր դաֆթարի համաձայն սանջակի վարչական դրուստյունը մնացել էր անփոփոխ, և նրան պատկանած շրջանները հետևյալներն էին՝

- 1) *Վերին Դերջանի նահիե,*
- 2) *Ներքին Դերջանի նահիե,*
- 3) *Շոգայնի նահիե,*
- 4) *Էրզրումի կազա (ներառյալ Էրզրումի, Սերչեմեի, Զինիսի, Քարաշ-Քուլի) Էրզրում-Աբադի, Գեչիկի, Թեքմանի, Չերեմլուի և Օվաջըք նահիենները),*
- 5) *Բայբուրդի նահիե,*
- 6) *Քովանսի նահիե (ներառյալ Յաղմուրդերեսիի նահիե),*
- 7) *Իսփիրի նահիե:*

Նույն դաֆթարը հաղորդում է, որ սկսած 1530 թվականից Էրզրումը եղել է կազա, իսկ Շոգայնը՝ նահիե: Բնականաբար, 1520 թվականից հետո կազայի կենտրոնը Շոգայնից տեղափոխվել է Էրզրում: 1535 թ. Էրզրումի բեյլերբեյուլթյան հիմնումից հետո կազմվում են Էրզրումի և Իսփիրի առանձին սանջակները:

զ) Մինչև 1541-1542թթ. (հիշրեթի 948-949թթ.) վերոհիշյալ շրջանների վարչական փոփոխություններին վերաբերող որևէ վկայություն դաֆթարում չի արձանագրվել, սակայն նույն թվականին կազմված թիմարները գրանցող դաֆթարում Բաբերդը կրկին հիշվում է իբրև սանջակ՝ *Քելքիթի, Քովանսի, Դերջանի* նահիեններով: Իսկ 1568թ. (հիշրեթի 968թ.) Էրզրումի ընդարձակ աշխարհագիր մատյանում Բաբերդը նշվում է Էրզրումի կազա՝ կազմված *Քելքիթի, Քովանսի* և *Յաղմուրդերեսիի* նահիեններից: Մուրադ III-ի ժամանակաշրջանին (1574-

1595թթ.) պատկանող ընդարձակ ու 1591թ. (հիշրեթի 1000) Բայբուրդի համառոտ մատյաններից պարզվում է, որ թե՛ Բաբերդի, թե՛ Սպերի կարգավիճակը մնացել է անփոփոխ²³⁴:

Համաձայն XVII դարի թուրք հեղինակ Ալի Չաուշի տրակտատի՝ XVII դարում Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր *Սվասի, Դիարբեքիրի, Էրզրումի, Չըլդըրի, Կարսի, Վանի և յալեթների*: Ալի Չաուշը Էրզրումում հաշվում է 11 սանջակ՝ *Էրզրում, Քարահիսարի Շարքը, Բասեն, Քղի, Իսպիր, Խնուս, Մալազգերտ, Թեքման, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան*²³⁵:

Հ. Անասյանը, հենվելով Պոլ Ռայկոտի և օսմանյան սկզբնաղբյուրների վրա, ներկայացրել է XVII դարի 60-70-ական թվականներին՝ Մեծ Հայքում կատարված վարչական բաժանումների ցուցակը, որի համաձայն Էրզրումի կուսակալութունը կազմված էր պատմական Հայաստանի *Քարձր Հայք, Տուրուբերան, Այրարատ, Տայք* նահանգների ու *Փոքր Հայքի* մասերից: Այն ուներ 12 սանջակ և 13 բերդ²³⁶: XVII դարի թուրք պատմագիր Էվլիյա Չելեբին իր ուղեգրության մեջ ևս վկայում է, որ XVII դարի դրությամբ Էրզրումի էյալեթը կազմված էր 12 սանջակից՝ *Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն (Փասեն), Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեքման, Կուզիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան, Էրզրում*²³⁷: Էվլիյա Չելեբի թվարկված սանջակների ցանկում նշվում է նաև Կուզիջանը, որը չկար Ալի Չաուշի թվարկումներում:

Մ. Զուլալյանը նշում է, որ Յոզեֆ Համմերը, հիմք ընդունելով XVII դարի թուրքական աղբյուրների տվյալները, Էրզրումի կուսակալութունում արձանագրում է 14 սանջակ, իսկ Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով՝ XVIII դարի վերջին գրանց-

²³⁴ İ. Miroğlu, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

²³⁵ Āādādi'ūe nōdīe Ī nī āi nēīe ei i'ādēe XV-XVII āa.. Āīēōi aīōū ē i'āōāēāēū., ñ.95-97:

²³⁶ Հ. Ա. Անասյան, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 16-17:

²³⁷ Թուրքական աղբյուրներ. Էվլիյա Չելեբի, էջ 26-27, էջ 298-ի թիվ 22 ծանոթագրութունը:

վել է 12-ը²³⁸: Ըստ թուրքական հանրագիտարանի Բայբուրդ-Բաբերդը օսմանյան տիրապետություն օրոք մերթ մտել է էրզրումի, մերթ Երզնկայի, 1881-ին՝ կրկին էրզրումի վարչատարածքային կազմի մեջ: Ըստ Ա.-Դոյի՝ էրզրումի վիլայեթը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին բաժանվել է երեք սանջակների՝ *էրզրումի, Երզնկայի և Բայազետի*: Էրզրումի սանջակն էլ իր հերթին բաժանվել է *էրզրումի, Բասենի, Խնուսի, Դերջանի, Կիսկիմի, Թորթումի, Բայբուրդի, Սպերի, Քզիի*, Երզնկայի սանջակը՝ *Երզնկայի, Քեմախի (Կամախի), Կերճանիսի, Գուզիջանի, Գուրուչայի* կազանների, Բայազետի սանջակը՝ *Բայազետի, Դիադինի, Կարաքիլիսի, Թոփրագ-կալեի կամ Ալաշկերտի, Պադնոսի*²³⁹: Այժմ Բայբուրդը Գյումուշհանե իլի (նահանգ) ենթակա կազայի կենտրոնն է²⁴⁰:

Պատմական այս համառոտ ակնարկում բերված վկայությունների մեկնակետից ներկա աշխատություն մեջ աշխարհագիր մատյանների փաստական նյութի հիման վրա առաջին անգամ ներկայացվում են XVI դարում Օսմանյան կայսրության նվաճողական, նոր տարածքների բռնակցման և վարչական բաժանումների քաղաքականությունը Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի, էրզրումի, Երզնկայի և հարակից շրջաններում, ինչպես նաև՝ օսմանյան վարչատարածքային կազմում հիշյալ գավառները՝ ժողովրդագրական-տեղանվանագիտական հարցադրումներով:

Բաբերդ բերդաքաղաքը XVI-XVII դարերում

Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային կազմի մեջ Բաբերդը վերջնականապես մտել է 1514 թ. տեղի ունեցած Չալդրանի ճակատամարտից հետո, երբ 1515 թ. շահ Իսմայիլի

²³⁸ Մ. Կ. Զուլալյան, նշվ. աշխ., էջ 177-178: Հմմտ. Ղ. Ինճիճեան. Աշխարհագրություն..., էջ 65:

²³⁹ Ա.-Դո, վանի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայեթները, էջ 160, 202, 218:

²⁴⁰ İslam ansiklopedisi, İstanbul, c. 3, 1944, s. 365.

և Սելիմ Ահեղի միջև կնքվեց զինադադար²⁴¹: Սուլթան Սուլթանյան Կանունիի օրոք քաղաքը վերանորոգվում է (1544թ.)²⁴²:

Բաբերդ բերդաքաղաքի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում թուրքական աղբյուրները: XVII դարի թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբին այսպես է բնութագրել Բաբերդը. «Բարձր ժայռի վրա, հնգանկյունի ամրակուռ մի բերդ է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է: Խրամ չունի: Պարիսպներից ներս հնում կառուցված մոտ 300 տներ կան, շուկա, խան, բաղնիք չունի: Երկու դարպաս ունի...

Քաղաքի կլիման սառն է և պտուղները առատ չեն... Ծերերն ապրում են մինչև 150 տարեկան հասակը... Քաղաքը Էրզրումի հյուսիսում է և 2 կոնաք հեռավորություն վրա է: Տրապիզոնը գտնվում է հյուսիսում, ճանապարհը դժվարին է»²⁴³: XVII դարի մեկ այլ հայտնի թուրք հեղինակ Քյաթիբե Չելեբին, խոսելով Բաբերդ/Բայբուրդի սահմանների նկարագրի մասին, հաղորդում է. «Բայբուրդը գտնվում է Էրզրումի հյուսիս-արևմուտքում և Տրապիզոնի հարավ-արևելքում: Բայբուրդից դեպի Էրզրում երկու օրագնաց ճանապարհ է: Բայբուրդի և Տրապիզոնի միջև գտնվող դաշտի տարածությունը երեք օրագնաց է: Մի կողմի ժայռի վրա կա բերդ: Եղանակն այստեղ խիստ է: Չափազանց առատ են ցանքերը և հացահատիկը: Այս քաղաքի կենտրոնից են անցնում Ջուլի Ռուհ և Չորաք գետերը: Բերդի արևելյան կողմում, բերդի տակից հոսում է մի մեծ գետ: Երկու օրվա տարածություն վրա կա մի մեծ լեռ: Վերոհիշյալ գետի միջոցով է փոխադրվում լեռան վրա կտրված փայտը: Երբ փայտը քաղաք է հասնում, ամեն մարդ, ըստ իր նշանի, վերցնում է իր փայտը: Այդ գետը հո-

²⁴¹ Մ. Կ. Զուլպյան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, էջ 34-35:

²⁴² İ. Mirođlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađıy, s. 121.

²⁴³ Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբի, հ. Գ, էջ 126-127:

սում է դեպի Տրապիզոն: Այս նահիյեն էրզրումի փաշայի խասն է»²⁴⁴:

Բաբերդ բերդաքաղաքի դիրքի վերաբերյալ Վենետիկի մխիթարյաններից Հ. Ն. Սարգիսյանը գրում է. «քաղաքաւանս այս, երբեմն մայր քաղաքաց իսաղտեաց, ի բլրաձև դաշտավայրի. յարևելից և յարևմտից պարսպեալ ցածագոյն լերամբք, իսկ ի հիւսիսոյ, որ և ծայր է աւանի, քարալեառն բարձր ձգի յարևելս. որով ի հարաւոյ ևեթ մնաց ճանապարհ արահետ՝ որ տանի ի Կարին յայլ գաւառս հարաւային կողմանոյ. թէպէտ ի հիւսիսոյ ևս միօրեայ միջոցաւ դաշտավայր է երկիրն»²⁴⁵: Շարունակելով նկարագրությունը՝ նշում է, որ բերդաքաղաքը գտնվելով Տրապիզոնից եւօրյա ճանապարհ հեռավորության վրա այն կառուցված է «ի գագաթին քարալերինն՝ որ անմատոյց է յերից կողմանց, արեւմտակողմամբն ևեթ կցեալ ի ստորոտս բարձանց, է բերդն կրկնապարիսպ երկայնաձիգ ընդ ամենայն տարածութիւն քարալերինն...»²⁴⁶: Հեղինակը մանրամասնում է, որ բերդն ունեւ ջրամբարներ և խողովակների մնացորդներ, որոնց միջոցով էլ, հավանաբար, հասցվում էր ձորոխի ջուրը: Բերդի կենտրոնում պահպանվել էր հին, կիսավեր եկեղեցի²⁴⁷:

Մ. Միրախորյանի ուղեգրություններում՝ Բաբերդը և շրջակայքը ներկայացված են, բնակլիմայական առանձնահատկություններով «5 օրուան ճանապարհ հեռու դէպի Կարին... յԱրեւելից յԱրեւմուտս գրեթէ պարսպեալ ցած և աննշան լեռներէ, Հիւսիսակողմը բաւական ընդարձակ դաշտօրայք ունի, ուր կը ցանուին գլխաւորաբար ցորեան ու գարի և կը հնձեն խիստ առատօրէն. ունի մերձակայ անտառներ, օդը զով և ա-

²⁴⁴ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 2, էջ 43:

²⁴⁵ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի փոքր եւ ի մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 68:

²⁴⁶ Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 68-69: Տե՛ս նաև Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 19-20:

²⁴⁷ Ն. Սարգիսեան, նույն տեղում:

ուողջարար է»²⁴⁸: Այնուհետև, նշվում է, որ Ճորոխ գետն անցնում է քաղաքի կենտրոնով՝ հարավից հյուսիս և քաղաքը բաժանում է արևելյան և արևմտյան մասերի, որոնք իրար հետ կապված են երեք-չորս կամուրջներով: Ճորոխն իր աղմկալից և արագ հոսքի համար բնակիչների կողմից կոչվել է «Տէլի Ճորոխ»²⁴⁹ (գիժ Ճորոխ):

Ատրպետը Բաբերդը նկարագրել է այսպես՝ «չինուած է լերան լանջին, որը չըջապատուած է երեք կողմից լեռներով, որոց մէկի վրայ շինուած է բերդը-միջնաբերդը, իր բարձր պարիսպներով, որոնք շինուած են կարծր եւ սրբատաշ քարերով ու կրաշաղախով: Այս բերդը, որ շատ հին անցեալ ունի, յայտնի է հին դարերի պատմագիրներին *Բաբերտոն* անունով, այսօր աւերակ եւ անբնակ է»²⁵⁰: Բաբերդ քաղաքի, ամրոցի և միջնաբերդի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում անձամբ այդ վայրերում 1911թ. ուսումնասիրությունն անցկացրած մեծանուն արևելագետ-հայագետ Հ. Օրբելին²⁵¹:

XVIII-XIX դարերի հայկական աղբյուրները Բաբերդ քաղաքի բնակչությունից մասին հակասական տվյալներ են բերում: Ղ. Ինճիճյանը (1758-1833), տալով Բաբերդ քաղաքի տեղագրությունը, նշում է նաև. «Բնակիչք նորա առհասարակ տունք իբր 2000, ըստ մեծի մասին տաճիկք: ...Թաղք հայոց բաժանին ի չորս ըստ չորից եկեղեցեաց՝ որք կոչին Հրեշտակապետ, Աստուածածին, Սուրբ Յոհան, Սուրբ Յոհաննէս»²⁵²: Ասվածը, ըստ երևույթին, վերաբերում է XVIII դարի երկրորդ կեսին:

²⁴⁸ Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գավառս Արևելեան Տաճկաստանի: Տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 11:

²⁴⁹ Մ. Միրախորեան, նույն տեղում:

²⁵⁰ Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 87-88:

²⁵¹ Ē. A. Ī ḏāāēē, Ēçāḏāī ī ūā ḏōōā ū ā āāōō ḏī ī āō, ḏ. II, Āāēāōōḏōēāy ḡēōāāāēū, Āḏāāāī, 2002, n. 360-368.

²⁵² Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ. Ա, էջ 95:

Ըստ Ալիշանի՝ «բնակիչք 6000 են քաղաքին, յորս 100 տունն Հայոց, և չորք եկեղեցիք նոցա. գլխաւոր ձեռագործ քաղաքին է գորգ ազնիւ»²⁵³: Մ. Միրախորյանի տվյալներով Բաբերդ քաղաքը XIX դարի երկրորդ կեսին ուներ 2430 տուն բնակիչ, «յորոց 2000 տաճիկ, 400 հայ, 30 տունն յոյն են»²⁵⁴:

Հ. Տաշյանը, վկայակոչելով Ա. Իսրայելյանին, նշում է, որ տեղական ավանդույթյան համաձայն, գաղթից առաջ (նկատի ունի մինչև 1830-ական թվականները) քաղաքում կար 900 տուն հայ և 300 տուն թուրք բնակիչ: Հ. Տաշյանը այս թվերը համարում է անհավանական, քանի որ դրանք հակասում են Ղ. Ինճիճյանի բերած վկայություններին և «Ինքնին անհավանական է կենդրոնի մը համար եւ բերդի մը՝ որ պահակազօր ունէր»²⁵⁵: Մեկ այլ ավանդույթյան համաձայն, որ «Արեւելք» թերթում տպագրված Հ. Դարբինյանի հոդվածը վկայակոչելով՝ բերում է Տաշյանը՝ «Բաբերդ բազմամարդ քաղաք եղած է ի հնումն՝ ունենալով 10-12.000 տուն. բայց Սուլթան Մուրատ, երբ գրաւեց քաղաքը, կ'ըսուի, ամբողջ բնակչութիւնը սրէ անցուցած է»²⁵⁶: Հեղինակն այս թվերը ևս համարում է չափազանցված՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ուզուն-Հասանի և օսմանցիների միջև եղած արյունալի կռիվների հետևանքով Բաբերդը մեծ ավերումների է ենթարկվել, և, բացի այդ, ավելի ուշ շրջանում, այն պարբերաբար ասպատակել են լազերը, որոնք «հարիւրաւոր գիւղեր քանդած եւ բնակիչները սրէ անցուցած» են²⁵⁷: Սակայն, վերջին ուսումնասիրությունները ևս ցույց են տալիս, որ XIX դարի առաջին երեսնամյակին Բաբերդ քաղաքում ապրում էր 1000 հայ ընտանիք՝ 6000 բնակիչով²⁵⁸: Բաբերդ բերդաքաղաքը մեծ վնասներ

²⁵³ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1855, էջ 38:

²⁵⁴ Մ. Միրախորյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

²⁵⁵ Հ. Յ. Տաշյան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, Հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 301:

²⁵⁶ Հ. Տաշյան, նույն տեղում, էջ 301:

²⁵⁷ Հ. Տաշյան, նույն տեղում:

²⁵⁸ Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

է կրում XIX դարի սկզբին՝ 1828-29 թթ. ուսում-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Ռուսական զորքերը նահանջելուց առաջ քարուքանդ են անում բերդը, անգամ իրենց հետ տանում բերդի երկաթյա Մայր դուռը²⁵⁹:

* * *

XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյանները արժեքավոր ժողովրդագրական տեղեկություններ են պարունակում նաև Բաբերդ բերդաքաղաքի, ներառյալ նրա թաղամասերի մասին:

Ցավոք, աշխարհագիր մատյանի հրապարակողը, ինչպես արդեն նշել ենք, առհասարակ չի հիշում Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի բնակչության բնիկ մեծամասնության՝ հայերի, գույուլթյան փաստը, բավարվում է միայն դավանանքի ընդհանրական հղումներով: Ուստի, Բաբերդ քաղաքի բնակչության վիճակագրությունը ներկայացնելիս բացառված չէ, որ թուրք պատմաբանն ուղղակի կեղծեր օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում եղած փաստերը՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով նվազեցնել հայերի թիվը:

Ի. Միրոզլուի հրապարակած աշխարհագիր մատյանների համաձայն՝ 1520, 1530, 1591 թվականներին Բաբերդ քաղաքում գրանցում-աշխարհագրերը իրականացվել են ըստ շնչի՝ կրկին *«քրիստոնյա»* և *«մահմեդական»* դավանանչումներով (Բաբերդ քաղաքում աշխարհագիրն անցկացվել է ըստ շնչի, իսկ նահիեում՝ ըստ տների): Քաղաքը բաժանված էր 10 թաղամասերի (mahalle)՝ *Ջիդերչին, Ջամի, Քաղրոզլու, Շեյհ Հայրան, Փերուհչադ, Բեյ Մեսջիդի, Աքքյունբեդ, Շինգաս, Օրթա, Թաշ, Թուզլուզարե*²⁶⁰:

²⁵⁹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 17:

²⁶⁰ Այսօր քաղաքն ունի 13 թաղամաս. դրանք են՝ Թուզլուզարե, Քաղիզարե, Ջամի, միլիթերի, Մեհմեթ Չելբեի, Շինգաս, Շայհ Հայրան, Ջահիթ էֆենդի, Վելի Ծաբան, Վեյսել, Քալեարդը, Քարասաբաս, Ուզունգադի, Քայա /Թաշ/ (İ. Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađıy, s. 121):

1. **Աքքունբեդ մահալլեսի** (Akkünbed mahallesi) - 1520թ. ունեեր 93, 1530թ.՝ 69, 1591 թ.՝ 95 մահմեդական բնակիչ:
2. **Թաշ մահալլեսի** (Taş mahallesi)-1520թ. Թաղամասում բնակվում էր 614 քրիստոնյա, 120 մահմեդական: 1530թ. բնակչության թիվը չի փոփոխվել: 1591թ.՝ 155 մահմեդական, 795 քրիստոնյա:
3. **Թուզջուզադե մահալլեսի** (Tuzcuzâde mahallesi)-1591թ. ունեեր 145 մահմեդական:
4. **Շեյհ Հայրան մահալլեսի** (Şeyh Hayran mahallesi)-բնակիչները՝ մահմեդական: 1520թ.՝ 161, 1530թ.՝ 127 բնակիչ:
5. **Շինգյահ մահալլեսի** (Şingâh mahallesi)-1520թ. ունեեր 614 քրիստոնյա, 71 մահմեդական, 1530թ.՝ 614 քրիստոնյա, 67 մահմեդական: 1591թ.՝ 1035 քրիստոնյա, 315 մահմեդական բնակիչ:
6. **Ջամի մահալլեսի** (Câmi mahallesi)-եղել է ամբողջովին մահմեդաբնակ Թաղամաս: 1520թ. ունեցել է 141, 1530 թ.՝ 121, 1591թ.՝ 395 բնակիչ: Այժմ այն կոչվում է Ջամիիքեբիր:
7. **Ջիդերբին մահալլեսի** (Ciðerbin mahallesi)-1520թ. Թաղամասում բնակվել է 746 մարդ, որից 217-ը՝ մահմեդական, 529-ը՝ քրիստոնյա: 1530թ.՝ 197 մահմեդական, 529 քրիստոնյա: 1591թ. Թաղամասի բնակչության թիվը հասել է 1460-ի՝ 485 մահմեդական, 975 քրիստոնյա:

8. **Քաղըրօղլու մահալլեսի** (Kadıođlu mahallesi)-այժմ կոչվում է Քաղիզարե: Բնակիչները՝ մահմեդական: 1520թ. ունեցել է 129, 1530թ.՝ 121, 1591թ.՝ 250 բնակիչ:
9. **Օրթա մահալլեսի** (Orta mahallesi) - 1520թ. ուներ 52 մահմեդական, 614 քրիստոնյա բնակիչ: 1530թ. բնակչությունը թիվը անփոփոխ էր: 1591թ.՝ 85 մահմեդական, 865 քրիստոնյա բնակիչ:
10. **Ֆերուհզադ Բեյ Մեսցիդի մահալլեսի** (Ferruhbâd Bey Mescidi mahallesi) - 1520թ. ուներ 63, 1530թ.՝ 63, 1591թ.՝ 35 մահմեդական բնակիչ:

Թեև թաղամասերը հիմնականում վերանվանվել են թուրքերեն, սակայն դրանք, անկասկած, ունեցել են իրենց նախնական, հայկական անվանումները: Դա են վկայում օսմանյան դափթարներում և ավելի ուշ շրջանում գրանցված թաղամասերի անվանումները, որոնցից մի քանիսում պահպանվել են հայարմատ բայահիմքեր, ինչպես՝ **Շինգահ (Շինգյաղ <Շինգեղ <Շենգեղ) , Զիդերչին (Զիրաչեն):**

Հ. Տաշյանը, վկայակոչելով Հ. Դարբինյանին, XX դարի սկզբին որպես հայաբնակ վեց թաղամաս նշում է. «**Շնկախ** (կամ «**Շինկեահ**»), **Ղազի-Չատէ, Թաշ, Ճիկրաչէն, Կալեր** (կամ «**Թուզճի-Չատէ**») և **Նոր-Թաղ** (կամ «**Համիտիյէ**»)»²⁶¹: Իսկ ըստ Ի. Միրօղլուի հրապարկումների XVI դարում քրիստոնեաբնակ թաղամասերը չորսն էին:

²⁶¹ Յ Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորշուր, Հ. Բ, էջ 311: Տե՛ս նաև Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 16:

Աղյուսակ. Բաբերդ քաղաքի բնակչությունը XVI դարում՝ ըստ օսմանյան դաֆթարների

	Թաղամասերը	1520 թ.		1530 թ.		1591 թ.	
		Քրիստ.	մահմեդ.	Քրիստ.	մահմեդ.	Քրիստ.	մահմեդ.
2	Զիդերչին	529	217	529	197	975	485
3	Զամի		141		121		395
4	Քաղըօղլու		129		121		250
5	Շեյհ Հայրան		161		127		
6	Ֆերրուհաթ Բեյ		63		63		35
7	Աքքունբեդ		93		69		95
8	Շինգյահ	614	71	614	67	1035	315
9	Օրթա	537	52	537	52	865	85
10	Թաշ	614	120	614	120	795	155
11	Թուզջուզադե						145
	Ընդամենը՝	2294	1047	2294	937	3670	1960

Աշխարհագիր մատյանների՝ Ի. Միրօղլուի հրապարակած գրանցումները ցույց են տալիս, որ տակավին 1591թ. Բաբերդ քաղաքում քրիստոնյա բնակիչները, այսինքն՝ չնչին բացառությամբ, հայերը, կազմել են բացարձակ մեծամասնություն՝ 65,2%: Այնուհետև Ի. Միրօղլուն, հենվելով Մալիյե (Փինանսական) դաֆթարների վրա նշում է, որ XVII դարի կեսերին Բաբերդ քաղաքի բնակչության թվային գերակշռությունն անցել էր մահմեդականներին: 1642թ. քաղաքի բնակչության թիվը կազմում էր 3535, որից 2275՝ մահմեդական, 1260՝ քրիստոնյա²⁶²: Ի. Միրօղլուի տվյալներով՝ 1591-ից մինչև 1642 թ. քրիստոնյաները պակասել էին շուրջ 2410 շնչով:

²⁶² İ. Mirođlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađıy, s. 123.

Ինչպես արդեն նախորդ գլխում նշվել ենք, *մահմեդական* հղումի տակ պետք է ուղղակիորեն հասկանալ «Թուրք»։ Բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են, որ XVI-XVIII դարերում Բաբերդում, Սպերում, Դերջանում, Համչենում և հարակից այլ բնակավայրերում պարտադրվել է բռնի մահմեդականացում²⁶³։

Ի մի բերենք։ Օսմանյան աշխարհագիր մատյանների պաշտոնական գրանցումները փաստում են, որ XVI դարում Բաբերդ քաղաքում քրիստոնյաները (իմա՝ հայերը) կազմել են մեծամասնություն։ 1520 թ. մարդահամարի համաձայն՝ 2371 քրիստոնյա, 1047 մահմեդական, 1530 թ.՝ 2371 քրիստոնյա, 937 մահմեդական։ 1591 թվականի գրանցումների համաձայն քրիստոնյաների թիվը հասել է 3670-ի, իսկ մահմեդականների՝ 1960-ի։

Ավելին, Հակոբ Կարնեցին վկայում է 1668թ. Բաբերդում հայերի բացարձակ մեծամասնությունը. «Երկիրն իսպառեաց, որ ունի բազում գիւղք և աւանք և վանորայք և է այժմ ամենեքեան միաբանակեցաց տեղիք և վարժարան աստուածաբան վարդապետաց։ Եւ է սա քաղցր եւ համեղ երկիր եւ Հայոց բնակարան, և ունի բերթ մի պարսպաւոր և անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բաբերթ ասին քաղաքին այն։ Եւ անցանէ գետն ձորոխ ընդ մէջ քաղաքին, և ելանէ ձկուռք անթիւ զանազան։ Եւ են բնակիչք սորա մասրդասէր և հիւրընկալ քրիստոնեայք եւ ծաղրերես քահանայք եւ տօլվաթաւորք։ Եւ ունին այժմ եկեղեցիք Դ (4) զարմանալիք

²⁶³ Ս. Հայկունի, Նշխարներ. Կորած և մոռացուած հայեր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 239-243։ Յ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 34-39։ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 12։ Ս. Վարդանյան, Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2004, թիվ 3, էջ 159-170։ Լ. Սահակյան, Օսմանյան կայսրությունում Համչենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունը, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ»՝ Ռուբեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, հ. 4, Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2006, էջ 207-228։

տեսողացն, որ կան անդադար ի փառաբանութիւն Քրիստոս: ...Եւ է երկիրս այս հացալից, ջրաւէտ, խոտալիր, ոչխարօք և անասնօք ի լի, իւղ և մեղր սպիտակ և անթիւ, որ հիանալի է տեսողացն...»: ²⁶⁴ Ուստի, համոզիչ չեն ի. Միրօղլուի հրապարակած այն տվյալները, ըստ որոնց քաղաքի քրիստոնյաները 1642 թ. դրուծվածք փոքրամասնություն էին:

Բայբերդ-Բաբերդ-Բայբուրդ տեղանվան ստուգաբանությունը

Ի. Միրօղլուն, ստուգաբանելով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված Բայբերդ տեղանունը, նշում է, որ Բայբերդ բառի երկրորդ բաղադրիչ արմատը՝ «բերդ», հայերենում գործածվում է «բարձր տեղում գտնվող ամրոցի իմաստով», ապա միանգամից կառչում «**Բայ**»-ին՝ այն համարելով բուն արմատ, որն, ըստ Միրօղլուի, ոչ մի իմաստ չի հաղորդում երկրորդ բաղադրիչին ²⁶⁵:

Խոսափելով Բաբերդ տեղանվան ծագման գիտական բացատրությունից՝ Ի. Միրօղլուն վկայակոչում է XVII դարի թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբիին, ըստ որի «Ալ-Օսմանի մեծ նախահայրերը և Մահմանի երկրից եկած ակկոյունլուները ապրել են այս քաղաքում: Յայլաները բարձրանալու ժամանակ գտել են Գյումուռչխանեի մեծ հարստություն պարունակող հանքերը և հարստացել են, որի պատճառով էլ այս քաղաքը **Բայ-բուրթ** է կոչվել: Հետո աղավաղվել և **Բայբուրտ** է դարձել» ²⁶⁶: Միրօղլուն Չելեբիին հաստատելու համար տալիս է **Բայ** (հարուստ) + **յուրդ** (բնակատեղի) ձևիմաստային թուրքերեն մեկնաբանությունը, որն, իբր, հետագայում հնչյունա-

²⁶⁴ Մանր ժամանակագրություններ, 4. 2, էջ 553:

²⁶⁵ İ. Mirođlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađıy, s. 9.

²⁶⁶ Տե՛ս I. Mirođlu, նշվ. աշխ., էջ 10: Հմմտ. Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբի, էջ 126:

փոխվել, դարձել է Բայբուրդ: Միաժամանակ այն համարելով ժողովրդական ստուգաբանություն՝ Միրոզլուն լուսթյամբ համաձայնվում է թուրք ուղեգրողի տված բացատրության հետ և կասկածի տակ դնում Բայբուրդ տեղանվան բնիկ հայկական լինելը:

Էվլիյա Չելեբիի ստուգաբանությունն անընդունելի է, քանի որ տեղանվան *Բայ+բուրդ* բաղադրիչները բոլորովին էլ թուրքերեն չեն, այլ իրենց մեջ պահպանել են խորենացու հիշատակած վաղնջահայկական *Բայ + բորդ* բաղադրիչները:

Ի. Միրոզլուն խորապես սխալվում է՝ կարծելով, թե երկրորդ արմատի բառակզբի -յ-ն կարող է այս դեպքում հնչյունափոխվել -բ-ի:

Արդարև, դարերի ընթացքում *բորդը* դարձել է *բիրդ*, նաև -դ-ի անկումով՝ *փեր*, *փերթ*, *բիրթ*, *բիրտ*, *բուրդ* և ապա բառամիջի ձայնավորների է>ի անցումով, *ի>ու* հնչյունափոխությամբ, որը միանգամայն օրինաչափ է հայերենի բոլոր բարբառների համար: Նշենք նաև, որ *բուրդ*-ի -դ-ն Բաբերդի ենթաբարբառում կարող է *ր*-ից հետո հնչյունափոխվել -թ-ի (դ>թ), իսկ *բ*, *գ*, *դ* անցումը *փ*, *ք*, *թ*-ի օրինաչափ է հիշյալ խոսվածքում՝ *Բաբերդ > Փափերթ*:

Հայկական աղբյուրների և Միրոզլուի հրատարակած աշխարհագիր մատյանների համաձայն, Բաբերդ տեղանունը կրել է մասնակի փոփոխություն, այն էլ տեղական խոսվածքի ճնշման տակ. բերդ բառի մեջ տեղի է ունեցավ *ե>ի>ու* փակ վանկի ձայնավորների հնչյունափոխություն, ինչպես՝ *Բայբերդ-Բայբուրդ-Պայպուրթ-Պայպուրտ*, *Բաբերդ-Բաբերթ-Փափերթ*²⁶⁷: Ինչ վերաբերում է բառակզբի դիրքում և -ր-ից հետո *բ>պ>փ* անցմանը, ապա սա նույնպես սովորական երևույթ է հայերենի արևմտյան խմբակցության բարբառներում (*բերդ>պերթ(տ)-փերթ*): Հայերեն ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում XVII դարում Բաբերդը հիշվում է *Փափերթ* («գի-

սաւոր աստեղըն **Փափերթու առի»**²⁶⁸), որ ակնհայտորեն տվյալ տարածագոտու խոսվածքի արդյունք է: Նույն դարի մեկ այլ հիշատակարանում կարդում ենք. «քաղաքն Բաբերդ, որ է կուրծք երկրի»²⁶⁹, XVII դարի ևս երկու հիշատակարաններում հանդիպում է Բաբերդ ձևով²⁷⁰, իսկ մեկ հիշատակարանում էլ Բաբերթ տարբերակով²⁷¹:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ «Սմբատ, որդի Բիւրատայ... առեալ զերկուս դստերս իւր՝ զՍմբատանոյշ և զՍմբատուհի, նստուցանէ ի **Բայբերդի**, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին»²⁷²: Այսպէս, ուրեմն պատմահայրն այն ուղղակի անվանում է ամրոց: Հ. Հյուբշմանը Բաբերդ տեղանունը համարում է «մաքուր հայկական անուն», որը, դարերի ընթացքում հնչյունափոխվելով, դարձել է **Բայբուրդ**²⁷³: Հին հայկական տեղանուններում **բերդ** բառը մեծ տարածում ունեցող արմատ է և շատ հաճախ հանդես է եկել որպէս երկրորդ բաղադրիչ, ինչպէս՝ **Ամբերդ, Բաղաբերդ, Ցամաքաբերդ, Վժնաբերդ, Խարբերդ** և այլն:

Իսկ ինչ վերաբերում է Բայբերդ բառի **բայ** արմատին, որը Միրոզլուն հայերենի համար համարել է իմաստագուրկ բառ, ապա այն բոլորովին էլ անիմաստ և պատահական չէ, այլ հայերենի **բայ** գոյականն է, որը գործածական է եղել գրաբարում, միջին հայերենում, բարբառներում՝ բայ նշանակում է «Որջ կենդանեաց՝ մանաւանդ արջոց յաւուրս ձմեռայնոյ. որպէս պահ, այսինքն դիպահ, և պահք», «Ի բայ կամ ի բայոց

²⁶⁷ Ս. Էփրեկյանի մոտ հանդիպում է Բաբերդ, Բայբերդ, Պայպուրթ ձևերով (տե՛ս Ս. Էփրեկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա., Վենետիկ, 1903-1905, էջ 350):

²⁶⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, Երևան, 1974, Հ. Ա., էջ 453:

²⁶⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, էջ 347:

²⁷⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, էջ 122, 329:

²⁷¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, էջ 108:

²⁷² Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի Վենետիկ, 1827, էջ 241-242, տե՛ս նաև Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1990, էջ 104:

²⁷³ Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 276:

մտանել կենդանեաց. որջանալ. թաքչել»²⁷⁴, «գազանների որջը կամ ձմեռուայ քառասունքը»²⁷⁵: Իսկ Ս. Էփրիկյանը ենթադրում է, որ Բաբերդ «...թերեւս շինուած լինի Հայկազն Երուանդեան Տիգրանի Բաբ որդիէն, կամ լաւ եւս Բայ անուամբ մեկէ մը»²⁷⁶: Կա նաև այլ բացատրութիւն իբրև «բերդատակ», կամ նույնացնում են խեթական արձանագրութիւններում հիշվող Պա ամրոցի հետ²⁷⁷: Բառի ստուգաբանութեանը անդրադարձել է նաև Է. Աղայանը՝ «բնակարան, տուն» բացատրութեամբ²⁷⁸: **Բայ <որջ>** իմաստով ընդունում է ակադ. Գ. Ջահուկյանը²⁷⁹: Հետագայում **բայ** գոյականից կազմվել են **բայանալ**, այն է՝ որջ մտնել, որջի մեջ թաքնվել, ինչպես և բայել-մայել, բառաչել բառերը²⁸⁰: Գրաբարում այն ավելի շատ ունեցել է «թաքստոց» իմաստը՝ «Ուր բնակեալ բայանայր զօրավարն տաճկաց՝ զօրհասական արջոյ բերելով նմանուի»²⁸¹:

Հետևաբար՝ **Բայ-բերդ** նշանակում է բարձր, անառիկ լեռների (քարայրների) վրա հենված կամ որջ հիշեցնող բերդ, կամ ինչպես ժէ դարի հեղինակ Հակոբ Կարնեցիին է նկարագրել «...բերթ մի պարսպաւոր և անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ»²⁸²: Ինքնին հասկանալի է, որ Բայբերդ բառի **այ>ա** փոփոխութիւնը այդ տարածքի հնչյունափոխական օրենքով է տեղի ունեցել, այսինքն՝ երկբարբառի մենաբարբառացում՝ **Բայբերդ >Բաբերդ**:

²⁷⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1 (Ա-Կ), Երևան, 1979, էջ 431:

²⁷⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971, էջ 402:

²⁷⁶ Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, էջ 350:

²⁷⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 528:

²⁷⁸ Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտութիւններ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 35-36:

²⁷⁹ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 679:

²⁸⁰ Պ. Շարաբխանյան, Հայոց լեզվի պատմութեան քրեստոմատիա, Երևան, 1987, էջ 405:

²⁸¹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1 (Ա-Կ), էջ 431:

²⁸² Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 2, էջ 553:

Ի. Միրզոլուն Բայբերդ տեղանվան ստուգաբանությունում միանգամից փորձել է պատասխանել մի քանի հարցերի, նախ՝ Խորենացու վկայությունը և տված բացատրությունը որևէ կապ չունեն *Քայրուրդ* բառաբարդության հետ, երկրորդ՝ միակ ճիշտը և առավել ընդունելին էվլիյա Չելեբի տված մեկնություններն են (նաև մնացած բոլոր դեպքերում) և, վերջապես, երրորդ՝ աշխարհագիր մատյաններում տեղ գտած տեղանուններն իրենց ծագումով և հնչյունական տեղաշարժերով ոչ թե հայկական են, այլ թուրքական կամ արևելյան այլ լեզուներից անցած բառանվանողական միավորներ են:

Նշենք, որ Չելեբին չի բավարարվել միայն Բայբերդ տեղանվան երևակայական ստուգաբանությունում, այլ, առհասարակ, իրեն հանդիպած ցանկացած հայկական տեղանուն ձգտել է թուրքացնել: Ի դեպ, էվլիյա Չելեբին համարվում էր թուրքական պաշտոնական պատմագիր, հետևաբար նրա այս տեղանվանական բացատրությունները բխում էին Օսմանյան կայսրության գրաված տարածքները յուրացնելու քաղաքականությունից:

Բերենք մի քանի օրինակ ևս՝ Չելեբին «Ճորոխ» գետի անվան մեջ տեսնում է *Ջուխ-ու-Տ* «հոգու գետ» բառերը և *Ճորոխը* համարում է այդ բառերի աղավաղված ձևը²⁸³: «Ճորոխ» անունը, սակայն, կազմավորվել է հայերեն «ծորել-ծորող» բառից՝ ծ>ճ հնչյունափոխությամբ: Նման հնչյունափոխությունը անսովոր չէ հայերենին, ինչպես՝ ծանչել>ճանաչել, ծխնի>ճխնի: «Ծոր» նշանակում է «հոսած՝ վազած նիւթը»²⁸⁴:

Չելեբին *Ջարիշատ* բերդի անվանումը կապում է աջեմներին հետ, որոնք այդտեղ «խիստ մեծ դառնություն են անցկացրել»²⁸⁵, *Դիվրիկ//Տևրիկը*՝ Սուլեյմանի բանտարկած դևի

²⁸³ Թուրքական աղբյուրները, էվլիյա Չելեբի, էջ 127:

²⁸⁴ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ. II, էջ 469: Տե՛ս նաև Նոր բառգիրք հայկազան լեզուի, Հ. Ա. (Ա-Կ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 1026:

²⁸⁵ Թուրքական աղբյուրներ, էվլիյա Չելեբի, Հ. Գ, էջ 120:

անվան Հետ²⁸⁶, *էգիս//Ակն* քաղաքի անվանումը՝ հույն կայսեր էգին անունով աղջկա Հետ²⁸⁷, *Փերթեք//Բերդակը* ստուգաբանում է՝ կապելով մոնղոլերենում առկա *փերթեք* բառի հետ, որ նշանակում է արծիվ²⁸⁸: Փերթեքը նույնպես մաքուր հայերեն է. այն Բերդակի բարբառային տարբերակն է (բ>փ, դ>թ անցումով), իսկ ինչ վերաբերում է բառում առկա ձայնավորների ներդաշնակութանը, ապա այն օրինաչափ է նաև հայերենի արևմտյան խմբակցութայն բարբառներին:

Ինչպես ցույց կտան մեր Հետագա բացատրություններն ու վերականգնումները, Ի. Միրօղլուի հրապարակած տեղանունների հիմնական մասը հայկական է՝ հայարմատ բառերով, ածանցներով, բառակազմական կաղապարներով, և մատյան են մտել տարածում գտած խոսակցական տարբերակներով:

Բաբերդ գավառի տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը

Աշխարհագիր մատյաններում Բաբերդի, ինչպես նաև Սպերի և Դերջանի բնակավայրերի տեղանունները բերված են ըստ Ի. Միրօղլուի՝ օսմաներենից լատինատառ թուրքերենով փոխադրված (վերծանված) տառադարձությունների, որոնք արտացոլում են XVI դարի այդ տարածքների բարբառային վիճակը: Դրանցում տրվում են նաև յուրաքանչյուր բնակավայրի ժողովրդագրական տվյալները՝ բնակչության զբաղմունքը, եկամուտը: Տեղանունների մեր բացատրությունների բաժնում կրկին նշվում է տեղանունը, գուգադրման նշանի դիմաց՝ բարբառային (վերականգնված) տարբերակը, ապա պարզելու դեպքում նախնական ձևը՝ ընդգծելով արմատներն ու հիմքերը, բարբառային միավորները, հնչյունական, տառա-

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 155:

²⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 157:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 162:

դարձումից բխած շեղումները: Ապա Հաջորդում են Համեմատական վերլուծման և վերականգնման Համար օգտագործված աղբյուրները՝ տեղանվանական և ժողովրդագրական գրանցումներով կամ մեկնություններով:

1. ԱԲՐԱՆՍ (Abrans) - Բնակչությունը քրիստոնյա: 1516թ. ուներ 32 տուն, 3 ամուրի, 1530թ.՝ 40 տ., 15 ամուրի, 1591թ. գյուղում արձանագրվել է 76 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 12.000, 1530թ.՝ 12.500, 1591թ. կազմում էր 17.800 ակչա²⁸⁹: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Ակբուլուի:

Ապրանս=Ապրանս [նախնականը՝ Ապարանք] (պ>բ, ս-ն գրաբարյան հոգնակիի հայցական ցուցիչն է):

Հայկական աղբյուրներում հիշվում է **Աբրանց, Աբրանիս, Աբրանիսի, Ապրանք** և **Ապարանք** ձևերով: XX դարակզբին ունեցել է 27 տուն բնակիչ²⁹⁰: Նույն անունով բնակավայրեր կան Հայաստանի տարբեր վայրերում: Ա. Երիցյանը 1878թ. **Անթուր** (Բայբուրտ) կազայում գրանցել է **Անթուր** (**Աբրանց**) գյուղը որպես թուրքաբնակ²⁹¹: Անգլիացի գեներալ Ա. Դեննետը օգտվելով թուրքական աղբյուրներից 1887-88թթ. կազմել է Էրզրումի, Բայբուրտի (Բաբերդ) և Էրզրանի (Երզնկա) սանջակների վիճակագրական աղյուսակները, որոնք Մ. Միրզաևի թարգմանությամբ 1891թ. հրատարակվել են ռուսերեն: Ըստ Ա. Դեննետի Բայբուրտի կազա-

²⁸⁹ Ակչա//ակչե-թուրքական մանր արծաթյա դրամ, որը հատվել է 1328 թ. Բուրսայում՝ Օրհան բեյի օրոք (1326-1359): 1687 թ. ակչեն փոխարինվեց դուրուչով:

²⁹⁰ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 13:

²⁹¹ Ա. Ածեօի, Ռիեմի Իանաեի Ըօ Իօիեօի Բանաե Իծաօի Ռիեի Իաեանօ, Իօի-աեաօեի Բի Բանի Իի Եիծաեիե Բի Ռիե, Ռիոնաեի Բի Ի Եի Ի Բիոե 1878 օօօ, Ի Եիեիեի Ե 1-ի օ Բիոնօ VIII օի Ե "Էչաանօ Ե Էաեաչեի Ի Ի օաե Էի Ի Բան-օի Ռիեի Բոնիեի Բանի Բանաե-ի Ի Բանաե", Օծօեի, 1883(1884-1885), թ. 91. Այսուհետև հղումը կարվի՝ Ա. Ածեօի, նշվ. աշխ.:

յում կար **Ἀάδαι ἐñ** (Աբբանիս) անունով գյուղ, որն ուներ 55 տուն՝ 303 բնակիչ²⁹²:

2. ԱԲՈՒՍԹԱ (Abusta) -1516թ. ունեցել է 22 տուն և 3 ամուրի վրացի, 1530թ.՝ 1 տուն և 2 ամուրի մահմեդական, 1591-ին՝ 11 շունչ մահմեդական և 47 շունչ քրիստոնյա, որոնք կազմում էին հիմնական բնակչությունը: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 2.500, 1591թ.՝ 8.000 աղյա: Բերքը՝ ցորեն և գարի: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ Չաքրղաղ:

Աբուսթա=Աբուսթա [նախնականը՝ Ապ//աի + ոստա(ն)] (ո>ու, տ>դ>թ, ն-ի անկումով): Տեղանունների բառարանում հիշվում է նույնությունը՝ **Աբուսթա**, որը XX դարի սկզբին ուներ 18 տուն թուրք բնակիչ²⁹³: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. գրանցել է **Ἀάοñòà** (**Ἀάóòà**)-Աբուստե (Աբուստե) անունով գյուղ, որն ուներ 27 տուն՝ 155 բնակիչ²⁹⁴:

3. ԱՂԸԳԻ (Aðýgi)-**Բնակչությունը մահմեդական: 1516թ.՝ 6 տուն և 2 ամուրի, 1530 թ.՝ 8 տուն, 4 ամուրի, 4 նոքյար**²⁹⁵, **4 նոքյարգաղե**²⁹⁶, **3 սիփահիզաղե**²⁹⁷: 1591թ. արձանագրվել է 53 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ: Եկամուտը 1516թ. կազ-

²⁹² **Նáíđíèè ì àđòđóòíà à ðàéííà Ĭeùòù-Ñáááíeóá-Ýđçaðòì, àúíòñè III. 1) Ñòaðèñòè-àñeéà ðàáèeòù ñáíáæaeíà Ýđçaðòì ñeíáí, Áàéáóđòñeíáí è Ýđçeíáýíñeíáí. À. Đ. Ááíáò. Ĭ áðááàè ñ òðáðeíáí è ñíñòáàèè Ĭ. Ø. Ĭ èđçááá. Õèðèèñ, 1891. Ñòaðèñòè-àñeéà ðàáèeòù ááí. Ááíáòà, èàçà Áàéáóđò, 1304 á. ñeáæðù (1887-88áá), այսուհետև հղումը՝ **Նáíđíèè ì àđòđóòíà, èàçà Áàéáóđò, ñ. 4.****

²⁹³ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 16:

²⁹⁴ **Նáíđíèè ì àđòđóòíà, èàçà Áàéáóđò, ñ. 4.**

²⁹⁵ **Նոքյար**-ֆեոդալական աշխարհագրի զինվոր. հետազայում կոչվեց Չեբելի:

²⁹⁶ **Նոքյարգաղե**-նոքյարի որդի:

²⁹⁷ **Սիփահի**-Օսմանյան կայսրության հատուկ հեծյալ զորամաս, որը կազմվում էր թիմարի և զիամեթի տերերից, սիփահիզաղե-սիփահուզ ուղի:

մում էր 2.000, 1530թ.՝ 2.810, 1519թ.՝ 14.900 ակչա: Այժմ Դիքմեթաշ:

Աղըզի=Աղըզի [նախնական՝ **Եղեզի**]: Ե>ա հետընթաց անցումով:

4. ԱՂՆԱՍՈՐ (Aḡnasor) -1516թ.՝ 3 տուն և 2 ամուրի, 1530թ.՝ 2 տուն, 2 ամուրի, 1 նոքյար, 1 նոքյարգաղե, 4 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Ջրաղվում էին նաև մեղվաբուծութամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 2999, 1591թ. 6.499 ակչա: Բնակչությունը՝ մահմեդական:

Աղնասոր=Աղնաձոր [նախնական՝ **Աղաւնաձոր**, աղալ-նի+ա+ձոր] (միջնավանկի -ալ-ն արագաբանություն օրենքով սղվել է, իսկ ձորի -ձ-ն օսմաներենով տառադարձվել է -ա+):

5. ԱՂՈՒՆՍՈՍ (Aḡunsos)-1516թ.՝ 25 տուն և 15 ամուրի քրիստոնյա: 1530թ.՝ 2 տուն, 1 ամուրի, 2 սիփահի մահմեդական, 17 տուն և 15 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 8 շունչ մահմեդական, 89 շունչ քրիստոնյա բնակիչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Ջրաղվում էին նաև մեղվապահություն: Եկամուտը 1516թ.՝ 10.000, 1530թ.՝ 10.834, 1591թ. 15.000 ակչա էր կազմում: Այժմ՝ Չեվիրմե:

Աղունսոս=Աղունցոց [նախնական՝ **Աղունցո(ն)ց**] (ց թրք. տառադարձությունումբ գրանցվել է ս): Այս տեղանունը անսովոր չէ Հայաստանում: Աղունց անունով գյուղ է հիշվում Գորիսի շրջանում և համանուն գետ՝ Արաքսի ավազանում²⁹⁸:

6. ԱՂՎԵՐԵՆ (Aḡveren) կամ **ԱՂՁԱՎԻՐԱՆ** (Aḡcaviran) - 1516թ. արձանագրվել է անմարդաբնակ և ավերված, 1530թ. վերաբնակեցվել է, սակայն բնակչության թիվը դափթարում չի նշված, 1591թ. ունեցել է 7 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի,

²⁹⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 201:

բանջարանոցային մշակումներ: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.200, 1530թ.՝ 2300, 1590թ.՝ 2.500 ակչա: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց:

Աղվերեն=Աղվերեն/Աղվերան, տեղանունների բառարանում՝ *Աղվերան*, գտնվում է Բաբերդ քաղաքից մոտ 40 կմ - Հարավ-արևելք, Ճորոխ գետի վերին հոսանքում, Բաբերդ-Էրզրում ճանապարհի վրա²⁹⁹:

7. ԱԼԱԳՈՒԴ (Alagud)-1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ: Բնակչույթյան էթնիկ կազմը չի արձանագրված: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 960, 1591թ.՝ 3.000 ակչա:

8. ԱԼՄՇԵՔԱ (Almýþka)-1516թ.՝ անմարդաբնակ: 1530թ. 1 տուն և 2 ամուրի մահմեդական, 5 տուն և 5 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 15 շունչ մահմեդական և 27 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն և գարի: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.500, 1530թ.՝ 2345, 1591թ. 7.000 ակչա: Այժմ՝ Ուլուչայր:

Ալմըչքա=Ալմըքա [նախնական՝ Արմաշկա] (լ>ր, ա>ը):

Ա. Դենեստը *Āēī ēøēā* (Ալմիշկե) գյուղում նշել է 61տուն՝ 337 բնակիչ³⁰⁰:

Համաձայն էփրիկյանի, XIX դարի սկզբին փոքրիկ գյուղ էր, ուներ 20 տուն և Ս. Նշան անունով եկեղեցի³⁰¹: Գտնվել է Ճորոխ գետի ձախ ափին՝ Բաբերդ քաղաքից 10-11 կմ արևելք³⁰²: Բ. Արսլանյանի տեղայնացումով՝ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ալմշկայի 15 տուն հայերը «եկեղեցի մը եւ պգտիկ դպրոց մը ունէին...երկրագործ էին, ինքնապահ եւ ազնիւ»³⁰³:

²⁹⁹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 197:

³⁰⁰ *Ñāī dī ēē ī āðøðóōī ā, ēāçā Āāéáóðò, ñ. 4.*

³⁰¹ Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, էջ 55, 353:

³⁰² Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 98:

³⁰³ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 36:

9. ԱՀՍՈՒՆՔ-ՈՒ ՈՒԼՅԱ (Ahsunk-u Ulyâ)-1516թ.՝ անմարդաբնակ և ավերված: 1530 թ. գրանցվել է 2 տուն և 1 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 7 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.000, 1530թ.՝ 1.768, 1591թ.՝ 3.200 աղչա: Այժմ Գյումուշու:

Ահսունք=Աղձունք [նախնական՝ Աղցունք, աղց+ունք] (Հայերենի -ղ- բաղաձայնը տառադարձվել է -Հ-ի, իսկ -ց-ն ս-ի, -ունք- վերջածանցը գոյացել է զբաբարյան հոգնակերտ մասնիկից), «ուլյա» թարգմանաբար նշանակում է «վերին»՝ **Վերին Աղցունք:**

Ա. Դեննետը 1887-88թթ. Աññóíâê óèèÿ (Ագսունեկ ուլիյա) գյուղում գրանցել է 24 տուն՝ 131 բնակիչ³⁰⁴:

10. ԱՀՍՈՒՆՔ-ՈՒ ՍՈՒՖԼԱ (Ahsunk-u Süflâ)-Բնակչութունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. ունեցել է 8 տուն և 6 ամուրի, 1530թ.՝ 14 տուն, 6 ամուրի, 1591թ.՝ 21 բնակիչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ:

Տես՝ Ահսունք-ու Ուլյա, «Սուֆլա» նշանակում է «ներքին»՝ **Ներքին Աղցունք:**

11. ԱՄԲԱՀՍԱ (Ambahsa)-Բնակչութունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ անբարդաբնակ և ավերված, 1530թ.՝ 5 տուն, 4 ամուրի, 1591թ.՝ 15 բնակիչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Կար 1 ջրաղաց: Եկամուտը 1516թ.՝ 3.000, 1530թ.՝ 3.480, 1591թ.՝ 11.500 աղչա էր կազմում: Այժմ՝ Գյունեշլի:

Ամբահսա=Ամբասա(ր) [նախնական՝ Ամպասար] (պ>բ, վերջնահնչյունը -ր-ի անկումով): Ամպ արմատով տեղանուններն ու աշխարհագրական անունները տարածված էին պատ-

³⁰⁴ Nái ðí èè ì àðòðóòí â, èàçà Áàéáóðò, ñ. 4.

մական Հայաստանում՝ *Ամպ, Ամպաջուր, Ամպասար, Ամպեր, Ամպիկ, Ամպրկա* և այլն³⁰⁵:

12. ԱՆՔՈՒՍԱՐ (Ankusar)-*Առաջին աշխարհագիր մատյաններում այս գյուղի անունը չի հիշատակվում: Թաբու-Թահրիր դաֆթարները լուծմ են բնակչության վիճակագրության մասին: Սակայն հնարավոր եղավ ճշտել բերքը և եկամուտը: 1530թ. այն կազմում էր 1.000, 1591թ.՝ 2500 աղչա: Բերքը՝ ցորեն գարի և բանջարանոցային մշակումներ:*

Անքուսար=Հանքուսար [նախնական՝ **Հանքասար//Հանք +ու+սար**], (գրանցվել է **Հ**-ի անկումով, ու-ն սեռական հոլովի ցուցիչ է):

13. ԱՐԴՈՒՍԹԱ (Ardusta)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. ուներ 36 տուն, 10 ամուրի, 1530-ին՝ 32 տուն, 12 ամուրի, 3 սիփահիզաղե, 3 նոքյարզաղե, 1591-ին՝ 48 շունչ: Աճեցրած բերքի տեսակը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 5.100, 1530 թ՝ 7.208, 1591թ.՝ 15.448 աղչա: Գյուղի 1/4 սեփականություն բաժինը քաղաքում գտնվող Բեքիր Չելեբի մեջրիթի վակուֆն էր: Այժմ՝ *ինչիլի*:*

Արդուսթա=Արդուստա/Արդուստա(ն) [նախնական՝ **Արտ +ոստան?**], (տ>դ, տ >դ > **թ**, ն-ի անկումով, ո>ու հնչյունափոխությամբ):

Տեղանունների բառարանում հիշվում է **Արդուստա**. տարածված տեղանուն է եղել էրզրումի նահանգում: Այս բնակավայրը գտնվում էր Բաբերդից մոտ 14 կմ հյուսիս, Ճորոխի ձախակողմյան ընդարձակ հարթավայրի ծայրամասում³⁰⁶: Առաջարկում ենք վերականգնել Արտ+ոստան արտ կամ արտուլյաների տեղ, ոստան իմաստով:

³⁰⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 219-220:

³⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 417:

Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի՝ **Ἀδοῖνῆ (Ἀδοῖνῆα)-Արդուսի (Արդոստա)** գյուղն ուներ 47 տուն, 269 բնակիչ³⁰⁷:

14. ԱՐՄՈՒԴԼՈՒ (Armudlu)-516թ.ուներ 5 տուն, 1530թ.՝ 5 տուն և 1 ամուրի, 1591թ.՝ 36 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ուրո: Զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Գյուղում կար նաև 1 ջրաղաց: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 2.800, 1591թ.՝ 5.000 ակչա: Այժմ գյուղը նույն անունն է կրում:

Բնակչության կազմը չի նշվում, տեղանունը ուղղակի թարգմանություն է՝ **Տանձուտը՝ Արմուդլու-ի:**

Ա. Դեննետի աղյուսակում նշված են և՛ **Ἀδὶ ὄαιῆ (Արմուդլի)** և **Ἀἰϕῶδ (Ἀἰϕῶδ)** Դանգուտ (Դանգոտ) անուններով գյուղեր. առաջինում կար 8 տուն՝ 51 բնակիչ³⁰⁸, երկրորդում՝ 21 տուն և 117 բնակիչ³⁰⁹:

15. ԱՐՈՒԶԳԱ (Aruzka)-1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: Բնակչությունը՝ մահմեդական և քրիստոնյա: 1530թ. ուներ 2 տուն, 9 ամուրի, 1 նոքյար, 4 նոքյարգադե, 1591թ.՝ 6 շունչ մահմեդական, 18 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 2.000, 1530թ.՝ 1.900, 1591թ.՝ 3.000 ակչա: Գյուղի սեփականության 1/4 բաժինը Շեյխ Հայրան մզկիթի վակֆին էր պատկանում: Այժմ՝ Գյոգփնար:

Արուզքա=Աուուձքա [նախնական՝ Արիւծքա, Արեւծք+ա, Աուլուծկա] (ու-ն տառադարձվել է ր-ի, եւ//ի=յոււ-ն>ու, ծ>զ):

³⁰⁷ Ἰαῖ δὶ εἶ ἐ ἰ ἀδωδῶῖ ἂ, εἰὰçà Ἀἀεάοδῶ, ἡ. 4.

³⁰⁸ Ἰαῖ δὶ εἶ ἐ ἰ ἀδωδῶῖ ἂ, εἰὰçà Ἀἀεάοδῶ, ἡ. 16.

³⁰⁹ Ἰαῖ δὶ εἶ ἐ ἰ ἀδωδῶῖ ἂ, εἰὰçà Ἀἀεάοδῶ, ἡ. 10.

Ըստ Ս. Էփրեկյանի՝ *Առիւծկայ*, XIX դարի վերջին հայաբնակ էր, ուներ 30 տուն, 1 եկեղեցի³¹⁰: Գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից հարավ, մինչև 1914 թ. ունեցել է 57 տուն՝ 594 հայ բնակիչ և 120 աշակերտով դպրոց³¹¹: Բ. Արսլանյանի վկայությամբ՝ այն քաղաքից հեռու էր երեք քառորդ ժամվա ճանապարհով, XX դարի սկզբին ուներ 44 տուն հայ և 3 տուն թուրք բնակիչ: Գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Ս. Նշան: Գյուղը հայտնի էր նաև առողջարար աղբյուրով³¹²:

16. ԱՇՀԱՆԱՍ (Aṣhanas)-1530թ. ուներ 4 տուն, 1591թ.՝ 8 շունչ մահմեդական և 12 շունչ քրիստոնյա, բերքը՝ ցորեն, գարի: *Զբաղվում էին անասնապահությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.300, 1530թ.՝ 1.100, 1591թ.՝ 3.600 սկզա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ Օղենգիլի:*

Աշհանաս=Աշխանաց [նախնական՝ Իշխանաց] (ս տառադարձվել է հ-ի, ս-ն՝ ց-ի):

Ըստ Ա. Դեննետի **Αθώϊαν** (Աշխնաս) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 21 տուն՝ 116 բնակիչ³¹³:

17. ԱՇՈՒՔԻՔԱ կամ **ԱՇՈՒԴԿԱ** (Aṣukka-Aṣudka)-1530թ.՝ 3 տուն, 1591թ.՝ 6 շունչ մահմեդական, բերքը՝ ցորեն, գարի: *Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1530թ.՝ 2.500, 1591թ.՝ 8.000 սկզա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուղերջինդերե:*

Աշուքքա կամ Աշուդքա=Աշուդքա/Աշուդա [նախնական՝ Աշուտկա//քա], (ո>ու, տ>դ, կ>գ>ք անցումով): Կարելի է բացատրել նաև *Աշոտ* անձնանունով, մանավանդ, որ Բաբերդը եղել է Բաբրատունիների կալվածքը: *Աշոտ* և նրանից կազմ-

³¹⁰ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

³¹¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 329:

³¹² Բ. Արսլանյան, նշխ. աշխ., էջ 42-43:

³¹³ *Νῆϊ δῖ ἐὲ ἰ ἀδῶδῶϊ ἄ, ἐὰçà Ἀὰεάδῶδ, ἡ. 4.*

ված բարդութիւններով տեղանուններ տարածված են եղել պատմական Հայաստանի մի շարք գավառներում³¹⁴:

18. ԱՇՈՒՐԻ (Aşuri) -1516թ. եղել է ավերված, 1530թ.՝ 6 տուն, 5 ամուրի, 2 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 24 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծութեամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2500, 1530թ.՝ 1.400, 1591թ.՝ 5.500 աղչա: Բնակչութիւնը՝ մահմեդական: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ Յանոբա:

Աշուրի=Աշուրի [նախնական՝ Աշորայ] (ո>ու, այ>ի), Հայկական աղբյուրներում հիշվում է **Աշուրի**, գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից 18 կմ Հյուսիս³¹⁵: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. **Ածծծ** (Աշուրի) գյուղում նշում է 14 տուն՝ 74 բնակիչ³¹⁶:

19. ԱՎԱՆԻՍ (Avanis)-Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: 1530թ.՝ 12 տուն, 7 ամուրի, 4 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 14 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին անասնապահութեամբ: Եկամուտը 1530թ.՝ 2.164, 1591թ. 5.100 աղչա: Գյուղի սեփականութեան 1/2 բաժինը պատկանում է քաղաքում գտնվող էմիր Ահմեդ-ի Զենջանի զավիեի վակուֆին:

Ավանիս=Ավանիս [նախնական՝ Ավանիս], հին բնիկ Հայկական բառ է՝ գրաբարյան հոգնակի թվի Հայցական հոլովի գործածութեամբ: Հայաստանում հաճախ հանդիպող տեղանուն է:

20. ԲԱՂՉԵՋԻԿ (Bağçecik) -1516թ. եղել է ավերված: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 1.500, 1591թ.՝ 1.600 աղչա:

³¹⁴ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, 294-96:

³¹⁵ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, 302:

³¹⁶ Nâîđiêê î âððððîî â, êaçà Áâéáððð, ñ. 12.

Բաղչեջիք=Բաղչաջըք, Ա. Երիցյանի տեղանունների ցանկերում հիշատակվում է նույնությամբ՝ **Āāð÷āāæèê** (Բաղչեջիկ) և նշված է 5-վերստանոց քարտեզից դուրս մնացած բնակավայրերի ցանկում³¹⁷:

Թուրքերենից թարգմանաբար՝ bahçe-այգի, bahçecik-փոքր այգի:

21. ԲԱԼԱՀՈՐ (Balahor)-Բավական մեծ և հարուստ մի գյուղ է հիշվում: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 77 տուն, 22 ամուրի, 1530թ.՝ 66 տուն, 71 ամուրի, 2 կամրջագործ, 1591թ.՝ 276 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ և հացահատիկային այլ մշակումներ, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 25.000, 1530թ.՝ 20.006, 1591թ.՝ 30.000 ակչա: Գյուղն ուներ 1 ձիթհան, 2 ջրաղաց, 2 խաս չիֆթլիք: Այժմ՝ Աքջար:

Բալահոր=Բալախոռ [նախնական՝ Պալախոր՝ «Ժայռափոս» իմաստով], **պպ** նշանակում է «պաղ, պղպղաքար, քար, քարածայռ, քերծ, մեծ ժայռ», **խոռ**-ը՝ «ծակ, փոս, խոռոչ»³¹⁸: Տեղանվան մեջ առկա է **պք** հնչյունափոխությունը, **խ-ի** դիմաց թրք. տառադարձվել է **հ**: Հունարեն ստուգաբանվում է «հին գյուղ» (պալեո+խորա): Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ **Բալախոռ կամ Պալախոռ**. «Գեօղ մեծ կառուցեալ ի դաշտավայրի մօտ ի Բաբերդ, յորում լի են աղբերակունք ջուրց»³¹⁹: Ալիշանի տեղագրությունը Բալախոռ ավանը «յարեմտակողմն Վարդուհանայ ի վերայ ճանապարհին Կիւմիւշխանէի»³²⁰: Ատրպետը նշում է, որ Բալախոռը իր դաշտերով, սարալանջերով հիշեցնում է Բարձր Հայքին և Տուրուբերանին, աչքի է ընկել հացահատիկի մշակությունը³²¹: Բ. Արսլանյանի վկայությունով

³¹⁷ Ա. Ādēōîā, նշվ. աշխ., էջ 91:

³¹⁸ Գ. Ջահուկյան, նույն տեղում, էջ 207,457:

³¹⁹ Ղ. Ինճիճեան, էջ 96:

³²⁰ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 38:

³²¹ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 94:

Բալախոուը գտնվում էր Բաբերդից հինգ ժամ հեռավորություն վրա, XX դարի սկզբին ուներ 100 տուն հայ բնակիչ, մնացածը՝ թուրքեր: Բաբերդի ամենաարգասաբեր վայրն էր, հարուստ էր ցորենի շտեմարաններով և բազմապիսի հարստություններով: Տվել է մի շարք ազգային և հասարակական գործիչներ³²²: Ըստ Ս. Էփրեկյանի, 20-րդ դարի սկզբին ուներ 90 տուն, 2 եկեղեցի և հայաբնակ էր³²³: Տեղանունների բառարանի համաձայն գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից մոտ 16 կմ արևմուտք, 1870 թ. ուներ 100 տուն, 1909 թ.՝ 240 տուն հայ և թուրք բնակիչ: Հայտնի էր նաև ս. Աստվածածին և ս. Կարապետ եկեղեցիներով³²⁴: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակի **Áàëàõîð** (**Áàëàõóð**)- Բալախոու (Բալախուու) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 124 տուն և 677 բնակիչ³²⁵:

22. ԲԱՐՈՒՍԹՂԱՆ (Babusthan)-1516թ. ուներ 13 տուն, 17 ամուրի, 2 նոքյարզադե մահմեդական և 8 տուն, 5 ամուրի քրիստոնյա: 1591թ.՝ 4 շունչ քրիստոնյա, 18 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: 1516թ. եկամուտը կազմում էր 5.000, 1530թ.՝ 3.100, 1591թ.՝ 5.800 աղջա:

Բաբուսթան=Բաբուսթան [նախնական՝ Պապոստան, Պապի+ոստան] հավանաբար Պապ թագավորի կամ նման մի նշանավոր մարդու անունից (*պ>բ, ո>ու, տ>դ>թ*): Բաբ//Պապ արմատով տեղանունները անսովոր չեն պատմական Հայաստանում՝ *Բաբշեն//Պապշեն, Բաբոնք//Պապոնք* և այլն³²⁶:

³²² Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 42:

³²³ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., էջ 353:

³²⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 551:

³²⁵ *Ñáîðîèè ì àðòðóðî à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 2.*

³²⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 529-530:

³²⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 529-530:

23. ԲԵՐՆԵ (Berne)-Բնակչությունը՝ մահամեղական: 1516թ. ուներ 14 տուն, 6 մահամեղական, 1530թ. 1 տուն, 1 ամուրի, 5 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 13 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 5.000, 1530թ.՝ 4.092, 1591թ. 11.000 ակչա էր կազմում: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Բալչա:

Բերնե=Բեռնե, Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Բերնե կամ Բռնակ. այն Բաբերդից գտնվում էր 12-13 կմ հարավ³²⁷:

Ըստ Ա. Դեննետի **İ äđiä (İ üđiä)-Պեռնե (Պիրոնե)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 47 տուն՝ 259 բնակիչ³²⁸:

24. ԲՈՒԻՆԱԶ (Burnaz)-1516թ. ուներ 2 գավիեդար, 1530թ.՝ 2 տուն, 1 ամուրի, 2 գավիեդարգադե, 1591թ. 21 շունչ մահամեղական, 8 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակումներ: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը՝ 1516թ. 2.000, 1530թ.՝ 1.995, 1591թ. 9500 ակչա էր կազմում: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Դեմիրքաչ:

Բուրնազ=Բուռնուզ: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է՝ **Բուռնաս, Բուրնիս, Պուռնազ, Պուրնաս, Բուրնուզ**, որը հնչյունական հետագա փոփոխությունների և բաղարկությունների արդյունք է, հիշեցնում է թրք. բուրուն (*burun-burnu*) «քիթ» բառը: Բնակավայրը գտնվում էր Ճորոխ գետի ափերի շրջանում՝ Սաղըջանու գետի ափին: 1915 թ. ուեցել է 3 տուն հայ բնակիչ, որոնք խոսել են Համչենի բարբառով³²⁹: Համաձայն Ա. Երիցյանի՝ **Áđđiäñ (Բուռնաս)** գյուղը 1878թ. եղել է թուրքաբնակ³³⁰: Տասը տարի անց 1887-88թթ.,

³²⁷ Նույն տեղում, էջ 657:

³²⁸ *Ñaiđiëë i äđöđöđiä, eäçä Ääéäöđö, n. 4.*

³²⁹ Նույն տեղում, էջ 757:

³³⁰ *Ä. Äđöđiä, նշվ. աշխ., էջ 93:*

ըստ Ա. Դեննետի **Αόδιὰς (Αἰδίαις)**-Բուռնազ (Բոռնազ) գյուղում կար 53 տուն և 279 բնակիչ³³¹:

25. ԳԱԼԻՐ (Galir)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. ուներ 14 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 24 տուն, 8 ամուրի, 1591թ.՝ 29 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000 աղչա:

Գալիր=Գալեր [նախնական՝ **Կալեր**] (**կ>գ, ե>ի**): **Կալեր** անունով թաղամաս է հիշվում նաև Բաբերդ քաղաքում³³²: Ըստ Աճառյանի՝ **կալեր** նշանակում է «ցորեն կամնելու տեղ»³³³:

26. ԳԵՉ (Gez) -Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. ուներ 5 տուն, 1 ամուրի, 1530-ին՝ 4 տուն, 5 ամուրի, 13 նոքյար, 4 նոքյարգաղե, 4 սիփահիզաղե: 1591թ.՝ 20 շունչ: Աճեցվող բերքի տեսակը՝ ցորեն, գարի. զբաղվում էին անասնապահությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 2.516, 1591թ.՝ 6.500 աղչա:

Գեզ=Գեզ [նախնական՝ **Կես**] (**կ>գ, ս>զ**): Հայկական աղբյուրներում հիշվում է **Կես/Կեզ**. գտնվում է Բաբերդ-Էրզրում խճուղու ձախ կողմում³³⁴: Հ. Քոսյանը **Կէզ** անունով բնակավայր է հիշատակում նաև Կարնո «զաշտագետնոյն մեջ-տեղերը», քաղաքից այնտեղ կարելի է հասնել հետիոտն՝ մեկ ու կես ժամում: Քոսյանը վկայում է, որ գյուղի անունը առաջացել է գյուղական ցավալի մի ավանդությունից. այն ժամանակին եղել է բավական ընդարձակ մի բնակավայր, սակայն «Գըրք տէյիրմէն» /իմա՝ քառասուն ջրաղաց/ կոչվող ձորամիջից սկսած սոսկալի հեղեղը գյուղի կեսը ավիրում ու տանում է, «որմէ գիւղս իւր անունն ալ կ'առնու «**Կես**», ...յետոյ բերնէ բերան եղած է «**Կեզ**»³³⁵: Չի բացառվում, որ մի ավան-

³³¹ Νάϊδι ἐὲ ἰ ἀδωδῶδι ἄ, ἐὰçà Ἀὰεάοδ, ἡ. 2

³³² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. 2, էջ 898:

³³³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Կ. II, էջ 483:

³³⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. 3, էջ 79:

³³⁵ Յ. Քոսեան, Բարձր Հայք, Կարնոյ գիւղերը, տեղագրութիւն, պատմութիւն և սովորութիւններ, Կ. Բ, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1926, էջ 176:

դուլթյունն էլ ունի Բաբերդի Կես գյուղը: Ըստ Ա. Դեննետի **Êâç (Ăâç)-Կեզ (Գեզ)** գյուղը 1887-88թթ. ունեւ 33 տուն և 184 բնակիչ³³⁶:

27. ԳԻՎ (Giv)-Բնակչուլթյունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. եղել է ա-վերված ու անմարդաբնակ, 1530թ.՝ 14 տուն, 3 ամուրի, 13 նոքյար, 15 նոքյարզաղե, 4 սիփահիզաղե, 1591 թ.՝ 49 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային տարբեր մշակում-ներ: Այժմ՝ Ալընյուրտ:

Գիվ=Գիվ [նախնական՝ **Կիվ**], նշանակում է «ծամոն, մագտաք, ծամելու ձիւթ», կիւիւ կամ կիւի նշանակում է «մի տեսակ թուչուն»³³⁷ (**կ>գ**): Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Êêâ (Ăêâ)-Կիվ (Գիվ)** գյուղը 1887-88թթ. ունեւ 39 տուն և 214 բնակիչ³³⁸: Ս. Էփրիկյանը հիշում է **Կիվ**. այն XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ունեւ 43 տուն և մեկ եկեղեցի³³⁹: Բ. Արսլանյանը գրում է. «Երեք ժամ դէպի արևելյան հարավ՝ լե-րան լանջին վրայ հաստատուած փոքրիկ գիւղ մըն էր, 42 տուն հայ բնակչուլթեամբ եւ 18 տուն ալ թուրքերով: Դպրոց մը ունէին հայերը եւ եկեղեցի մը՝ Ս. Աստուածածին »³⁴⁰:

28. ԳՅՈՔԼԵՐ (Gökler)-Բնակչուլթյան մեծամասնուլթյունը քրիստոնյա էր, 1516թ. եղել է անմարդաբնակ, 1530թ. ունեցել է 3 տուն, 1 ամուրի, 1591թ.՝ 6 շունչ մահմեդական, 11 շունչ ոչ մահմեդական: Հիմնական բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարե-ղենային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1000, 1530թ.՝ 1.500, 1591թ.՝ 6.700 ալչա: Գյուղն ունեւ մեկ ջրա-ղաց:

³³⁶ *Ŋăıđıêê î âđđđđđî â, êâçà Ăâéáóđ, ń. 14.*

³³⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ II, էջ 597:

³³⁸ *Ŋăıđıêê î âđđđđđî â, êâçà Ăâéáóđđ, ń. 14.*

³³⁹ Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ.1, էջ 353:

³⁴⁰ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 30:

Այս տեղանունը բաղարկության սկզբունքով առաջին հայացքից թվում է, թե ամբողջությամբ թուրքական է -ler հոգնակերտ ածանցի հավելումով, որը թարգմանաբար նշանակում է «երկինքներ»:

Իրականում այն իր մեջ ամփոփում է հայարմատ **Գոգլեռ** բաղադրիչները [նախնականը՝ **Կոգ // Գոգ+ա+լեռ**] >**Գյոքլեր** (**կ>գ, ա>ր**): Կոգ//Գոգ արմատներով տեղանուններ հիշվում են Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Նույն սկզբունքով բաղարկության է ենթարկվել **Բասենի լեռ** անունը: Այժմ այն բաղարկվելով՝ կոչվում է **Փասին+լեր**:

Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Êîêëäð** (Կոկլեռ) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 20 տուն՝ 116 բնակիչ³⁴¹:

29. ԳՅՈՒԴԳՅՈՒՆՆ (Güdgüne)-1516թ. եղել է ավերված: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 1.220, 1591թ.՝ 3.500 սկչա: Գյուղում կար 1 զավիե: Այժմ՝ Չիղդեմիլեք:

Գյուղագյունն=Գյուղ-գյունն: Գյուղը անվանումների Գյուղ-Գյունեյ և Կյուտ-Կյունեյ տարբերակներով ընդգրկված է Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում, որում նշված է, որ այն գտնվում էր Բալխոռի դաշտում, Ճորոխի ավազանին պատկանող Զինջուլ գետակի ափին, 20-րդ դարի սկզբին գյուղում պահպանվել էին զանազան ավերակներ³⁴²:

30. ԳՅՈՒԴԵՐ (Güder)-1516թ. եղել է անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 1 նոքյարգադե, 4 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 10 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1530 թ. կազմում էր 2.000, 1591թ.՝ 6.300 սկչա:

³⁴¹ **Մáíđíêê ì àðøðóóî â, êàçà Áàéáóð, ñ. 116.**

³⁴² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 900, հ. 3, էջ 175:

Գյուղեր=Գյուղեր [նախնական՝ Կյուտեր կամ Գյուտեր] (*կ>գ, տ>դ*):

31. ԴԱՆԻՇՄԵՆԴԼԵՐՔԵՆԴԻ (Danışmendlerkendi)-1516թ. *եղել է անմարդաբնակ և ավերված: 1530թ. գյուղը նույն վիճակում էր, 1591թ. ուներ 22 շունչ: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 1.500, 1591թ.՝ 7.000 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ Դանիշմենտ:*

Տեղանունը թարգմանաբար նշանակում է Գիտունների գյուղ: Ա. Երիցյանի ցանկում հիշատակվում է **Ääîèøî äîä-êâé** (Դանիշմենդ-քյոյ), քարտեզի վրա՝ **Öäîèøî äî** (Տանիշման)³⁴³: Ըստ Դեննետի **Ääîèøî äîä** (Դանիշմենդ) գյուղում 1887-88թթ. կար 75 տուն և 291 բնակիչ³⁴⁴: Տարածված տեղանուն է, հավանաբար առաջացել է Դանիշմենդ անունից կամ գերդաստանի անվանումից: Ատրպետի գրանցումով՝ **Տանիշման**³⁴⁵:

32. ԴԱՆԶՈՒԴ (Danzud)-1516թ.՝ *ավերված, 1530թ.՝ 5 տուն, 2 ամուրի, 7 սիփահիզաղե: 1591թ.՝ 12 շունչ մահմեդական և 2 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.000, 1530թ.՝ 2.100, 1519թ.՝ 6.500 աղչա: Այժմ՝ Բուղդայլը:*

Դանզուդ=Դանզուդ/Դանձուդ [նախնականը՝ **Տանձուտ**] (*տ>դ, ձ>զ*): Ա. Երիցյանի աղյուսակում՝ **Öäî äçöð** (Տանձուտ), 1878թ. ուներ թուրք բնակչություն³⁴⁶: Ըստ Ա. Դեննետի **Ääî çöð** (**Ääî çîð**)-Դանզուտ (Դանզոտ) գյուղը 1887-88թթ. ու-

³⁴³ Ä. Äðèøîä, նշվ. աշխ., էջ 93:

³⁴⁴ Nâî äî èè î äððöðî ä, èàçà Ääéäöðð, ñ. 12.

³⁴⁵ Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, էջ 90:

³⁴⁶ Ä. Äðèøîä, նշվ. աշխ., էջ 91:

ներ 21 տուն՝ 370 բնակիչ³⁴⁷: Ատրպետի գրանցումով Տան-
ձուտը գտնվում էր ձորոխի աջ ափին. հիշվում է նաև համա-
նուն վտակ³⁴⁸: Հ. Տաշյանը, վկայակոչելով Հ. Դարբինյանին,
այն տեղադրում է Բաբերդից մեկ ժամ հեռավորութան վրա
³⁴⁹.

**33. ԴԻՅԵՐ ԴԱՆԶՈՒԴ (Diöer Danzud)-1516 թ. եղել է անմար-
դաբնակ և ավերված: 1530 թ.՝ 1 տուն, 3 սիփահիզադե: 1591-
ին՝ 3 շունչ մահմեդական, 3 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն,
գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ.
կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 1.800, 1591 թ.՝ 3.900 ակչա:**

Դիյեր Դանզուդ. Թարգմանաբար նշանակում է Մյուս
Տանձուտ:

Ա. Դեննետի կազմած վիճակագրական աղյուսակում
նշված է **Äëëäð-Ääí çöð (Դիկեր-Դանզուտ)**, 1887-88թթ. ուներ
10 տուն՝ 61 բնակիչ³⁵⁰:

**34. ԴԱԶԻՐԵՔ (Dacirek)-Բնակչության մեծամասնությունը՝
քրիստոնյա: 1516 թ. ուներ 6 տուն, 2 ամուրի, 1530-ին՝ 10
տուն, 4 ամուրի քրիստոնյա, 1530 թ.՝ 10 տուն, 4 ամուրի
քրիստոնյա, 3 զավիեդարզադե, 1591-ին՝ 5 շունչ մահմեդական
և 33 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանո-
ցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.200,
1530 թ.՝ 3329, 1591 թ.՝ 9.500 ակչա: Գյուղի 1/3 սեփականու-
թյան բաժինը քաղաքում գտնվող Սուլթան Փաքիհ զավիեին է
պատկանում: Այժմ՝ Եղիգյոզե:**

Դաշիրեք=Դաշիրեք [նախնականը՝ Տաճարիկ, տա-
ճար+իկ] (տ>դ, ճ>չ>ջ, ա>ի, ա>ե):

³⁴⁷ Nâî ðî èê î àððððî â, èàçà Áàéáððð, ñ. 10.

³⁴⁸ Ատրպետ, ձորոխի ավազանը, էջ 89:

³⁴⁹ Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 344:

³⁵⁰ Nâî ðî èê î àððððî â, èàçà Áàéáððð, ñ. 10.

Լստ Ա. Դեննետի՝ **Äääæðèè** (Դաջրիկ) գյուղը 1887-88թթ. ունեւր 38 տուն՝ 214 բնակիչ³⁵¹:

35. ԴՈՂԱՆԱՍԼԱՆ (Doðanaslan)-1516թ.՝ ավերված: ԲնակչուԹյուունը չի հիշատակված: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ. 8.000, 1591թ. 4.000 ակչա:

Թուրքերենից Թարգմանաբար Առյուծ ծնող, Առյուծածին:

36. ԴՈՒԴՈՒԶԱՐ (Duduzar)-ԲնակչուԹյուունը՝ մահմեդական, 1516-ին՝ 5 տուն, 3 զավիեդար: 1530-ին՝ 11 տուն, 11 ամուրի, 1 մուաֆ, 4 զավիեդարգաղե, 1591 թ.՝ 15 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 2.000, 1530 թ.՝ 774, 1591 թ.՝ 850 ակչա: Գյուղում կար 1 զավիե³⁵², որը պատկանում էր Աբդուլվեհհարին: Այժմ՝ էրենլիեր:

Դուղուզար=Դուղուսար [նախնականը՝ Թթուսար կամ Տուսսար] (թ>դ, ը>ու լիաձայնությամբ): Ջր բացառվում նաև Թթի ծառ բաղադրիչների առկայությունը:

Լստ Դեննետի **Ööðèçàð** (Օիժեչաձ)-Տուտիզառ (Տուտիզառ) գյուղը 1887-88թթ. ունեւր 37 տուն՝ 202 բնակիչ³⁵³:

37. ԶԱՂԶԻՔ (Zaðzik)-1516թ. բնակչուԹյուունը չի արձանագրվել: 1530թ. գյուղում կար 12 տուն և 6 ամուրի: 1591-ին՝ 17 շունչ: ԲնակչուԹյուունը՝ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, և բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը՝ 1516թ. 2000, 1530թ.՝ 1944, 1591թ.՝ 3500 աբչե էր կազմում:

³⁵¹ Nâiði èè ì àðøðøøi â, èàçà Áàéáððø, ñ. 12.

³⁵² Զավիե-դերվիշական մենաստան:

³⁵³ Nâiði èè ì àðøðøøi â, èàçà Áàéáððø, ñ. 10.

Չաղզիք=Չաղճիք [նախնականը՝ **Չախճիք, ճախ+ճիք**]
(**ճ>զ, խ>ղ**):

Հավանաբար Դեննետի աղյուսակի **Çàâðèè (Çàâðâèè)**-Չազ-
բիկ (Չազբեկ) գյուղն է, որը 1887-88թթ. ունեւր 66 տուն՝ 358
բնակիչ³⁵⁴:

38. ԶԱՐԱՆԻ (Zarani)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ.
կար 10 տուն, 6 ամուրի, 1530թ.՝ 1 տուն, 3 ամուրի, 3 նոքյար,
6 նոքյարգադե, 4 սիփաՀիզադե: 1591թ.՝ 35 շունչ բնակիչ:
Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարեղեն: Եկամուտը՝ 1516թ. 5000
ակչե, 1530թ.՝ 4994 ակչե, 1591թ.՝ 9999 ակչե: Գյուղում կար
մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուլլուջե:

Չարանի=Չառանի//Չառնի [նախնականը՝ **Չառնի?**]: Հա-
վանաբար տեղանվան առաջին արմատը պարսկերեն *զառ «ոս-*
կի» բառն է, ունի նաև *«ղեղին»* իմաստը (սանս.)³⁵⁵՝ Հայերե-
նի *-նի* ածանցի հավելումով: Անունը բնորոշ է տեղանքին,
քանի որ Բաբերդ և Սպեր գավառները Հայտնի էին իրենց ոս-
կու և ածաթի հանքերով:

Ըստ Ա. Դեննետի կազմած վիճակագրական աղյուսակի
Çâð-Àèè (Çâðâîèè)-Չառ-Ալի (Չառանի) գյուղը 1887թ. ունեւր
52 տուն՝ 297 բնակիչ³⁵⁶:

39. ԶԱՐԴԻՂԻ (Zardiçi)-1516թ.՝ 33 տուն: 1530թ.՝ 3 տուն, 3
ամուրի մահմեդական, 26 տուն, 5 ամուրի քրիստոնյա: Բերքը՝
ցորեն, գարի, բանջարեղեն: Եկամուտը՝ 1516թ. 3500 ակչե,
1530թ.՝ 3900 ակչե: Գյուղում կար մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուլ-
մուչղամլա:

³⁵⁴ *Ñaîðî èè ì àðøðóòî â, èàçà Áàéáóðò, ñ. 12.*

³⁵⁵ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ II, էջ 81:

³⁵⁶ *Ñaîðî èè ì àðøðóòî â, èàçà Áàéáóðò, ñ. 12.*

Զարդիղի=Զառդիղի [նախնականը՝ **Զառ«ոսկի»**՝տեղի?](**ո>ր, տ>դ, բառավերջի Խ-ն** գոյացել է սեռական հոլովից՝ ձեռք բերելով տեղանվանակերտ վերջավորութայն հատկանիշ:

Կարծում ենք, որ այստեղ նույն զառ արմատն է: Հետաքրքրական է, որ բնակավայրի ժամանակակից անունը **Գյումուշդամլա** է, որը թարգմանաբար նշանակում է **Արծաթե կաթիլ**: Սա, հավանաբար, Ա. Դեննետի աղյուսակի Çaðêêâè (Çaðêââè)-Զերկիղի (Զարկեղի) գյուղն է, որը 1887-88թթ. ուներ 41 տուն՝ 224 բնակիչ³⁵⁷:

40. Զեյլի (Zeyli)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ.՝ 4 տուն, 1 ամուրի: 1530թ.՝ 9 տուն, 9 ամուրի, 2 նոքյար, 3 նոքյարզադե, 1 սիպահիզադե: 1591թ. գյուղում կար 44 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, մեղր և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ. 1000 ալլե, 1530թ.՝ 1527 ալլե, 1591թ.՝ 9300 ալլե: Այնտեղ կար մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուլչյուլ:

41. Էմուր (Emur)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. ուներ 3 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 5 տուն, 6 ամուրի, 1 փիրիֆանի³⁵⁸, 1 նոքյար, 4 նոքյարզադե: 1591թ.՝ 66 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 2.940, 1591թ.՝ 18.300 ալլա: Գյուղում կար մեկ մղկիթ:

³⁵⁷ Nâî ðî êê î âððððî â, êaçà Áâéâóðð, ñ. 12.

³⁵⁸ **Փիրիֆանի//Փերիֆանե**-սելջուկյան սուլթանությունում բերաթների, մենշուրների (վեզիրի նշանակաման սուլթանական հրաման) և նմանատիպ փաստաթղթերի անվանում, ինչպես նաև այդ փաստաթղթերը վերահսկող պաշտոնա: Մի շարք բառարաններում և ստեղծագործություններում ֆերմանը (հրամանագիր) և փաղեխահի կամքը արտահայտող գրությունը **փերիվանի** է կոչվել: Փերիվանի է կոչվել նաև մոնղոլների պետության չորս կնիքներից մեկը. ոսկուց պատրաստված այս փոքրիկ կնիքով էին կնքվում գանձարանին պատկանող փաստաթղթերը և կոչվում Հաջիբ կամ Փերդեգարա Փերիվանե: **«Փերիվանե»** կոչվել են Սելջուկյան սուլթանությունում խասի, գլխամեթի, թիմարի հետ կապված տրվելիք ֆերմանները:

Էմուր=Ամուր [նախնականը՝ **Ամուր**] (*ա>ւի>է*): Իր հնչյունակազմով տեղանունը հիշեցնում է **Ամուր** տեղանունը: Համանուն բերդ է եղել Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի (Կամախ) ավանում³⁵⁹: Ա. Դեննետի աղյուսակում գրանցվել է երեք անունով՝ **Վեյ օծ (Վեյ օծ, Այ օծ)**-**Էյմուր (Իմուր, Ամուր)**, 1887-88թթ. ունեւ 58 տուն՝ 318 բնակիչ³⁶⁰:

42. ԷՐԳԻՆԻՍ (Erginis) –1516թ.՝ *անմարդաբնակ և ավերված, 1530թ.՝ 8 տուն, 2 ամուրի, 2 նոքյար, 1 նոքյարգադե, 2 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 16 շունչ, բնակչությունը մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակումներ, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3640, 1591թ.՝ 7.500 ալչա: Կար նաև 1 ջրաղաց: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Այժմ՝ Սուլուզերե:*

Էրգինիս=Էրգինիս [նախնականը՝ **Արքունիս // Արքայանիստ**] (*ա>ւի>է*): Ա. Երիցյանի ցանկում՝ **Վծեւի օն (Էրկինուս)**, քարտեզի վրա **Վծեւի օն (Էրկինիս)**, բնակիչները՝ թուրք³⁶¹: Ա. Դեննետի աղյուսակում նշված է **Ածեւի օն (Վծեւի օն)**-**Արկինիս (Էրկինիս)**, 1887-88թթ. ունեւ 23 տուն՝ 127 բնակիչ³⁶²: Ճորտի ավազանում հիշվում է **Արքունիս/Էրքենիս** անունով գետ, Բալախոռի վտակն է և Համանուն դաշտում միանում է մայր գետին³⁶³:

43. ԷՐԳԻ (Ergi) –*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա, 1516թ. ունեւ 35 տուն, 1530թ.՝ 16 տուն, 5 ամուրի, 3 սիփահիզադե: 1591թ.՝ 55 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 5.000, 1530թ.՝ 5.200, 1591թ.՝ 8.000 ալչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին նաև*

³⁵⁹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, էջ 223:

³⁶⁰ Նաիճի օն և անծծծծ օն, օն օն Անեւօն, ի.2.

³⁶¹ Ա. Ածեւի օն, նշվ. աշխ., էջ 91:

³⁶² Նաիճի օն և անծծծծ օն, օն օն Անեւօն, ի.2.

³⁶³ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 375:

մեղվաբուծությամբ: Գյուղի սեփականության 1/3 բաժինը քաղաքում գտնվող Մուսեվիյե մզկիթի վակուֆն է: Այժմ՝ Թաշոջաղ:

Էրգի=Էրգի [նախնականը՝ **Երկի, Երկի**] (կ>գ):

Էրկի կամ **Երկի**: Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակում գյուղի անունը գրանցվել է երկու տարբերակով՝ **Äðëè (Èðèè)-Արկի (Իրկի)**, 1887-88թթ. ուներ 197 տուն՝ 376 բնակիչ³⁶⁴: Ըստ Ս. Էփրեկյանի XX դարի սկզբին ուներ 56-60 տուն «զուտ հայ հողագործ բնակիչ», 45 աշակերտով վարժարան և Ս. Լուսավորիչ անունով եկեղեցի³⁶⁵: Բ. Արսլանյանի տեղագրությամբ գտնվում էր քաղաքից երեք ժամ հեռավորության վրա, դեպի Հյուսիս-արևմուտք, զուտ հայաբնակ էր և ուներ 90 ընտանիք³⁶⁶:

44. ԷՐԲԵԼՈՒ (Erkelü)-1516 թ.՝ ավերված, 1591 թ.՝ 5 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 900, 1591 թ.՝ 5.999 աղչա: Այժմ՝ Ակթուրան:

Էրքելու=Էրգելու: Տեղանունների բառարանում հիշվում է **Էրքելի**, գյուղը գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից մոտ 25 կմ հարավ-արևելք³⁶⁷: Ըստ երևույթին **Էրքելու** գյուղը Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակում գրանցված **Äðëèèè (Ýðèèè)-Արիկի (Էրկի)** գյուղն է, որը 1887-88թթ. ուներ 18 տուն՝ 111 բնակիչ³⁶⁸:

45. ԷՎԵՐԵԿ (Everek)-Քրիստոնյա բնակչուցությամբ մեծ գյուղ: 1516թ.՝ 39 տուն, 19 ամուրի, 1591թ.՝ 136 շունչ: Բերքը՝ ցորեն,

³⁶⁴ *Ñáıđıèè ì àðøðóóı̇ à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 4.*

³⁶⁵ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 713:

³⁶⁶ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

³⁶⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 375:

³⁶⁸ *Ñáıđıèè ì àðøðóóı̇ à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 18.*

գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին մեղ-
վաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 13.000,
1530թ.՝ 12.874, 1591թ.՝ գրեթե 3 անգամ ավելացել է: Գյուղն
ուներ 2 ջրաղաց, 2 ձիթհան: Այս գյուղի բնակչուցությունը Բայ-
բուրդի բերդի միջին տները, շենքերը և վերանորոգելու պար-
տականությունը կատարելու դիմաց ազատվել էին **Թեքալիֆ-ի
օրֆիե կոչվող հարկից**³⁶⁹:

Էվերեք=Էվերեք [նախնականը՝ Ավերակ] (*ա>ա>է*, - *ակ*
վերջածանցի *ա>է*, *կ>ք*): Տեղանվան մեջ գործում է նաև ձայ-
նավորների ներդաշնակույթյան օրենքը, որ հատուկ է և՛ թուր-
քերենին, և՛ հայ բարբառներին³⁷⁰:

Ա. Դեննետի աղյուսակի համաձայն **Āāāđāē** (Ավերեկ)
գյուղը 1887-88թթ. ուներ 113 տուն՝ 622 բնակիչ³⁷¹: Ըստ Բ.
Արսլանյանի՝ գտնվում էր Բաբերդի հարավ-արևելյան կող-
մում, իր խոսվածքով տարբերվում էր Բաբերդի մյուս բնակա-
վայրերից. «Գիւղը բաղկացած էր 300 ընտանիքներէ, որոնց
130-ը հայեր էին: Ունէին եկեղեցի մը ս. Աստուածածին
անունով եւ դպրոց մը»³⁷²: Ս. Էփրիկյանը գրանցել է **Էվերեկ**
կամ **Ավերակ**, XX դարի սկզբին ուներ 82 տուն, 2 եկեղեցի³⁷³:

³⁶⁹ **Թեքալիֆ-ի օրֆիե** կամ **Ռյուսում-ի օրֆիե**-շարիաթի սկզբունքներով կամ պետական օրենքներով նշանակված հարկ: Օսմանյան կայսրությունում բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝ շարիաթական հարկեր (*rusum-i orfiye*) և սովորութային հարկեր (*rusum-i orfiye, tekelif-i orfiye*): Շարիաթական հարկերի մեջ մտնում էին աշարը, խարաջը և սրանց վրա հիմնված բազմաոտեսակ այլ հարկեր: Իսկ սովորութային հարկերը նշանակվում էին պատերազմների ժամանակ՝ սուլթանի հատուկ հրամաններով՝ երկրի բացառիկ կարիքների համար: Հատկապես այդ՝ սովորութային կոչվող հարկերի քանակը աճեց XVII դարում՝ հասնելով 97 տեսակի (տե՛ս Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը..., էջ 271, Āāāđāđī ūē ñōđī é Ī ñī āī ñēī é èì ì āđēē XV -XVII āā., c. 11).

³⁷⁰ **Էվերեք** բառի բացատրությունը տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1982, էջ 673:

³⁷¹ *Ñāīđī ēē ì āđōđōđī ā, ēāçā Āāēāđōđō, ñ. 2.*

³⁷² Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 27:

³⁷³ Ս. Էփրիկեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

46. ԹԱՀՍԻՆԻ (Tahsini)-1516թ.՝ անմարդաբնակ և ավերված: 1530թ.՝ 3 տուն, 8 ամուրի, 1 իմամ: 1591թ.՝ 6 շունչ մահամեդական, 40 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 2000, 1530թ.՝ 3094, 1591թ.՝ 7500 աղչա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Օզանսու:

Թահսինի ?:

47. ԹՈՒՄԵՆՋԻԲԻ ԷՐԱՄԻՆԵ (Tümencik-İ Eramine)-1516թ.՝ 27 տուն, 1530թ.՝ 45 տուն, 12 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 7000, 1530թ.՝ 7650 աղչա: 1530թ. Ֆերրուշադ Բեյի սեփականություն է եղել:

Թարգմանաբար՝ **Հայերի Թումենջիկ**: Տեղանունը յուրացված է նաև օսմաներենում գործող իզաֆեթին (գոյականի կապակցություն) շարահյուսական կաղապարով:

48. ԹՈՒՄԵՆՋԻԲԻ ԻՍԼԱՄԻԵ (Tümencik-İ İslâmîe)-Պատկանել է Ֆերրուշադ Բեյին: 1530թ.՝ 9 տուն, 9 ամուրի, 1 իմամ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Կար 1 դավիթ:

Թարգմանաբար՝ **Մահամեդականների Թումենջիկ**:

Այս երկու բնակավայրերը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում են նաև Թոմնա տարբերակով: Զորավար Սեպուհը, լինելով ծնունդով Թոմնայից, իր հուշերում գրում է, որ իրենց գյուղը տարածված էր բլրի ստորոտում, գտնվում էր Վարդահանից կես ժամ հեռավորության վրա, 19-րդ դարի վերջին ուներ 60-70 տուն «կես առ կես» հայ և թուրք բնակիչ: «Գիւղն ունէր աւերակ վանք մը որուն ներքեւ, ըստ աւանդութեան, թաղուած են քանի մը վանքեր: Ճորոխի մէկ ճիւղը Թոմնայի մօտէն կանցնի»³⁷⁴:

³⁷⁴ Մինաս Վերածին, Զօր. Սեպուհի յուշերը, Հայկա, 1992, էջ 11:

49. ԻՇԲՈՆՈՍ (İşbonos) – 1516թ. ունեցել է 9 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 19 տուն 20 ամուրի, 1591թ.՝ 39 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ: Եկամուտը 1516 թ.՝ 5.000, 1530 թ.՝ 3.845, 1591թ.՝ 13.300 աղչա է կազմել: Գյուղի սեփականություն 1/4 բաժինը քաղաքում գտնվող Հայդերիհանե Ջավիեի վակուֆն է եղել: Այժմ՝ Ադաբաշ:

Իշբոնոս=Իշբոնոս: Հետագա աղբյուրներում պահպանվել է նույն ձևով՝ **Իշբոնոս**, գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից մոտ 12 կմ հյուսիս-արևելք, Ճորոխի աջակողմյան վտակ Իշբոնոս գետի ափին³⁷⁵: Համաձայն Ա. Երիցյանի՝ 1878 թ. **Èṣâîîîñ** (Իշբոնոս) գյուղը թուրքաբնակ էր³⁷⁶: Ըստ Ա. Դեննետի **Àṣâáóîñ** (Աշբունոս) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 78 տուն՝ 437 բնակիչ³⁷⁷:

50. ԻՇՀԸՆՍՈՐ (İşhinsor)–1516թ.՝ *ավերված: Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1530 թ.՝ 2 ամուրի, 3 նոքյար 3 նոքյարզադե, 3 սիփահիզադե: 1591թ.՝ 22 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 100, 1530թ.՝ 900, 1591 թ.՝ 4.600 աղչա: Այժմ Դեվեթաշը:*

Իշհընսոր=Իշխընձոր [նախնականը՝ Իշխան+ա+ձոր] (*խ*-ն տառադարձվել է *հ*-ի, *ձ*-ն *ս*-ի):

Բնիկ անունը վերականգնվում է **Իշխանաձոր**, դաֆթարում գրանցվել է **Իշհընսոր**: Այն Մեծ Հայքում տարածված տեղանուն է, տեղանունների բառարանում գրանցված է **Իշխանաձոր**: Գտնվում էր Ճորոխ գետի ակունքի շրջանում, նրա ձախ ափին³⁷⁸: Հավանաբար սա Դեննետի աղյուսա-

³⁷⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 528:

³⁷⁶ **À Ḍèèöîâ**, նշվ. աշխ., էջ 91:

³⁷⁷ **Ñâîđîêê ì àḍḍḍóòîâ**, **êàçà Àâéáóḍḍ**, ն. 4.

³⁷⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 530:

կի **Àððáíñóð (Àððéíñîð)-Աշխենսուր (Աշխինսոր)** գյուղն է, որը 1887-88թթ. ունեւ 36 տուն՝ 197 բնակիչ³⁷⁹:

51. ԼՈՐԻ-Ը ՍՈՒՖԼԱ (Lori-yı Süflâ)-1516թ.՝ 21 տուն, 9 ամուրի, 1530թ.՝ 8 տուն, 19 ամուրի, 21 նոքյար, 13 նոքյարգաղե, 2 սիփահիգաղե մահմեդական և 13 տուն, 10 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ. 93 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 8.000, 1530թ.՝ 6.500, 1591թ.՝ 4.500 աղչա: Կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Բեշփնար:

Լորի=Լոռի [նախնականը՝ Վերին Լոռի] (ա-ն տառադարձվել է ր):

Ըստ Ա. Դեննետի **Ëîðèè ñóðèà (Լորիի սուֆլա)** գյուղը 1887-88թթ. ունեւ 56 տուն՝ 317 բնակիչ³⁸⁰:

52. ԼՈՐԻ-Ը ՈՒԼՅԱ (Lori-yı Ulyâ)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. ունեւ 8 տուն, 1 ամուրի, 1530 թ.՝ 1 տուն, 1 ամուրի, 2 զավիեդարգաղե, 3 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 5 սիփահիգաղե: 1591թ.՝ 75 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3.848, 1591 թ.՝ 13.000 աղչա: Կար 21 զավիե և 2 ջրաղաց:

Լոռի բնակավայրը հիշատակում է նաև Ինճիճյանը³⁸¹: Տեղանունների բառարանում հիշվում է **Լոռի, Լորի, Լորիլար**: Գտնվում էր Բաբերդ գավառից 35 կմ հարավ-արևմուտք, ձորոտի ավազանի Խարդիչ գետի ձախ ափին: Ունեւ ս. Լուսավորիչ անունով վանք³⁸²:

53. ԼՈՒՍՆՈՒՔ-ՈՒ ՈՒԼՅԱ (Lüsnük-ü Ulyâ)-1516թ. բնակչությունը չի արձանագրված, 1530թ. ունեւ 19 տուն, 9 ամու-

³⁷⁹ Nâîðî èè î àðððóðî â, èàçà Áàéáóðð, ñ. 4.

³⁸⁰ Nâîðî èè î àðððóðî â, èàçà Áàéáóðð, ñ. 14.

³⁸¹ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ. Ա, 97:

³⁸² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 599:

րի, 1591թ.՝ 87 շունչ: Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 4.000, 1530թ.՝ 3.650, 1591թ. 17.000 աղչա: Ուներ 2 ջրաղաց: Գյուղի բնակչութիւնը Բայբուրդի բերդի միւրի տները և ամբարները վերանորոգելու պարտականութեան դիմաց ազատված էր ավարիզ-ի դիվանիեից (պատերազմի ժամանակ գանձվող հարկ) և թեքալիֆ -ի օրֆիեից (չարիաթի սկզբունքներով կամ պետական օրենքներով նշանակված հարկեր): Այժմ՝ Յայլահնար:

Լուսնուք=Լուսնուք [նախնականը՝ **Վերին Լուսնեակ**], **Լուսնեակ>Լուսնեկ>Լուսնուկ** հնչյունափոխութեամբ: Ս. Էփրեկյանը գրանցել է **Լուսհոնք**: XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 130 տուն, 2 եկեղեցի³⁸³: Բ. Արսլանյանի նկարագրութեամբ այն գտնվում էր քաղաքից չորս ժամ հեռավորութեան վրա, հայտնի էր ս. Աստվածածին, ս. Լուսավորիչ եկեղեցիներով: Գյուղում կար 130 տուն հայ և 1 տուն թուրք: Լուսոնքը արքունի ճարտարապետներ Պալյանների ծննդավայրն էր: Գյուղն ուներ վարժարան: Լուսոնքն իր մեջ ընդգրկում էր յոթը գյուղ՝ **Լուսոնք, Բոչի, Վարի, Քաւօր, Բորդա, Բաղձոր, Զրալըղ**³⁸⁴:

54. ԼՈՒՍՆՈՒՔ-ՈՒ ՍՈՒՖԼՅԱ (Lüsnük-ü Süflâ)-**Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա, 1516թ. ուներ 7 տուն, 3 ամուրի, 1530 թ.՝ 20 տուն, 7 ամուրի, 1591թ.՝ 60 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3.320, 1591թ.՝ 8.000 աղչա: Գյուղն ուներ 3 ջրաղաց: Այս գյուղի բնակչութիւնը Բայբուրդի ամրոցը վերանորոգելու դիմաց ազատված էր ավարիզ-ի դիվանիեից³⁸⁵ և թեքալիֆ-ի օրֆիեից:**

³⁸³ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., գ. 1, էջ 353:

³⁸⁴ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ, էջ 49-51:

³⁸⁵ **Ավարիզ-ի Դիվանիե**-Արտակարգ հարկ, որը գանձվում էր Օսմանյան կայսրութիւնում գանձարանի օգտին՝ պատերազմի կամ ինչ-որ աղետի դեպքում, սուլթանի հատուկ հրամանով: Քյաթիբ Չելեբիի համաձայն՝ այս հարկը առա-

Հայերեն թարգմանությունը՝ **Ներքին Լուսնուք**:

Ա. Դեննետի 1887-88թթ. կազմած վիճակագրական աղյուսակում Բայբուրտի կազայում նշված է **Ēōñōīēī (Ēīñōīēī, Ēōñōīāē)**-Լուսունիին (Լոսունիին, Լուսնեկ) անունով գյուղ, որն ունեւր 48 տուն՝ 259 բնակիչ³⁸⁶:

55. ՀԱԴՐԱՔ (Hadrak)-1516 թ.՝ *ավերված, ազգաբնակչության կազմը չի հիշվում: Աճեցվող բերքի տեսակը՝ ցորեն, գարի, բանջարեղեն: Եկամուտը 1516 թ.՝ 1.000, 1530 թ.՝ 1.400, 1591 թ.՝ 3.500 ակչա: Գյուղում 1 ջրաղաց և 1 զավիե կար: Այժմ՝ Բալքայնաք:*

Հաղրաք=Խաղրաք [նախնականը՝ **Խաղրաք**] (*խ*-ն տառադարձվել է *հ*-ի):

Խաղրաք կամ Կաղրաք, գտնվում էր Ճորոխի ձախ ափին՝ Բալխոռի դաշտում: Ա. Երեցյանը նշում է, որ 5 վերստանոց քարտեզում **Ōāāðāē (Խաղրակ)** թուրքաբնակ գյուղը նշված է **Ēāāðāē (Կաղրակ)** անունով³⁸⁷: Ա. Դեննետը արձանագրել է գյուղանվան երեք տարբերակ՝ **Ōāāðāē (Ōāāðāē, Ōāīāāðē)**-Խաղրակ (Խեղրեկ, Խենդերկ), ունեւր 32 տուն՝ 175 բնակիչ³⁸⁸:

56. ՀԱՀՈ (Haho)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Առաջին դաֆթարում գյուղի անունը չի հիշատակվում, 1530թ. գյուղն ունեւր 2 տուն, 7 ամուրի, 1 իմամ, 1 նոքյարգադե, 1591թ.՝ 54

Չին անգամ գանձվել է Վենետիկի Հետ պատերազմելու ընթացքում: Սկզբում գանձվում էր 4-5 տարին մեկ՝ յուրաքանչյուր տնից 25 ակչա: Սակայն XVI դարից սկսած, կայսրության ռազմական և տնտեսական ճգնաժամի պատճառով, այն դարձավ մշտական Հարկ, որի տարեկան գումարը աճեց 300 ակչայի: Հարկը վերացվել է XIX դարում՝ Թանզիմաթից հետո:

³⁸⁶ *Ŋāīđīēē ī āðððōī ā, ēāçā Āāēāððð, ñ. 14.*

³⁸⁷ *Ā. Āðēðī ā, նշվ. աշխ., էջ 92:*

³⁸⁸ *Ŋāīđīēē ī āðððōī ā, ēāçā Āāēāððð, ñ. 8.*

տուն: Եկամուտը 1530թ. կազմում էր 1.800, 1591թ.՝ 7.500 ալ-
չա: Կար 3 ջրաղաց: Այժմ՝ Սարըհան:

Հահո=Խախո [նախնականը՝ Խախո կամ Խախու] (խ-ն
թրք. տառադարձվել է հ-ի): Ա. Երիցյանի գրանցմամբ Օձօձի
(Խախո), գտնվում էր ձորոխի հովտում: 5 վերստանոց քար-
տեղում չի նշված³⁸⁹: Ա. Դեննետի վիճակագրական աղյուսա-
կում արձանագրվել է Օձօ (Օձօձի)-Խախու (Խախո) տարբերակ-
ներով, ունեւր 30 տուն՝ 166 բնակիչ³⁹⁰:

57. ՀԱՅԸՔ-Ը ՈՒԼՅԱ (Hayýk-yý Ulyâ)-Բնակչությունը՝
քրիստոնյա: 1516թ. գրանցվել է 39 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝
45 տուն, 11 ամուրի, 1591թ.՝ 63 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի,
բակլա և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղն ունեւր 2
ջրաղաց: Այժմ՝ Քալեջիք:

Հայըք=Խայըք [նախնականը՝ Հայեակ, որից էլ Հայեք]
(ա>ե>ը, կ>գ>ք): Գ. Ղափանցյանը նշում է, որ միջնադարյան
և ժամանակակից Հայեք քաղաքի անունը, որը խեթական ժա-
մանակներում չի հիշատակված, կարող է իր մեջ ամփոփել Հա-
յաՀա (Haiaha) հնագույն անվանումը, որն իր հերթին կարող
է վկայել Հայասցիների նախնական բնակության վայրը Սպեր-
Բայբուրդից դեպի Հարավ-արևմուտք գտնվելու մասին³⁹¹: Գ.
Ղափանցյանը Հայեքի Խայեք տարբերակի գոյացությունը
դիտում է 11-րդ դարում Վասպուրականից վերաբնակված հա-
յերի բարբառային արտասանության արդյունք, ընդ որում,
հին հայերենի հ-ն փոխարինվել է խ-ով³⁹²:

Վերին Խայեկ//Հայեք: Ա. Դեննետի կազմած աղյուսա-
կում նշված է Օձե՞ օձե՞յ (Խաիկ ուլիյա), 1887-88թթ. ունեւր 78

³⁸⁹ Ա. Աձեօձի, նշվ. աշխ., էջ 93:ս

³⁹⁰ Nâîðî èè î àðòðòðî à, èàçà Áàéáòðò, ñ.6.

³⁹¹ Ած. Èàîàí òÿí, Õàéàñà-èíèùáàèü àðì ýí. Ýòííááíàç àðì ýí è èò íà-àèüíàÿ èñòíðèÿ, Áðáááí, 1947, ñ. 59.

³⁹² Ած. Èàîàí òÿí, նույն տեղում, էջ 41:

տուն՝ 454 բնակիչ³⁹³: Ս. Էփրեկյանը հիշում է *Խայէկ* կամ *Կէ-յիք* տարբերակով: XX դարի սկզբին ուներ 50 տուն, 2 եկեղեցի, հայաբնակ էր³⁹⁴: Տեղանունների բառարանում գրանցված է *Խայիք, Վերին Գաիկ, Խայիկ, Կեյիք, Հայեք և Ղայեկ անուններով*: Գտնվում էր Ճորոխի ձախափնյա շրջանում՝ Բալխոռի դաշտում³⁹⁵: Բ. Արսլանյանն այն տեղագրում է քաղաքից երկու ժամ հեռավորության վրա՝ դեպի հյուսիսարևմուտք, Ճորոխի ափին, ուներ 52 տուն հայ և մի քանի տուն թուրք բնակիչ³⁹⁶: Ըստ Ատրպետի Խայէկը գտնվում էր Ճորոխի աջ ափին և ուներ համանուն վտակ³⁹⁷:

58. ՀԱՅՐԳ-Ը ՍՈՒՖԼԱ (Hayúk-yú Süflâ)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 13 տուն, 1530 թ.՝ 20 տուն, 14 ամուրի, 1591 թ.՝ 129 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 4.000, 1530 թ.՝ 5.142, 1591 թ.՝ 12.000 ակչա: Գյուղն ուներ 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Դիքմեթաչ:*

Թարգմանվում է *Ներքին Խայեք//Հայեք*:

59. ՀԱՆԶԱՐ (Hanzar)-*Բնակչությունը մահմեդական: 1516 թ. գյուղն ուներ 9 տուն, 1 ամուրի, 1530 թ.՝ 11 տուն, 14 ամուրի, 2 նոքյար, 3 նոքյարզադե, 4 զավիեդարզադե, 1591 թ.՝ 33 շունչ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 5.000, 1530 թ.՝ 5.000, 1591 թ.՝ 9.500 ակչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, սիսեռ, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղում կար 1 զավիե: Այժմ՝ Չաղը-ԼԸ:*

Հանզար=Խանձառ [նախնականը՝ Խանձառ] (*խ*-ն թրք. տառադարձությունամբ *հ*-ի, *ձ*-ն՝ *զ*-ի, *ռ*-ն՝ *ր*-ի): Ա. Երիցյանի

³⁹³ Nâîđiêê î âđđđđđîâ, êaçâ Áâéâđđđ, ñ.6.

³⁹⁴ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

³⁹⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 638:

³⁹⁶ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

³⁹⁷ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 89:

գրանցամամբ՝ **Օàìçà** (*Խանդա*), քարտեզի վրա՝ **Օàìçàð** (*Խան-
զար*): 1878թ. արձանագրվել է որպես թուրքաբնակ³⁹⁸: Խանձ
արմատով տեղանունները տարածված էին Հայաստանում³⁹⁹:

60. ՀԱՇՅԱ (Hapya)-1516թ. չի արձանագրվել, 1530թ.՝ 20
տուն, 20 ամուրի, 2 նոքյարզարե, 2 սիփահիզարե մահմեդա-
կան, 1591թ.՝ 24 շունչ մահմեդական, 6 շունչ քրիստոնյա:
Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկա-
մուտը 1530թ. կազմում էր 2.300, 1591թ.՝ 6.500 ակչա: Գյուղն
ուներ 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Ակսաչը:

Հայյա=Խաչյա [նախնականը՝ Խաչեա, որտեղ *եա* երկբար-
բառը պահպանվել է՝ հետագայում դառնալով Խաչիէ- եա >յա>
է// Խաչիե]:

Խաչիե, գտնվում էր Բաբերդից արևմուտք, Բալախոռի
դաշտում, Ճորոխի ավազանի Հինդի գետակի ափին⁴⁰⁰: Ա. Ե-
րիցյանի 1878թ. գրանցամամբ՝ **Օàøèää** (*Խաչիգե*) գյուղը թուր-
քաբնակ էր⁴⁰¹: Ըստ Ա. Դեննետի 1887-88թթ. **Օàøèà** (**Օàøèy**)-
Խաչիե (*Խաչիյա*) գյուղն ուներ 36 տուն՝ 189 բնակիչ⁴⁰²:

61. ՀԱՐԴԻՇԻ (Hardipi)-1516թ.՝ 23 տուն, 7 ամուրի, 1530թ.՝
32 տուն, 3 ամուրի, 1591 թ.՝ 95 շունչ: Եկամուտը 1516 թ.
կազմում էր 6.500, 1530թ.՝ 7.000, 1591թ.՝ 14.500 ակչա: Բերքը՝
ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին
մեղվաբուծութամբ: Գյուղն ուներ 2 ջրաղաց, 1 ձիթհան:
Այժմ՝ Չիքմեթաչ:

³⁹⁸ **À. Àðèðîâ**, նշվ. աշխ., էջ 92:

³⁹⁹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 651:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 657:

⁴⁰¹ **À. Àðèðîâ**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴⁰² **Ñâîðîèè ì àðøðøîâ, èàçà Ààéáóðò**, և. 8.

Հարդիչ=Խարդիչ [նախնականը՝ «Խարտեաչ» բառի սե-
ռական հոլովածին է՝ Խարտեչի կամ խարտիչի⁴⁰³, նշանակում
է «չէկ, դեղնակարմիր... նաև խարտեչ, խարտեչ, Հարտեաչ... ա-
ծանցման մէջ երևում է խարտեչ կամ խարտիչ-ձևով»⁴⁰⁴: Տե-
ղանունների բառարանում՝ *Խարդիչ*. գտնվում էր Բաբերդ քա-
ղաքից հյուսիս-արևմուտք՝ Բալխոռի դաշտում⁴⁰⁵: Ա. Դեն-
նետը 1887-88թթ. **Օձձæø (Խարդիչ)** գյուղում գրանցել է 47
տուն՝ 269 բնակիչ⁴⁰⁶:

62. ՀԱՐԹ (Hart)-XVI դարում եղել է Բայբուրդի ամենամեծ
գյուղերից մեկը: 1516թ. ուներ 21 տուն, 1 ամուրի մահմեդա-
կան, 72 տուն և 11 ամուրի քրիստոնյա, 1530թ.՝ 16 տուն, 22
ամուրի, 1 իմամ, 1 նոքյարգաղե մահմեդական և 60 տուն, 27
ամուրի քրիստոնյա: 1591թ.՝ 12 մահմեդական, 152 քրիստոնյա:
Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 16.005, 1530թ.՝ 13.981,
1591թ.՝ 10.009 աղշա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ, բանջարանո-
ցային մշակաբույսեր, գբաղվում էին մեղվաբուծութամբ:
Գյուղն ուներ 3 ջրղաց: 1/2 մալիքանեի 4 բաժնից 1 բաժինը
քաղաքի Յաքութիե մեդրեսեինն էր: Այժմ Այդնթեփե:

Հարթ=խարդ/խարթ [նախնականը՝ Խարտ] (*խ*-ն գրանց-
վել է *հ*, *տ>դ>թ*):

Խարդ, Խարտ, Խարթ. Ա. Երիցյանի կազմած ցանկերում
Օձձø (Խարտ) գյուղը 1878թ. հիշվում է որպես թուրքաբե-
նակ⁴⁰⁷: Ա. Դեննետի գրանցամամբ 1887-88թթ. **Օձձø (Խարտ)**
գյուղն ուներ 81 տուն՝ 477 բնակիչ⁴⁰⁸:

⁴⁰³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ II, էջ 349:

⁴⁰⁴ Հ. Աճառյան, նույն տեղում, հ II, էջ 349:

⁴⁰⁵ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 703:

⁴⁰⁶ Ռաիժիե է ձձոձոձի ա, ըաճա Աաեաձձ, ռ. 8.

⁴⁰⁷ Ա. Աձեձի ա, նչվ. աչխ., էջ 93:

⁴⁰⁸ Ռաիժիե է ձձոձոձի ա, ըաճա Աաեաձձ, ռ. 6.

63. ՀԱՎՆՈՒՍ (Havnus)-Բնակչությունը՝ մահմեդական, 1516թ. 8 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 8 տուն, 1 նոքյար, 1 նոքյարգադե, 1591թ.՝ 36 տուն:

Հավնուս= Հավնուց [նախնականը՝ Հավնոց //Հավնուց] (*n>ու, g>ս*):

Ա. Երեցյանի տեղանվանական ցանկերում՝ **Օձաձոն (Խեկնուս)**՝ թուրք բնակչությամբ⁴⁰⁹: Ա. Դեննետի գրանցմամբ **Օձաձոն (Օձաձին)**-Խավնուս (Խավնոս) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 32 տուն՝ 185 բնակիչ⁴¹⁰: Ատրպետը նշում է, որ **Հավնոց** գյուղում կային Հնագույն տաճարի, պարիսպների, ամրոցի և դղյակի ավերակներ, և ենթադրում է, որ Հավնական է ժամանակին Հավնուսիների կալվածքը եղած լինի⁴¹¹:

64. ՀԱՓՈՒՇԿԻ (Hapuşki)-1516թ. արձանագրվել է 23 տուն, 1530թ.՝ 16 տուն, 9 ամուրի, 1 մուսֆ⁴¹², 1591թ.՝ 2 մահմեդական, 33 քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.500, 1530թ.՝ 2.000, 1591թ.՝ 10.500 ալչա: Այժմ Շալըլյար:

Հափուշքի=Խափուշքի [նախնականը՝ Խաբուշիկ]: Տեղանունների բառարանում՝ **Խափուշիկ**. գտնվում էր Բաբերդ քաղաքի մոտերքում⁴¹³: Ա. Դեննետի վիճակագրական աղյուսակի

⁴⁰⁹ Ա. Աժեժի, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁴¹⁰ Ռաձիժե ի անժոժոժի, ընթացիկ Աննոժոժ, թ. 18.

⁴¹¹ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 94: Հավնուսիք գավառը եղել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգում: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է որպես Այրարատ նահանգի 4-րդ գավառ: Տարածվում էր Արաքսի ձախ ափին, Բասենի և Արշարունիքի միջև, կենտրոնն էր Հավնիք կամ Ավնիք բերդավանը: Հավնուսիների տոհմը առաջացել է Կամսարականների նախարարական տոհմի ճյուղավորումից (V դ.):

⁴¹² Մուսֆ-գյուղական բնակչություն, որը ազատված էր պետությունը որոշակի ծառայություն մատուցելու համար նախատեսված արտակարգ հարկերի ամբողջ կամ մասնակի վճարումից:

⁴¹³ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ.2, էջ 713:

Համաձայն **Օàìóèè (Խապուչկի)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 27 տուն՝ 164 բնակիչ⁴¹⁴:

65. ՀԱՔԻՀ (Hakih)-1516թ. եղել է անմարդաբնակ ու ավերված: 1530թ. ուներ 8 տուն, 4 ամուրի, 1 սրիահիզադե: 1591թ.՝ 4 մահմեդական, 38 քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 4.100, 1591թ.՝ 11.500 աղչա: Այժմ՝ Չամդերե:

Հաքիհ=Խազիդ [նախնական՝ Հա(յ)? +բեդ, գիւղ >գեդ >քեադ> քեդ անցումով] (*խ*-ն տառադարձվել է *հ*-ի, գ>ք, Ղ>հ):

Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Օàèèã (Խակիդ)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 45 տուն՝ 241 բնակիչ⁴¹⁵:

66. ՀԵԼՎԵ (Helve)-1516թ.՝ անմարդաբնակ, 1530թ. գրանցվել է 2 տուն, 2 ամուրի մահմեդական և 10 տուն, 2 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 4 շունչ մահմեդական, 46 շունչ քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.500, 1513թ.՝ 4.900, 1591թ.՝ 16.500 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղում կար 1 ջրաղաց:

Հելվե=Հելվա [նախնականը՝ Հալվա//Հալվե] կամ Հալուէ, որ նշանակում է «անուշահոտ փայտ ունեցող մի ծառ», «խնկային մի խոտ՝ դառն հիւթով»⁴¹⁶] (*ա>ե*, բառի մեջ գործել է նաև ձայնավորների ներդաշնակուլթյան օրենք):

Ա. Երիցյանի ցանկում՝ **Օàèèã-Ì ààáí (Խալվա-Մադեն)**: Քարտեզի վրա՝ **Ì ààáí (Մադեն)**: 1878թ. ուներ 14 տուն հույն և 11 տուն թուրք բնակիչ, կար եկեղեցի⁴¹⁷: Ըստ Ա. Դեննետի **Օàèèã (Խալվա)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 57 տուն՝ 311 բնա-

⁴¹⁴ Nâîđî èè ì àđòđòđî à, èàçà Áàèáóđò, ì. 8.

⁴¹⁵ Nâîđî èè ì àđòđòđî à, èàçà Áàèáóđò, ì. 6.

⁴¹⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ III, էջ 11: Տե՛ս նաև Ռ. Ղազարյան, Բուսանունների բառարան, Երևան, 1981, էջ 54:

⁴¹⁷ A. Āđèđîâ, նշվ. աշխ., էջ 93:

կիչ⁴¹⁸: Ա. Դեննետը առանձին գրանցել է նաև **Ī ààāāī** (Մաա-
դան) անունով գյուղ, որն ուներ 23 տուն՝ 132 բնակիչ⁴¹⁹:

67. ՀԸՆՋԵՎԵՐԵՔ-Ի ՈՒԼՅԱ (Hýnzeverek-i Ulyâ)-1516թ. Ե-
ղել է անմարդաբնակ, 1530 թ. արձանագրվել է 3 տուն, 3 ա-
մուրի, 2 նոքյարդադե, 8 սրիփաճիզադե մահմեդական, 1591թ.⁴²⁰
10 շունչ մահմեդական: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Բերքը՝
ցորեն, գարի, բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր
3.000, 1530թ.⁴²¹ 2.989, 1591թ.⁴²² 7.500 ալչա: Այժմ՝ Չաթալչեչմե:

Հրնդեվերեք=Խընձեվերեք [նախնականը՝ Խանձավերակ]
(Խ-ն գրանցվել է Տ, ձ-ն՝ ս, ա>ը, կ >գ>ք):

Վերին Խանձավերակ, Ըստ Ա. Դեննետի **Õĩçáàāđāī óèèÿ**
(**Õĩçáàāđāè**)- Խոզեվերեն ուլիյա (Խոզեվերեկ) գյուղը 1887-
88թթ. ուներ 44 տուն՝ 243 բնակիչ⁴²⁰: Ըստ էփրիկյանի՝ Խըն-
ձաւերակ գյուղը XX դարի սկզբին հայաբնակ էր և ուներ 12
տուն⁴²¹: Ըստ Բ. Արսլանյանի՝ ուներ 10 տուն հայ⁴²²: Տեղա-
նունների բառարանում՝ Խանձավերակ, գտնվում էր Բաբերդ
քաղաքից մոտ 25 կմ արևմուտք, ձորով գետի Բալախոր վտա-
կի ձախափնյա դաշտում⁴²³:

68. ՀԸՆՋԵՎԵՐԵՔ - Ի ՍՈՒՖԼԱ (Hýnzeverek-i Süflâ)-
1516թ.⁴²⁰ անմարդաբնակ և ավերված: Բնակչությունը՝ քրիս-
տոնյա: 1530թ. գրանցվել է 8 տուն, 5 ամուրի, 4 նոքյար, 2
նոքյարդադե, 1591թ.⁴²¹ 34 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջա-
րանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր
2.500, 1530թ.⁴²² 4.000, 1591թ.⁴²³ 12.000 ալչա: Այժմ՝ Թաչքեսեն:

⁴¹⁸ Nâĩđĩèè ì àđðđóđĩ à, èaçà Áàéáóđđ, ñ. 8.

⁴¹⁹ Nâĩđĩèè ì àđðđóđĩ à, èaçà Áàéáóđđ, ñ. 14.

⁴²⁰ Nâĩđĩèè ì àđðđóđĩ à, èaçà Áàéáóđđ, ñ. 6.

⁴²¹ Ս. էփրիկեան, նշվ. աշխ., Տ. 1, էջ 353:

⁴²² Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

⁴²³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Տ. 2, էջ 651:

Գյուղը քաղաքում գտնված Յաբութիյե մեդրեսեի վակուֆն էր:

Ներքին խանձավերակ, տե՛ս Վերին Հընգեվերեք: Ըստ Ա. Դեննետի **Ōīçāāðāī ñōōèà** (խոգեվերան սուֆլա) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 69 տուն՝ 386 բնակիչ⁴²⁴:

69. ՀԻՆԴԻ (Hindi)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 10 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 33 տուն, 11 ամուրի, 1591թ.՝ 56 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 5.000, 1530թ.՝ 6.500, 1591թ.՝ 12.600 աղյա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Սողությու:

Հինտի=Հինդի//Հընդի [նախնականը՝ Հին+տեղ] (տեղ >դէ՛ղ > դիղ⁴²⁵, դ-ի անկումով):

Ա. Դեննետը 1887-88թթ. **Ōēīāè** (Խինդի) գյուղում արձանագրել է 72 տուն և 403 բնակիչ⁴²⁶: Ըստ Էփրեկյանի՝ Հինտէ գյուղը XX դարի սկզբին ուներ 63 տուն հայ բնակիչ և 2 եկեղեցի⁴²⁷: Ա-Դոն նշում է **Հընտի**՝ 65 տուն հայ և 35 տուն մահմեդական⁴²⁸: Բ. Արսլանյանի տեղագրությամբ այն գտնվում էր Բաբերդի հարավարևմտյան կողմում, քաղաքից երկու ժամ հեռավորության վրա: Բնակավայրի ազգային պատկանելությունը խառն էր, հայերը 80 տուն էին, կար 2 եկեղեցի, ս.Աստվածածինը նշանավոր էր Բաբերդի շրջանում⁴²⁹:

70. ՀԻՐԵՎԵՐՏԻ (Hireverti) - Բնակչությունը՝ քրիստոնյա, 1516 թ. ուներ 8 տուն, 3 ամուրի, 1530 թ.՝ 21 տուն, 7 ամուրի, 1591 թ.՝ 61 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարեղեն: Եկա-

⁴²⁴ **Ñāī ðī èè ì àðððōī à, èaçà Ààéáððò, ñ. 8.**

⁴²⁵ «Տեղ» բառի մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 392-394:

⁴²⁶ **Ñāī ðī èè ì àðððōī à, èaçà Ààéáððò, ñ. 18.**

⁴²⁷ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

⁴²⁸ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴²⁹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 39:

մուտը 1516 թ. կազմում էր 5.000, 1530 թ.՝ 3150, 1591 թ.՝ 15.000 աղչա: Գյուղում կար 1 դավիտ: Այժմ՝ Քրաթլը:

71. ՀՈՐԳԻ (Horgi) – 516թ. գրանցվել է 17 տուն, 3 ամուրի, 1530թ.՝ 6 տուն, 4 ամուրի, 1591թ.՝ 25 շունչ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 4.600, 1530թ.՝ 1.000, 1591թ.՝ 4.000 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղում կար 2 ջրաղաց, 1 ձիթհան:

Հորգի=Խորգի [նախնականը՝ Խոր+կա,] (խ-ն գրանցվել է հ, ա>ե>ի):

Տեղանունների բառարանում՝ *Խորգա*. գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում և պահպանվել է միայն ռուսական աղբյուրներում՝ առանց տեղակայման ճշտման⁴³⁰:

72. ՄԱԼԱՆՍԱ (Malansa) - 1516թ. արձանգրվել է 32 տուն, 8 ամուրի քրիստոնյա, 6 տուն մահմեդական, 1530թ.՝ 3 տուն, 5 ամուրի մահմեդական և 34 տուն, 15 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 7 շունչ մահմեդական, 70 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում է 10.000, 1530թ.՝ 3.890, 1591թ.՝ 21.000 աղչա: Կար 1 ջրաղաց: Գյուղի մալիքանեի⁴³¹ բաժինը 1/2 Հայդարիհանե Զավիեի վակուֆն է եղել: Այժմ՝ Այդընջը:

Մալանսա=Մալանսա [նախնականը՝?]: Ըստ Ա. Գեյնենտի աղյուսակի՝ **İ âëàî ñà (Մալանսա)**, 1887-88թթ. ուներ 47 տուն՝ 261 բնակիչ⁴³²: Ս. Էփրեկյանի ցանկում՝ *Մալասա*, որը XX դարի սկզբին ուներ 60 տուն, 1 եկեղեցի և Հայաբնակ էր⁴³³: Ա. Երիցյանի գրանցմամբ՝ **İ âëàî ñà (Մալասա)**. 1878թ. ուներ

⁴³⁰ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 794:

⁴³¹ *Մալիքանե*-1.ժառանգական ավատ, որ սուլթանի կողմից տրվում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ավագանուն, սպաներին՝ սեփականութան իրավունքով: 2. Ավատատիրոջը (մալիքին) վճարվող հողային հարկ:

⁴³² *Ñáí ðí èë ì àðòðóðí à, èàçà Àâéáóðò, ñ. 14.*

⁴³³ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

14 տունն Հայ և 7 տունն թուրք բնակիչ և մեկ եկեղեցի⁴³⁴: Ըստ Ա.-Դոյի՝ XX դարի սկզբին գյուղում կար 45 տունն Հայ և 30 տունն մահմեդական բնակիչ⁴³⁵:

73. ՄԱՀԱԶՈՒՐ (Mahacur) - *Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516 թ. ուներ 12 տուն, 1 ամուրի, 1530 թ.՝ 6 տուն, 2 նոքյար, 2 սիփահի, 1591թ.՝ 4 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.500, 1530թ.՝ 3.900, 1591 թ.՝ 8.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Գյուղի մալիքաների 1/4 բաժինը Մահմուդիե մեդրեսեի վալուֆն էր: Այժմ՝ Հարմանոզլու:*

Մահաջուր=Մահաջուր [նախնականը՝ Մահաջուր]:

Տեղանունների բառարանում նշվում է նաև Մախաջուր տարբերակը⁴³⁶: Ա. Երիցյանը **İ ađããæđđ** (Մախաջուր) գյուղը 1878թ. արձանագրել է որպես թուրքաբնակ: Նրա ստուգաբանության մեջ տեղանունը ծագել է Հայերեն «մահացու ջուր» բառերից⁴³⁷: Ըստ Ա. Դեննետի 1887-88թթ. **İ öà÷îđ** (**İ ađãæđđ**)-**Մխաջոր, (Մեխջուր)** գյուղն ուներ 33 տուն և 189 բնակիչ⁴³⁸:

74. ՄԱՄ (Mam)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ ալերվաժ, 1530թ.՝ 15 տուն, 4 ամուրի, 1591թ.՝ 61 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 5.470, 1591թ.՝ 9.000 ակչա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Դեյիրմենջիք:*

Մամ=Մամ [նախնականը՝ Մամ՝ «մեծ մայր» իմաստով]⁴³⁹:

⁴³⁴ **Ä. Äđëđîã**, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁴³⁵ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴³⁶ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 3, էջ 653:

⁴³⁷ **Ä. Äđëđîã**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴³⁸ **Ñáîđî eê î ađöđöđîã**, eâçã Äãéãöđö, ñ. 12.

⁴³⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ III, էջ 242:

Ղ. Ինճիճյանը գրանցել է նույն անունով՝ Մամ⁴⁴⁰: Համաձայն Ա. Երիցյանի՝ **Ī àì (Մամ)** գյուղը 1878թ. թուրքաբնակ էր, գյուղից ոչ հեռու կար **Ñóðá Êðèñòàì îð** (Սուրբ Քրիստոփոր) անունով հայկական վանք⁴⁴¹: Համաձայն Ա. Դեննետի **Ī àì á (Մամե)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 45 տուն և 249 բնակիչ⁴⁴²:

75. ՄԱՆԱՍԸ (Manasý)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 13 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 50 տուն, 18 ամուրի, 1 փրիֆանի, 1 իմամ, 8 սիփահիզադե: 1591թ.՝ 44 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6.500, 1530թ.՝ 3.829, 1591թ.՝ 13.200 ալչա: Կար 1 ջրաղաց: Գյուղի մալիքանեն քաղաքում գտնված Մուսեվիեե մեդրեսեի վակոլֆն էր: Այժմ՝ Գյունեդողլու:

Մանասը=Մանասա [նախնականը՝ **Մանասիա/Մանասե**] (**իս>ա>ը**): Տեղանունների բառարանում՝ **Մանաս, Մանասիա, Մանասե**⁴⁴³:

Ըստ Ա. Դեննետի **Ī íàñ (Ī àí àñ)-Մնաս (Մենաս)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 38 տուն և 192 բնակիչ⁴⁴⁴:

76. ՄԱՍԱԴ (Masad)-1516թ.՝ ավերված, 1530թ.՝ 6 տուն, 4 ամուրի, 1 հաֆըզ⁴⁴⁵, 1 գավիեդարգադե, 9 նոքյար, 3 նոքյարգադե, 2 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 16 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 2.500, 1530թ.՝ 1.568, 1591թ.՝ 4.300 ալչա: Կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Յըլդըրմ:

⁴⁴⁰ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ. Ա, էջ 95-97:

⁴⁴¹ Ա. Աժեօ՛ւի ա, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴⁴² **Ñáíðí èè ì àðòðòðí à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 14:**

⁴⁴³ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 682:

⁴⁴⁴ **Ñáíðí èè ì àðòðòðí à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 14.**

⁴⁴⁵ **Հաֆըզ**-մարդ, որն անգիր գիտեր Ղուրանը:

Ա. Երիցյանի տեղագրությամբ **Ī āñāò (Մասատ)** գյուղը գտնվում էր Բաբերդից դեպի Էրզրում տանող ճանապարհին և թուրքաբնակ էր⁴⁴⁶: Ա. Դեննետի աղյուսակում նշված է, որ **Ī āñāā (Մասադ)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 43 տուն՝ 244 բնակիչ⁴⁴⁷:

77. ՄԵՆԳԵ (Menge) - 1516թ.՝ 5 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 9 տուն, 7 ամուրի, 1591 թ.՝ 22 շունչ մահմեդական և 10 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակումներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 2.900, 1591թ.՝ 8.200 աղչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Ալաջա:

Մենգե=Մանգա [նախնական՝ Մանկա/Մանկիկ] (*կ>գ, ա>ա>է*):

Մանկա «մանուկ» արմատով սկսվող տեղանունները անսովոր չեն Հայաստանում՝ *Մանկազոմ, Մանկասար, Մանկավանք, Մանկիկ*⁴⁴⁸ և այլն: Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Ī éí éá (Ī áí éá)-Մինկե (Մենկե)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 10 տուն և 62 բնակիչ⁴⁴⁹:

78. ՄԵԶԻԴԴԼՈՒ (Mezidli)-Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ.՝ 6 տուն, 1530թ.՝ 7 տուն, 4 ամուրի, 4 սիփահիզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.000, 1530թ.՝ 1.711, 1591թ.՝ 6.600 աղչա: Այժմ՝ Քարշըգեչիթ:

79. ՄԻԼԵՅԻ (Mileyhi) -1516թ. ուներ 8 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝ 11 տուն, 10 ամուրի, 1 իմամ, 2 նոքյար, 7 նոքյարգադե, 1591թ.՝ 56 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000,

⁴⁴⁶ Ā. Āðēōī ā, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁴⁴⁷ Nāī ðī ēē ī āðōðōōī ā, èāçà Āāéáóðō, n.12.

⁴⁴⁸ Հայաստանի և Հարավից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 3, էջ 689-690:

⁴⁴⁹ Nāī ðī ēē ī āðōðōōī ā, èāçà Āāéáóðō, n.14.

1530թ.՝ 1.711, 1591թ.՝ 6.600 ակչա: Բնակչությունը՝ մահամեղական: Այժմ՝ Քարշգեյչթի:

ՄիլեյՏի=? : Ա. Երիցյանի ցանկում *Ï èèàðè (Միլեիտի)*: 1878թ. ուներ թուրք բնակչություն⁴⁵⁰: Ըստ Ա. Դեննետի *Ï àèèðè (Մեիլիտի)* գյուղը 1887-88թթ. ուներ 48 տուն և 26 բնակիչ⁴⁵¹:

80. ՄՈՒՇԵՎԵՐԵԿ (Muşeverek) -1516թ.՝ 8 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 6 տուն, 6 ամուրի, 1 իմամ, 1 նոքյարգադե, 2 սիփահիզադե, 2 զավիեդարգադե, 1591թ.՝ 17 շունչ մահամեղական, 3 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 2234, 1591թ.՝ 10.000: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց, 1 գավիե: Այժմ՝ Յանքչամ:

Մուշեվերեք=Մուշավերաք [նախնականը՝ Մուշ+ավերակ]: Ինչպես վկայում են աշխարհագիրների արձանագրությունները, ավերակ երկրորդ բաղադրիչով կամ արմատով տեղանունները տարածված են տարածաշրջանում՝ Խանձավերակ, Քարավերակ կամ ուղղակի Ավերակ և այլն: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. գրանցել է, որ *Ï àøââðè (Ï àøââðâè)*-Մեշեվերկ (Մեշվերեկ) գյուղն ուներ 37տուն և 218 բնակիչ⁴⁵²:

81. ՅԱԿՈՒԲԱԲԴԱԼ (Yakubabdal) -1516թ.՝ անմարդաբնակ և ավերված, 1530թ.՝ 3 տուն, 1 նոքյար, 1 նոքյարգադե, 5 գավիեդարգադե, 1591թ.՝ 13 շունչ մահամեղական և 6 շունչ քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ.՝ 1500, 1530 թ.՝ 2998, 1591թ.՝ 7000 ակչա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց, 1 գավիե:

Յաքուբաբդալ, տեղանունների բառարանում՝ Յաքուբաբդալ, գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից մոտ 40 կմ հարավ-

⁴⁵⁰ *Ā. Āðèðîâ*, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁴⁵¹ *Ñaîðî èè ì àððððîâ î, èàçà Āàèáððð, ñ.14.*

⁴⁵² Նույն տեղում:

արևելք⁴⁵³: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած վիճակագրական աղյուսակի **Βεόá-άάάè** (Յակուբ-արդալ) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 32 տուն՝ 175 բնակիչ⁴⁵⁴:

82. ՅԵՆԻՉԵ (Yenice)-1516թ.՝ *անմարդարենակ և ավերված: 1530թ.*՝ 2 տուն, 1591թ.՝ 10 շունչ: Եկամուտը 1516թ.՝ 1000, 1530 թ.՝ 1010, 1591թ.՝ 4000 ալչա: Կար 1 ջրաղաց:

83. ՆԻՎ (Niv) - 1516թ.՝ 45 տուն, 5 ամուրի, 1591թ.՝ 10 շունչ մահմեդական, 104 շունչ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 12.000, 1591թ.՝ 31.000: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց:

Նիվ=Նիվ [նախնականը՝ Նիւ, որ կնշանակի «մի տեսակ լեռնային բանջար»⁴⁵⁵]: Ս. Էփրիկյանը գրանցել է նույն տարբերակով՝ **Նիվ**, որը XX դարի սկզբին ուներ 50 տուն, 1 եկեղեցի և հայաբնակ էր:

84. ՉԱԼՔԱՆԱՍ (Çalkanas) - Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 12 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝ 14 տուն, 2 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 39 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ:

Չալքանաս=Չալքանաց [նախնականը՝ **Ջարխանաց ?**] (**ջ>չ**, **ր**-ն գրանցվել է **լ**, **ց**-ն՝ **ս**):

85. ՉԱՔՄԱՍ (Çakmas) - Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516 թ. ուներ 60 տուն, 20 ամուրի, 1530թ.՝ 2 տուն, 3 ամուրի մահմեդական, 38 տուն, 33 քրիստոնյա, 1591թ.՝ 180 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բակլա, բանջարանոցային մշակումներ, զբաղվում էին նաև մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը

⁴⁵³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 915:

⁴⁵⁴ *Նáí ðí èè ì àðòðòù à, èàçà Áàèáóðò, ñ.18.*

⁴⁵⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, էջ 455:

1516թ. կազմում էր 1.400, 1530 թ.՝ 13.608, 1591թ.՝ 26.000 ակ-
չա: Կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ **Յազյուրդու:**

Չաքմաս=Չախմաս? [նախնականը՝ առաջարկում ենք
Խաչ+մաս, (կարծում ենք, որ լեզվական արագաբանությամբ
բառի առաջին արմատի բաղաձայն հնչյունները շրջվել են՝
խաչ (չախ) + մաս], **խ-**ն գրանցվել է **ք**»: Ա. Երեցյանի արձա-
նագրությամբ՝ **×àðì àç (Չախմազ)**. 1878թ. հիշվում է որպես
թուրքաբնակ⁴⁵⁶: Ա. Դենեստը **×àèì àñ (×àèì àñàð)**-**Չակմաս**
(**Չեկմասեր**) գյուղում 1887-88թթ. գրանցել է 77 տուն՝ 419
բնակիչ⁴⁵⁷: Ըստ Բ. Արսլանյանի՝ **Չախմանց** կամ **Չահմանս**,
գտնվում էր քաղաքից հյուսիս-արևելք, ուներ 50 տուն հայ
բնակիչ⁴⁵⁸: Ս. Էփրեկյանը նշում է **Չահմանց** կամ **Չահմանս**,
XX դարի սկզբին՝ հայաբնակ, ուներ 55 տուն, 1 եկեղեցի⁴⁵⁹:
Ըստ Ա.-Դոյի **Չահմանցը** ուներ 60 տուն հայ և 40 տուն մահ-
մեղական բնակչութուն⁴⁶⁰:

86. ՉԱԼՀԱՆՍՈՐ (Çalhansor) – 1516թ.՝ *ավերված*, 1530 թ.՝ 10
տուն, 1 ամուրի, 1591 թ.՝ 6 շունչ մահմեդական, 9 շունչ քրիս-
տոնյա: Բերքը՝ *ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույ-
սեր*: Եկամուտը 1516 թ.՝ 1.600, 1530 թ.՝ 1.700, 1591 թ.՝ 4.000
ակչա: Այժմ՝ *Փելիթի*:

Չալհանսոր=Չալհանձոր [նախնականը՝ **Չարհան+ձոր?**]
(**ր>լ, սոր>ձոր**): Տեղանունների բառարանում **Չարհան** կամ
Չարահան անունով վանք է հիշվում Վասպուրականի Ոստան
գավառում⁴⁶¹:

⁴⁵⁶ Ա. *Àðèðîâ*, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴⁵⁷ *Ñáíðíèè ì àðøðóóîâ, èàçà Ààéáóðò, ñ.8.*

⁴⁵⁸ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁴⁵⁹ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., Կ. 1, էջ 338:

⁴⁶⁰ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴⁶¹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. 4, էջ 224:

87. ՉԵՆՉՈՒԼ-ՈՒ ՈՒԼՅԱ (Çençül-ü Ulyâ) - 1516 թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ, 1530 թ.՝ 2 տուն, 2 ամուրի, 1591 թ.՝ 14 շունչ մահմեդական: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 1.011, 1591 թ.՝ 2700 աղչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց, 1 գավիտ՝ Բըլըջքայա:

Վերին Չենչուլ=Չենչուլ [նախնականը՝ ձանճուլ «սև սալորի տեսակ»], (ճ >չ, ր >լ): Ժողովրդական ստուգաբանությամբ մեկնաբանվել է՝ *Չան-Չուր*: Համանուն վտակ է Հիչատակում Ատրպետը՝ «*Ջինջուլ/Ջինջ Չուր կամ Չենչուր*», որը միանալով Բալախոռի վտակին ուռուցում է *Վարդանոց, Ջենջուլ, Ցրդածոր, Կիւտ-կինէ, Չուլովանց, Խալնոց, Խարդ, Խանջուր* և այլ գյուղերը⁴⁶²: Ըստ Ա. Դեննետի *Äæai äæoë öëëÿ* (Ջանջուլ ուլիյա) գյուղը 1887-88թթ. ունեւր 14 տուն՝ 78 բնակիչ⁴⁶³:

88. ՉԵՆՉՈՒԼ-ՈՒ-ՍՈՒԼՅԱ (Çençül-ü Süflâ) - Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 15 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 5 տուն, 5 ամուրի, 4 սիփահիզաղե, 1591թ.՝ 41 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.500, 1530թ.՝ 3241, 1591թ.՝ 6.200 աղչա: Այժմ՝ Սարըթաշլար:

Ներքին Չենչուլ, [Ջինջ Չուր//Ջանջուր]:

89. ՉԵՓԵ (Çepe)-1516թ. եղել է ավերված, 1591 թ. գրանցվել է 18 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 815, 1591 թ.՝ 8.000 աղչա: Այժմ՝ Դեմիրըջըբ:

Չեփե=Չափա [ձապա(ղ)՝ ճ>լ>չ անցումով], որ նշանակում է «ծաւալուած, տարածուած, փռուած»⁴⁶⁴: Ա. Դեննետի

⁴⁶² Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴⁶³ *Ñáiđi eë î äððóđi â, eâça Äææáððð, ñ. 6.*

⁴⁶⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ. III, էջ 186:

աղյուսակում գրանցված **Äæááá (xáíá)-Ջերե (Չեպե)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 29 տուն՝ 164 բնակիչ⁴⁶⁵:

90. ՉԸՓԸՆՍ (Çýpýns) - 1516թ.՝ 23 տուն, 6 ամուրի, 1530թ.՝ 31 տուն և 31 ամուրի, 1 իմամ, 6 զավիեդարզադե, 3 նոքյար-զադե,, 3 սիփաճիզադե մահմեդական, 2 տուն և 3 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 82 շունչ մահմեդական: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 8.000, 1530թ.՝ 8.672, 1591թ.՝ 32.400 ալչա: Գյուղում կար 5 ջրաղաց, 1 մզկիթ, 1 զավիե:

Չըվընս=Չափանց [նախնականը՝ **Չափանց**] (*ա>ա>ը, -նց* տառադարձվել է *ս-ի*):

91. ՉԸԹԱՆՈՍ (Çýtanos) -1516թ.՝ անմարդաբնակ և ավերված, 1530 թ. ուներ 6 տուն և 2 ամուրի, 1 իմամ, 4 նոքյար, 2 նոքյարզադե, 4 սիփաճիզադե: 1591 թ.՝ 10 շունչ մահմեդական, 3 շունչ քրիստոնյա:

Իր հնչյունակազմով հիշեցնում է **Ցրտանոց?** ր-ի անկումով կամ **Ճտանոց** բառը: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակի **×èðáíîñ (×èðñáíîñ)-Չիտանոս (Չիտսանոս)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 20 տուն՝ 111 բնակիչ⁴⁶⁶:

92. ՉԻՄԱՂԸԼ- Ը ՈՒԼՅԱ (Çimðayl-ý Ulya) -1516թ. ուներ 7 տուն, 2 ամուրի, 1591թ.՝ 39 շունչ, բնակչության կազմը չի հիշվում: 1530թ. դաֆթարում բնակչությունը չի գրանցվել: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 4.500, 1530թ.՝ 3695, 1591թ.՝ 1850 ալչա: Այժմ՝ Չիմաղըլ:

Չիմաղիլ=Չըմաղըլ [նախնականը՝ Ճիմաղիլ?՝ *ճ>ը>չ* անցումով]: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակի **Äæáí àãèè**

⁴⁶⁵ *Ñáíðí èè ì àðøðóòí à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 6.*

⁴⁶⁶ *Ñáíðí èè ì àðøðóòí à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 6.*

ծծեյ (Ջեմադիլ ուլիյա) գյուղը 1887-88թթ. ունեւ 49 տուն 272 բնակիչ⁴⁶⁷:

93. ՉԻՄԱՂԸԸ-Ը ԷՅՍԱԹ (Çimađýl-ý Evsat) – Առաջին դաֆթարում բնակչության կազմը չի նշվում: 1591 թ. գրանցվել է 16 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակումներ, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1530 թ. կազմում էր 2.010, 1591 թ.՝ 10.500 ակչա:

Միջին Չիմադիլ//Ճիմադիլ:

94. ՉԻՄԱՂԸԸ-Ը ՍՈՒՖԼԱ (Çimađýl-ý Süflâ) – 1516 թ. արձանագրվել: 1591 թ.՝ 18 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1530 թ.՝ 2.500, 1591 թ.՝ 10.500 ակչա: Գյուղում կար 2 ջրաղաց:

Ներքին Չիմադիլ//Ճիմադիլ:

95. ՉԸՀԱՍՈՐ (Çýhasor) –Առաջին դաֆթարում տեղանունը չի գրանցվել: 1530թ.՝ 4 տուն, 4 ամուրի, 1591թ՝ 17 շունչ մահմեդական: Եկամուտը 1530թ. կազմում էր 1.054, 1591թ.՝ 5.000 ակչա:

Չըհասոր=Չըղա(ց)?+ձոր:

96. ՉՈՐԱԿ (Çorak) –1516թ.՝ 9 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 11տուն, 6 ամուրի, 1591թ. 40 շունչ քրիստոնյա, 5 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3.105, 1591թ.՝ 24.600 ակչա: Գյուղում կար 1 ձիթհան, 2 ջրաղաց:

Չորակ, Ատրպետը հիշատակում է **Չուրակ//Չորակ**⁴⁶⁸:
Ըստ Ա. Դեննետի ×óđàê (×îđàê, Øàéó-×đàê)-Չուրակ (Չորակ,

⁴⁶⁷ Nâîđi êê î ãđøđóóî â, êàçà Áàéáóđò, ñ. 6.

⁴⁶⁸ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 91:

Շեյխ-Չրակ) գյուղում 1887-88թթ. կար 42 տուն՝ 233 բնակիչ⁴⁶⁹:

97. ՉՈՄՈՒՐԳԻ (Çömürği) –1530թ.՝ 21 տուն, 1591-ին՝ 48 շունչ: Բնակչության կազմը չի հիշվում: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ: Եկամուտը 1530 թ. կազմում էր 5654, 1591 թ.՝ 12.600 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց և 1 ձիթհան:

Չոմուրգի=Չոմուրգի [նախնականը՝ ձմուռկի?]:

98. ՉՈՐՈՒՉՄԱ (Çoruzma)–1530թ. գրանցվել է 1 տուն, 1 նոքյարգաղե, 3 սիփահիզաղե, 1591 թ.՝ 32 շունչ մահմեդական, 3 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ: Եկամուտը 1530 թ. կազմում էր 5654, 1591 թ.՝ 12.600 ակչա: Գյուղում կար 1 ձիթհան, 1 ջրաղաց: Մալիքանեի 1/4 բաժինը քաղաքում գտնված Յաքուլթիյե մեդրեսեի վակուֆն էր:

Ա. Երիցյանի ցանկում **×İđîñî à** (Չորոսմա), քարտեզի վրա՝ **Đöđîñî à** (Տչորոսմա), 1878թ.՝ թուրքաբնակ⁴⁷⁰: Ատրպեստը նշում է **Չորոզմա**⁴⁷¹:

99. ԶԱՆՋԻ-Ի ԼՈՐԻ (Canci-i Lori)–1516թ.՝ ավերված, 1530թ. գրանցվել է 5 տուն, 1 ամուրի, 3 նոքյարգաղե: 1591թ.՝ 21 շունչ: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 2.500, 1591թ.՝ 9.600 ակչա: Գյուղում կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Լչըքքովա:

Ջանջի-ի Լորի=Ջանջի-Լոռի [նախնականը՝ Լոռիի ձանս-ճիկ] (ճ>ջ):

⁴⁶⁹ Nâîđî eê î âđöđöôî â, eâçà Áâéáóđö, ñ. 6.

⁴⁷⁰ Ä. Äđëöîâ, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁴⁷¹ Ատրպեստ, նշվ. աշխ., էջ 91:

100. ԶԱՆՋԻ-Ի ՔՅՈՒԼԵՐԵԿ (Canci-i Külerék) –1516թ. եղել է ավերված, բնակչության կազմը չի արձանագրված: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 8.000, 1591թ.՝ 1.200 ակչա:

Ջանջի-ի Քյուլերեք= Ջանջի Քյուլերեք:

101. ԶԵՄԵԼԵ (Cemele) –1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ, 1530 թ. դափթարում գրանցվել է 2 նոքյար, 1 նոքյարզաղե, 3 սիփահիզաղե, 1591թ.՝ 3 տուն և 1 ամուրի մահմեդական և 1 տուն, 1 ամուրի քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 3.000, 1591թ.՝ 5.500 ակչա: Գյուղում կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուղերե:

102. ԶԵԲՐԵ (Cebre) – Այս գյուղը հիշատակված է միայն 1530 թ. դափթարում: 1530 թ. գրանցվել է 3 տուն, 1 ամուրի մահմեդական, 1 տուն, 1 ամուրի քրիստոնյա: Այժմ՝ Չաքըրյոզու:

Ա. Դեննետի գրանցմամբ **Äæááðä** (Ջեբրե) գյուղում 1887-88թթ. կար 22 տուն՝ 122 բնակիչ⁴⁷²:

103. ԶԻԼԱՐԱ (Cilara)–1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. գրանցվել է 4 նոքյար, 5 նոքյարզաղե, 4 սիփահիզաղե, 1591թ.՝ 8 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. 3.000, 1530թ.՝ 2.600, 1591թ.՝ 9.600 ակչա: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Այժմ՝ Սաբըզլը:

Ջիլարա=Ջիլարա [նախնականը՝ ձիլարա(ն), ճիլ նշանակում է «ջրոտ տեղեր բնող կնիւն, սէզ, բարակ եղէգ, պրտու»⁴⁷³] (ճջլ): Ըստ Ա. Դեննետի **Äææèðä** (×æèðä) Ջիլա-

⁴⁷² Nâîđî eê î âðððóî â, eâçà Áæéáððð, ñ. 8.

⁴⁷³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Հ. III, էջ 199:

րե (Չեկարե) գյուղում 1887-88թթ. կար 65 տուն՝ 362 բնակիչ⁴⁷⁴:

104. ՌՅՈՒՇԹՅՈՒ (Rüptü) – Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գրանցվել է 9 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 33 տուն, 9 ամուրի, 1591թ. ոչինչ չի արձանագրվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3500, 1530թ.՝ 3900 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց:

Ռյուչթյուլ=Ռյուչթի:

Ա. Դեննետի գրանցմամբ **Ճոօօè (Ռուչդի)** գյուղում 1887-88թթ. կար 59 տուն՝ 333 բնակիչ⁴⁷⁵: Բ. Արսլանյանի տեղադրությամբ Ռուչտին գտնվում էր քաղաքից արևմուտք՝ երեք ժամ հեռավորության վրա: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գյուղն ունեցել է խառը բնակչություն, հայերը եղել են 60 տուն, գյուղում կար մեկ եկեղեցի և մեկ դպրոց⁴⁷⁶: Ըստ Էփրեկյանի՝ Ռուչտին XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 28 տուն, 1 եկեղեցի⁴⁷⁷: Ա.-Դոյի վիճակագրական աղյուսակում տպագրվել է Թուչտի, ինչը, կարծում ենք, վրիպակ է, պետք է լինի Ռուչտի: Գյուղն ունեցել է 25 տուն հայ և 15 տուն մահմեդական բնակչություն⁴⁷⁸:

105. ՌՈՒՄԵԼԻ (Rumeli)–Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 7 տուն, 1530թ.՝ 11 տուն, 6 ամուրի, 1591թ.՝ 49 շունչ: Աճեցվող բերքի տեսակը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2000, 1530թ.՝ 1420, 1591թ.՝ 10.000 ակչա: Կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Հեյբեթթեփե:

⁴⁷⁴ Nâîđi eê î ðððððî â, eàçà Áàéáððð, ñ. 18.

⁴⁷⁵ Nâîđi eê î ðððððî â, eàçà Áàéáððð, ñ. 12.

⁴⁷⁶ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴⁷⁷ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

⁴⁷⁸ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

Ռուսները=Հ՝ուսները//Ռուսները [նախնականը՝ Հո-
ուսները «Հուսները, Հուսների գյուղ»]:

Ա. Երիցյանի ցանկում՝ **Óðói ðó** (Ուսուսներ), քարտեզի վրա՝ **Óðói áèè** (Ուսուսներ), թուրքերեն նշանակում է Հուսներ-
ըի գյուղ: 1878թ. բնակվում էր 34 տուն Հուսյն, 12 տուն Հայ, 9 տուն թուրք, գյուղում կար նաև մեկ Հունական և մեկ Հայ-
կական եկեղեցի⁴⁷⁹: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. **Đói àèè** (**Đói èèè**)-
Ռուսները (**Ռուսները**) գյուղում գրանցել է 46 տուն՝ 251 բնա-
կիչ⁴⁸⁰: Ա.-Դոյի վիճակագրական աղյուսակում տպագրվել է
Թուսմէլ, ինչը, կարծում ենք, վրիպակ է, պետք է լինի Ռուսներ:
XX դարի սկզբին գյուղում բնակվում էր 25 տուն Հայ և 20
տուն մահմեդական⁴⁸¹: Ըստ Ս. Էփրիկյանի Բուսմէլին կամ Ու-
ուսմէլին, XX դարի սկզբին ունեւր 30 տուն Հայ բնակիչ և
մեկ եկեղեցի⁴⁸²:

106. ՍԱՂՄԱՆԸ (Saðmaný) *Դ՞նակչությունը՝ մահմեդական:*
1516թ. գրանցվել է 7 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 5 տուն, 2 ա-
մուրի, 1591թ.՝ 31 շունչ:

Սաղմանը=Սահմանա [նախնականը՝ **Սահմանա** (սեռ.
Հոլ)] (*ա>ա>ը*):

107. ՍԱԼԱՄՈՒԴ (Salamud)-*1516-18թթ. դաՖթարում գյուղը*
չի հիշատակվում: 1530 թ.՝ 6 սիրիահիզադե: 1591թ. գրանցվել
է 19 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ և բանջա-
րանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1530թ. կազմում էր
1300 ակչա, 1591 թ.՝ 4500 ակչա:

⁴⁷⁹ *À. Áðèðîâ, նշվ. աշխ., էջ 91:*

⁴⁸⁰ *Ñáîðîèè ì àðøðóòî â, èàçà Áàéáóðò, ñ. 12.*

⁴⁸¹ Ա.-Դո., նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴⁸² Ս. Էփրիկեան, Հ. Ա., էջ 353:

Սալամուդ, հավանաբար տեղանվան հիմքում ընկած է «սալամ»՝ «ղահունճ թռչունը», «ձագ կաքավու» բառը⁴⁸³:

108. ՍԱՆՔՈՒԹ (Sankut)-*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. ուներ 6 տուն, 1530 թ՝ 6 տուն, 5 ամուրի, 1591թ.՝ 24 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 4000, 1530թ.՝ 3797 աղչա, 1591թ.՝ 8000 աղչա: Այժմ՝ Բայրթեփե:*

Սանքութ=Սընքութ [նախնականը՝ Սնկուտ] (ը-ի լի ա-ծայնությամբ՝ *կ>ք, տ>դ>թ*):

Կարծում ենք, որ Սանքութը Ա. Դեննետի աղյուսակում 1887-88 թթ. գրանցված **Ñèl éòò (Ñàl éòò)-Սիմկուտ (Սեմկուտ)** գյուղն է, որն ուներ 62 տուն՝ 349 բնակիչ⁴⁸⁴:

109. ՍԱՐԱՅՉԸԿ (Sarayçyk) –*1516թ. եղել է ավերված ու անմարդաբնակ, 1530թ. գրանցվել է 1 ամուրի, 5 սիփահիզագե, 1591թ.՝ 6 մահմեդական և 47 քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1000, 1530թ.՝ 2594, 1591թ.՝ 9000 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն:*

Սարայչըք=Սարայչըք [նախնականը՝ Սարաճյուղ?]:

Ս. Էփրեկյանի հիշատակած **Սարաճըք** գյուղն է, XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 10 տուն, 1 եկեղեցի⁴⁸⁵: Ա. Դոն նշում է **Սարաճիղ**. այն XX դարի սկզբին ուներ 10 տուն հայ, 40 տուն մահմեդական և մեկ եկեղեցի⁴⁸⁶: Բ. Արսլանյանը ևս հիշում է **Սարաճուղ** կամ **Սարաճըք**, որպես թուրքախառն բնակավայր: Բաբերդից գտնվում էր երկուսուկես ժամ հեռավորության վրա⁴⁸⁷:

⁴⁸³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 156:

⁴⁸⁴ Ñàl òl èè ì àðòðòòl à, èàçà Áàéáòòò, n. 10.

⁴⁸⁵ Ս. Էփրեկյան, նույն տեղում:

⁴⁸⁶ Ա. Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴⁸⁷ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

110. ՍԻՆՈՐ (Sinor)-*Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 51 տուն, 12 ամուրի, 3 մուսֆ, 1530թ.՝ 53 տուն, 65 ամուրի, 1 հաթիփ*⁴⁸⁸, *1 իմամ*⁴⁸⁹, *1 մյուսեզզին*⁴⁹⁰, *6 մուհասար*⁴⁹¹, *10 բերաթ սահիբի*⁴⁹², *9 փերիֆանի, 2 քոթուրում, 2 գենբիլ - քեշ*⁴⁹³, *2 նոքյար, 5 նոքյարզադե, 4 սիփահիզադե: 1591թ.՝ 218 շունչ բնակիչ ուներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 15.000, 1530թ.՝ 15.513, 1591՝ 19.388 ակչա:*

Սինոր=**Սինոռ** [նախնականը՝ **Սինոռ**], ծագում է հունարեն «*սյունհոռոս*» (*սահմանակից*) բառից: Հավանաբար, բնակավայրը ունեցել է սահմանային նշանակութիւն, որի պատճառով էլ կոչվել է **Սինոռ**: «Սինոռ» նշանակում է սահման, պայման, որոշում, այստեղից էլ՝ սինուկից, սինուպան⁴⁹⁴: Սինոռ բառը սահման իմաստով օգտագործում է նաև Հ. Կարնեցին.« ...ունի *սինոռ* մինչև ի Հոռմնոցն եւ Սև ծովնափն եւ Ըսպեր»⁴⁹⁵: Ա. Երիցյանն իր տեղանվանական ցանկում գրանցել է **Ն՛ւ՛ծ** (**Սնուռ**), քարտեզի վրա նշված է **Ն՛ու՛ծ** (**Սուսյուռ**), 1878թ. Թուրքաբնակ էր⁴⁹⁶: Ըստ Ա. Դեննետի **Ն՛ու՛ծ** (**Ն՛ո՛ծ**)-**Սուսյուռ** (**Սուր**) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 77տուն և 429 բնակիչ⁴⁹⁷:

111. ՍԻՓԹՈՐՈՍ (Siptoros) – *Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: Հայտնի է որպես մեծ գյուղ: 1516թ. գյուղում կար 63 տուն, 17 ամուրի, 1530թ.՝ 61 տուն, 50 ամուրի, 1591թ.՝ 222 շունչ*

⁴⁸⁸ **Հաթիփ**-քարոզիչ:

⁴⁸⁹ **Իմամ**- մահմեդական հոգևոր առաջնորդ, մզկիթի ծառայող:

⁴⁹⁰ **Մյուսեզզին**- կոչնակ, մզկիթի ծառայող:

⁴⁹¹ **Մուհասար**- հարկահավաք:

⁴⁹² **Բերաթ սահիբի**-բարաթ ունեցող:

⁴⁹³ **Զեմբիլ-քեշ**-զամբյուղագործ:

⁴⁹⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 217:

⁴⁹⁵ Մանր ժամանակագրութիւններ (13-18-րդ դդ.), հ. 2, էջ 553:

⁴⁹⁶ **À. Àdèdîâ**, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁴⁹⁷ **Ն՛ա՛ւ ճի՛ è è ì àdòdòuî â**, èàçà **Ààéáóðò**, n. 10.

բնակիչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 20.010, 1530թ.՝ 22.500, 1591թ.՝ 25.000 աղչա: Գյուղում կար 4 ձիթհան, 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Օրուհբեյլի:

Սիփթորոս=Սիփթորոս [նախնականը՝ Սուրբ Թորոս, բ>փ հնչյունափոխությամբ]:

Համաձայն Ս. Էփրեկյանի Ս. Թորոսը XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 62 տուն, 1 եկեղեցի⁴⁹⁸: Բ. Արսլանյանի գրանցմամբ XIX դարի վերջին՝ խառը բնակչությամբ, հայերը 65 ընտանիք էին⁴⁹⁹: Ըստ Ա.-Դոյի XX դարի սկզբին Ս. Թորոսն ուներ 60 տուն հայ և 40 տուն մահմեդական բնակիչ⁵⁰⁰:

112. ՍԻՍՆԵ-Ի ՈՒԼՅԱ (Sisne-i Ulyâ) –*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 4 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 5 տուն, 2 ամուրի, 1 աղատ, 4 նոքյարգաղե, 5 սիփահհիգաղե, 1591թ.՝ 19 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3300, 1530 թ.՝ 4350, 1591թ.՝ 9400: Այժմ՝ Վերին Փնարլը:*

Սիսնե-ի-Ուլյա=Վերին Սիսնե [նախնականը՝ Սիս+նե//Սիս+նե]:

Սիսե//Սիսնա//Սիսնի տեղանուններն են հիշվում Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի, Վանի նահանգներում և Մարաշի գավառում⁵⁰¹:

Սիսնե-ի Ուլյա թարգմանաբար նշանակում է **Վերին Սիսնե**:

113. ՍԻՍՆԵ-Ի ՍՈՒՖԼԱ (Sisne-i Süflâ)-*1516թ. բնակչությունը չի արձանագրվել: 1530 թ. ուներ 4 տուն մահմեդական, 6 տուն և 4 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 16 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկա-*

⁴⁹⁸ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 353:

⁴⁹⁹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁵⁰⁰ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵⁰¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 618-619:

մուտը 1516 թ. կազմում էր 3000, 1530թ. 3500, 1591թ.՝ 20.000
ակչա:

Սիսնե-Ի-Սուֆլա՝ ԹարգմանաբարՆերքին Սիսնե:

114. ՍՈԳԱՐԻ (Sogari)-1516թ. բնակչությունը չի արձանագրվել: 1530 թ. ուներ 4 տուն, 3 ամուրի, 3 նոքյարգադե, 1591թ.՝ 13 շունչ: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1500, 1530 թ.՝ 1400, 1591 թ.՝ 4000 ակչա:

115. ՍՈՍԻՔ (Sosik) –1530թ. ուներ 5 տուն, 1 ամուրի, 1 գավիեդարգադե: 1591թ.՝ 13 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բոստանային մշակումներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1600, 1530 թ.՝ 1700, 1591թ.՝ 8500 ակչա:

Սոսիք=Սոսիք [նախնականը՝ Սոսիկ//Սոսիք]:

116. ՍՈՖՔԵՐ (Söfker) –1516թ. գրանցվել է 8 տուն, 3 ամուրի, 1530թ.՝ 5 տուն, 1 ամուրի մահմեդական և 2 տուն, 2 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 31 շունչ մահմեդական, 6 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2500, 1530թ.՝ 2390, 1591թ.՝ 7500 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Գյունեյդերե:

Սոֆքեր=Սովքար [նախնականը՝ Սեաւքար] (եաւ>ո, վ>ֆ): Ա. Երիցյանի ցանկում՝ **Նáâ-êàð (Սև քար)**, նրա ստուգաբանությամբ տեղանունը ծագել է Հայերենի «Սև քար»-ից, 1878թ. արձանագրվել է որպես Թուրքաբնակ⁵⁰²: Ըստ Ա. Դեննետի 1887-88թթ.**Նáð-êàð (Սեֆկեր)** գյուղում կար 54 տուն՝ 301 բնակիչ⁵⁰³:

⁵⁰² A. Āðēōīā, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁵⁰³ Nāī ðī ēē ī àðōðōōī ā, èàçà Āàéáóðò, n. 12.

117. ՎԱՀՇԵՆ (Vahşen) –1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. արձանագրվել է 21 տուն, 11 ամուրի, 2 նոքյարդադե, 3 սրփահիզդադե, 1591թ. 7 շունչ մահմեդական, 48 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Գյուղում կար 2 ջրաղաց: Այժմ՝ Զաթքսու:

Վահշեն=Վաղշեն [նախնականը՝ Վահշեն] (ղ-ն գրանցվել է Հ):

Բացառված չէ, որ այն Տաշյանի նշած **Վահանաշեն** բնակավայրն է: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև **Վանքշեն** կամ **Վահանաշեն**, որը աղավաղվել է և դաՖթարներում արձանագրվել **Վահշեն**: Հ. Տաշյանը, վկայակոչելով Հ. Դարբինյանին, տեղայնացնում է այսպես. «**Վէհէնշէն** Բաբերդի գիւղերէն է եւ և քաղաքէն 3^{1/2} ժամ հեռաւորութեամբ. յիշուած վանքն է Ս. Լուսաւորիչ, որ կիսաւեր է այժմ»⁵⁰⁴: Հ. Տաշյանը վանքի այս անունը համարում է նորագույն ավանդություն և եզրակացնում, որ «անունը կը ցուցնէ թէ նոյն վանքն ըլլալու է «Վահան շինու վանք», որ 1521-ի տակաւին ծաղկեալ էր, բայց էր յանուն Ս. Ստեփաննոսի»⁵⁰⁵: Որպես ապացույց բերում է Մաղաքիա վարդապետի հիշատակարանը. «Արդ գրեցաւ աստուածային մատեանս, որ կոչի Գանձարան ի թուաբերութեանս հայկազուն տոմարի ԶՀ (=1521) յուլիսի Ժէ եղեւ աւարտ գրոց ձեռամբ... Մաղաքիա անուամբ վարդապետի, ի գաւառս Խախտեաց, որ կոչի Բաբերդ, ի սուրբ յանապատս, որ կոչի Վահանշինու վանք, ի դուռն Ս. Ստեփաննոսի նախավայրին և Ս. Յակոբայ եւ Ս. Գէորգեա և այլ սրբոցն»⁵⁰⁶: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած վիճակագրական աղյուսակի **Ââðøèí (Ââðèø)-Վախշին (Վախիշ)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 47 տուն՝ 265 բնակիչ⁵⁰⁷:

⁵⁰⁴ Յ. Տաշեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 319:

⁵⁰⁵ Յ. Տաշեան, նույն տեղում:

⁵⁰⁶ Յ. Տաշեան, նույն տեղում:

⁵⁰⁷ *Nâiđiêê î âðøðøîî â, êaçà Ââéáóðð, n. 16.*

118. ՎԱՂԸՆԴԱ (Vaðýnda) – 1516թ. ունեւր 19 տուն, 1530 թ.՝ 3 տուն, 2 ամուրի, 2 զավիեղարզաղե, 2 նոքյարզաղե մահմեդական և 10 տուն, 4 ամուրի քրիստոնյա: 1591թ.՝ 7 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2500, 1530թ.՝ 3700 աղչա:

Վաղընդա=Վաղընդա/Վաղընդու [նախնականը՝ հնարավոր է ծագում է բյուզանդական Վալենտիա>Վաղենդ անձնանունից, որից սեռական հոլովածևով՝ Վաղընդայ]:

Հ. Տաշյանը, վկայակոչելով Հ. Դարբինյանին, Վաղընդա կամ Վաղընթա գյուղը տեղայնացնում է Բաբերդից չորս ժամ հեռավորության վրա⁵⁰⁸: Ըստ Ա. Դեննետի *Âââîââ* (Վազանդե) գյուղը 1887-88թթ. ունեւր 31 տուն՝ 169 բնակիչ⁵⁰⁹:

119. ՎԱՆՔԸ ԱԼԻ (Vank-ý Ali) – Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 2 տուն, 1530թ.՝ 2 տուն, 1 ամուրի, 4 նոքյար, 3 նոքյարզաղե, 1591թ.՝ 11 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2000, 1530թ.՝ 2302, 1591թ.՝ 3000 աղչա:

Թարգմանաբար՝ Ալիի Վանք: Հավանաբար նախնականը եղել է Ալրի վանք, որը հետագայում բաղարկուծյամբ նոր բնակիչները կոչել են Ալիի վանք, քանի որ քիչ հավանական է, որ հայերը վանք բառի հետ գործածեին Ալի անունը: Ալրի, Ալրոց, Ալրա, Ալրու վանք է հիշվում Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Տոսպ գավառի Ալյուր գյուղում⁵¹⁰:

120. ՎԱՆՔԸ ԳՈՋԻ (Vank-ý Goci) – Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գրանցվել է 11 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 14 տուն, 13 ամուրի, 1 իմամ, 2 նոքյար, 4 նոքյարզաղե, 1591թ.՝ 40 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային

⁵⁰⁸ Յ. Տաշեան, նույն տեղում:

⁵⁰⁹ *Nâîdî eê î âððððî â, eâçâ Ââeâððð, ñ. 16.*

⁵¹⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 99:

մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3600, 1530թ.՝ 3391, 1591թ.՝ 6598 աղչա:

Վանք-ը Գոջի=Գոջի վանք [նախնականը՝ *Կոճեվանք*] (կ > գ, ճ > ջ): Կոճեվանք տեղանուն է հիշվում նաև Բիթլիսի գավառում: Կոճ արմատով տեղանուններ տարածված են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում՝ *Կոճակ, Կոճանիս, Կոճաքար, Կոճեր, Կոճերեր, Կոճաձոր, Կոճկան* և այլն⁵¹¹:

121. ՎԱՆՔ-Ը ԹԱՎՈՒՔ (Vank-ý Tavuk)–*Բնակչուլթյունը՝ բրիստոնյա: 1516թ. ուներ 7 տուն, 7 ամուրի, 1530թ.՝ 10 տուն, 5 ամուրի, 1591թ՝ 29 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2500, 1530թ.՝ 2599, 1591թ.՝ 10.000 աղչա:*

Թավուկը հայերեն թարգմանվում է հավ, հավք. կարելի է վերականգնել *Հավքերի Վանք*:

122. ՎԱՆՔ-Ը ԲԸՉԱՔՉԸ (Vank-ý Beakçý)-1516թ. եղել է ավերված:

«*Բչակ*» թագմանաբար նշանակում է «*դանակ*»: Չի բացավում, որ հայերեն «*իչակ*» բառն է, որը նույնպես ենթարկվել է բաղարկուլթյան:

Ինչպես նկատվեց, այս վերջին 4 տեղանունների առաջին բաղադրիչը հայերեն *վանք* բառն է: Դրանց երկրորդ բաղադրիչները ոչ միան թուրքացված են կամ աղավաղված, այլ նաև իրենց վրա կրում են օսմաներենի շարահյուսական ազդեցություն, այս դեպքում գործում է գոյականական կապակցություն՝ իզաֆեթի, կաղապարը:

123. ՎԱՐԴԱՆԱՍ (Vardanas) –1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. ոչինչ չի արձանագրված, 1591թ. ուներ

⁵¹¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 201:

21 շունչ: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամտը 1516թ. կազմում էր 2000, 1530թ.՝ 1620, 1591թ.՝ 4500 աղչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Գյուլոբա:

Վարժանաս=Վարդանաց [նախնականը՝ Վարդանանց կամ Վարդանոց] (Կ-ն թրք. տառադարձությամբ՝ ս): Հետաքրքրական է գյուղի ժամանակակից անունը՝ *Գյուլօբա*, որը թարգմանաբար նշանակում է «վարդերի տուն, վարդանոց»: Ըստ բառապատկերի, նախնական տարբերակը եղել է Վարդանանց կամ Վարդենից: Ա. Երիցյանի ցանկում գրանցվել է *Āāðōāī ēē* (Վարտենիկ), քարտեզի վրա՝ *Āāðōāī ēñ* (Վարտենիս), 1878 թ. թուրքաբնակ էր: Ա. Երիցյանը գյուղի անունը ստուգաբանում է «փոքր վարդ»⁵¹²: Ա. Դեննետը գյուղը գրանցել է *Āāðōāī ēñ* (*Āāðōī āñ*)-Վարտանիս (Վարտնաս), ուներ 10 տուն՝ 58 բնակիչ⁵¹³:

124. ՎԱՐԶԱՀԱՆ (Varzahan)–Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 11 տուն, 3 ամուրի, 1530թ.՝ 17 տուն, 8 ամուրի, 1591թ.՝ 65 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակումներ: 1516թ. եկամտը կազմում էր 10.000, 1530թ.՝ 4107, 1591թ. 9000 աղչա: Գյուղում կար 4 ջրաղաց: Այժմ՝ Ուրաբ:

Վարզահան=Վարզըխան [նախնականը՝ Վարձախան կամ Վարձական] (Կ-ն թրք. տառադարձությամբ՝ Հ, Ճ-ն՝ Դ):

Ն. Սարգիսյանի տեղագրությամբ՝ «Երկու ժամաւ հեռի ի Բաբերդոյ յարևմտից հիւսիսոյ նորա է *գիւղս հայաբնակ: Ի նախնումն* գիւղաքաղաք էր սա, և թիւ տանցն հասանէր *ցհազար և ութհարիւր որպէս գրեալ է յարքունի դիւանի*, այլ յանդադար պատերազմաց յերեսաց Լազից ասպատակողաց քանդեալ, հազիւ արդ քսանիւք տամբք սահմանի. և հիմունք ավե-

⁵¹² Ā. Āðēōī ā, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁵¹³ Nāī ðī ēē ì āðōðōī ā, èaçà Āāéáðð, ñ. 16

րակացն երևին ցարդ, եկեղեցիք յայնժամ 24 հաշուէին ի նմա ըստ բնակչացն աւանդելոյ. և նոցին մնացորդք են երեքին կիսաւեր եկեղեցիքն փոքունք այլ գեղեցկաշէնք, առ հասարակ քարակերտք և ճարտարուեստք...»⁵¹⁴: Մ. Միրախորյանը տալիս է հետևյալ նկարագիրը՝ «գիւղն կը բաղկանայ 50 տան չափ Հայերէ՝ պատկանող Բաբերդի Առաջնորդութեան... Գիւղս շինուած է մի տափարակ դաշտի վրայ. գիւղացիք ունին ընդարձակ հող և ջուր, սակայն աղքատ և ողորմելի են: Աստկան երեք հատ կիսակործան տաճարներ կոփածոյ ճերմակ քարերէ կառուցեալ, հսկայաշէն եւ բարձրագոյն ճարտարապետութեան մը գործ. այդ հնութեանց անուանքն են Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս և Ս. Գէորգ», նաև նշում է, որ գյուղի շրջակայքում կան քարհանքեր⁵¹⁵: Հետաքրքրական են նաև Լինչի տեղեկությունները Վարզահանի տեղանքի վերաբերյալ. «Վարզահանի դաշտը ուր իջանք, տեսակէտով մը արեւմտեան երկարած գումն է Ճորոխի հովտին այն մասին, որ կը գտնուի Բաբերդ քաղաքէն վար: Այնուհանդերձ անիկա բլուրների շարքով մը բաժնուած էր... Այդ բլուրները շրջանակ մը կը ձեւացնեն դէպի հարաւ հեռաւոր լեռներու ընդ լայնութեան եղող շղթային, որոնք միաժամանակ կը սահմանագծեն այս Վարզահանի օվան և Ճորոխի հովիտը»⁵¹⁶: Ա. Դեննետի գրանցմամբ *Àâðçàðàí* (Վարզախան) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 76 տուն՝ 421 բնակիչ⁵¹⁷: Համաձայն Ս. Էփրիկյանի Վարզահանը XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 115 տուն, 2 եկեղեցի⁵¹⁸: Բ. Արսլանյանը նույնպես վկայում է, որ Վարզահանը Բաբերդից գտնվում էր երկու ժամ հեռավորություն վրա՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, XIX դարի վերջին և XX դարի

⁵¹⁴ Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 70:

⁵¹⁵ Մ. Միրախորեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, էջ 9-10:

⁵¹⁶ Հ. Լինչ, Հայաստան, Ուղեւորութիւններ և ուսումնասիրութիւններ, Հ. Բ, Տաճկահայաստան, Թարգմ.՝ Լ. Լարենց, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 262-263:

⁵¹⁷ *Nâîðî èê î àðøðóðî â, êàçà Áâéáóðð, ñ. 16.*

⁵¹⁸ Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա, էջ 353:

սկզբին եղել է զուտ հայկական բնակավայր՝ 110 հայ ընտանիքներով: Վարզահանի դպրոցն ուներ 250 աշակերտ, այնտեղ էին սովորում նաև հարևան Թոմնա, Բնջրկա և Խնծավերակ գյուղերի երեխաները: Մինչև 1828 թ. ռուս-թուրքական պատերազմը կանգուն էր միայն երեք տաճարներից մեկը՝ Մայր եկեղեցին, որը քանդվել էր ռուսների ձեռքով⁵¹⁹: Հակասական են Ա. Երիցյանի բերած վիճակագրական տվյալները, ըստ որոնց *Āāđçōđāī* (Վարզուխան) գյուղում 1878թ. հայերը հաշվվում էին 30 տուն⁵²⁰: Կարծում ենք, որ սա ճշգրիտ գրանցում չէ, կամ էլ վրիպակ է, քանի որ Ա.-Դոյի վիճակագրական աղյուսակում Վարզահանը 1909 թ. գրուլթյամբ ուներ 90 տուն հայ բնակիչ⁵²¹: Ա. Երիցյանը գրում է, որ Վարզուհանը նախկինում եղել է քաղաք, ունեցել է 1800 տուն բնակիչ և 24 եկեղեցի, որոնցից պահպանվել են երեքը, որոնք մեծ չեն, բայց շատ գեղեցիկ են: Նրանց գմբեթները քանդել են լազերը 18-րդ դարի վերջին: Եկեղեցիներից մեկի վրա պահպանվել էին արձանագրուլթյուններ, որոնցից մեկը՝ 1340թ.: Ա. Երիցյանը գրում է, որ Վարզուհանը անընդհատ ենթարկվելով լազերի հարձակումներին ու կողոպուտներին, հրո ճարակ է դարձել 1780-90-ական թվականներին: Պահպանվել են ընդարձակ ավերակներ⁵²²:

125. ՎԱՐԻՋՆԱ (Varicna)—*Բնակչուլթյան մեծամասնուլթյունը քրիստոնյա, 1516թ. արձանագրվել է 44 տուն, 3 ամուրի 1530թ.՝ 2 տուն, 2 ամուրի մահմեդական, 34 տուն և 21 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 2 շունչ մահմեդական, 79 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծուլթյամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 9000, 1593թ.՝ 9022, 1591թ.՝ 23.500 ակչա: Գյուլ-*

⁵¹⁹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵²⁰ *Ā. Āđēđī ā*, նշվ. աշխ., էջ 92-93:

⁵²¹ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵²² *Ā. Āđēđī ā*, նշվ. աշխ., էջ 93:

դում կար 3 ջրաղաց: Քանի որ գյուղը գտնվում էր լեռնային անցումում, գյուղի բնակիչները, կատարելով դերբենդչիններ⁵²³ դեր, ազատված էին ավարիզ-ի դիվանիեից և թեքալիֆ-ի օրֆիեից: Այժմ՝ Մուլթուլ:

Վարիջնա=Վարիջնա [նախնականը՝ **Վարիջնա**՝ գառիթափի իմաստով] :

Հավանաբար սա Ա. Դեննետի աղյուսակում գրանցված **Āāðāæī ā (Āāð+ēī ā)** Վարջինե (Վարչինե) գյուղն է, որը 1887-88թթ. ուներ 68 տուն՝ 387 բնակիչ⁵²⁴:

126. ՓԱՂՆԻՔ (Paḏnik)–*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. ուներ 16 տուն, 8 ամուրի, 1530թ.՝ 26 տուն, 5 ամուրի, 1591թ.՝ 68 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվապահությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 9.000, 1530թ.՝ 8.991, 1591թ.՝ 13.700 ալչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Էրիքդիբի:*

Փաղնիք=Փաղնիք [նախնականը՝ **Բաղնիք**] (*բ>փ*):

Ըստ Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակի **Ī āđī ēē (Պագնիկ)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 38 տուն՝ 209 բնակիչ⁵²⁵:

127. ՓԱՐԱՔՈՍ (Parakos)–*Բնակչության կազմը 1516 թ. չի արձանագրվել: 1530 թ. գյուղն ուներ 7 տուն, 7 ամուրի մահամեդական և 8 տուն քրիստոնյա, 1591 թ.՝ 20 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516*

⁵²³ Դերբենդչի /derbenci/-սահմանային լեռնանցքները հսկող, մաքսավոր: Դավթարում նշվում է, որ քրիստոնյա բնակչություն ունեցող Հունուլթ մեծ գյուղը գտնվում է Սպերի Հյուսիսային սահմանում: Այնտեղ բացի 99 տնից և 30 ամուրիներից, արձանագրվել են նաև 30 տուն դերբենդչիներ: Նրանք պաշտպանում և հսկում էին գյուղի շրջակայքում գտնված դադարատեղեր հանդիսացող լեռնանցքները: Ճորոխի հարթավայրում վեց կամրջի նորոգման պարտականությունը իրականացնելու համար նրանք ազատված էին սահմանված հարկեր ու տուրքեր վճարելուց (տե՛ս İ. Miroğu, Bayburt Sancağı, s. 110:

⁵²⁴ **Īāīđī ēē ì āðøðōōī ā, ēāçā Āāēāóðð, ñ. 16.**

⁵²⁵ **Īāīđī ēē ì āðøðōōī ā, ēāçā Āāēāóðð, ñ. 4.**

թ. կազմում էր 3.000, 1530 թ.՝ 2.800, 1591 թ.՝ 7.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Ուղուրգելի:

Փարաքոս=Փարակոց [նախնականը՝ Բարակոց] ($\mu > \phi$, g -ն թրք. տառադարձությամբ՝ ս): **Բարակ** արմատով սկսվող տեղանունները անսովոր չեն պատմական Հայաստանում՝ **Բարակ, Բարակաձոր, Բարական, Բարակաղբյուր** և այլն:

128. Փինջիրգե (Pinçirge) –1516թ. արձանագրվել է 22 տուն, 13 ամուրի, 1591 թ՝ 6 շունչ մահմեդական, 68 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, գյուլուլ, ոլոռ, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6.000, 1530թ.՝ 7.121, 1591թ.՝ 21.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Չիչեքլի:

Փինջիրգե=Փինչրրգե [նախնականը՝ Բանջարկա] ($\mu > \phi$, $k > q$, $w > \ddot{a} > b$): Ղ. Ինճիճյանը հիշատակում է **Բինջիրկե**⁵²⁶, Ս. Էփրիկյանը՝ **Բընջրկա** անուններով. XX դարի սկզբին Հայաստանակ էր, ուներ 15 տուն, 1 եկեղեցի⁵²⁷: Բ. Արսլանյանի տեղաբերությամբ **Բընջրկայ** գյուղը գտնվում էր քաղաքից երկու ժամ հեռավորությամբ՝ դեպի հյուսիս⁵²⁸:

129. ՓոՂիթ (Poðik) –1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. ուներ 2 տուն, 1 ամուրի, 1591՝ 4 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 1.361, 1591թ.՝ 3.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Քավաքլը:

Փողիք=Փողիք [նախնականը՝ Բողիկ] ($\mu > \phi$):

130. Փորգե (Porge) –1516թ. արձանագրվել է 3 տուն, 1530թ.՝ 9 տուն, 4 ամուրի, 1591 թ.՝ 4 շունչ մահմեդական, 13 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակա-

⁵²⁶ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., էջ 97:

⁵²⁷ Ս. Էփրիկեան, հ. Ա, էջ 353:

⁵²⁸ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

բույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 2.900, 1591թ.՝ 6.500 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Քոչբայր:

Փորգե=Փորգե [նախնականը՝ **Փորկա**] (**ք>փ**): **Փոր** արմատով տեղանունները նույնպես անսովոր չեն՝ **Փոր**, **Փորա-դաշտ**, **Փորաշենիկ**, **Փորիկ** և այլն:

131. ՓՈՒԼՈՒՐ (Pulur)–*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. եղել է ավերված: 1530թ.՝ 26 տուն, 3 ամուրի, 1 նոքյարգաղե, 1591թ.՝ 96 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 5.000, 1591թ.՝ 7.000 ակչա: Գյուղն ուներ ներկատուն, ամեն ուրբաթ օր գյուղում շուկա էր կազմակերպվում: Գյուղի բնակչությունը ազատված էր մի շարք ժամանակավոր հարկերից: Այժմ՝ Գյոքչեդերե:*

Փուլուր=Փուլուր [նախնականը՝ **Բլուր**] (**ք > փ, ը-ի լիա-ձայնությամբ՝ ու**):

Ս. Էփրեկյանը հիշում է **Բլուր**. XX դարի սկզբին ուներ 300 տուն, որից 112 տունը հայեր էին, գյուղում կար 1840թ. կառուցված Ս. Գևորգ անունով եկեղեցի: Գտնվում էր Ճորոխի ձախ ափին, Բաբերդ քաղաքից ութ ժամ հեռավորության վրա՝ դեպի արևմուտք⁵²⁹: Ըստ Բ. Արսլանյանի Բլուր գյուղի 300 տուն բնակիչներից «միայն հարևուր ընտանիքներ հայ էին եւ կը բնակէին առաձին թաղի մը մէջ»⁵³⁰: Գյուղում և շրջակայքում կային տարբեր սրբավայրեր և ուխտատեղիներ՝ Ս. Մարտիրոս, Ս. Եղիա, Ս. Վառվառ⁵³¹:

132. ՓՈՒԼՈՒՐԵԿ (Pülürek)–*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516 արձանագրվել է 28 տուն, 10 ամուրի, 1530թ՝ 24 տուն, 12 ամուրի, 1591թ.՝ 109 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6000, 1530թ.՝ 8000, 1591 թ.՝ 25.000 ակչա: Այժմ՝ Երփնար:*

⁵²⁹ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., 4. Ա., էջ 353, 425:

⁵³⁰ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 28:

⁵³¹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 28:

Փուլուրեք=Փուլուրեք [նախնականը՝ **Բլրակ**] (**ք>փ, կ>գ>ք**):

Ըստ Ս. Էփրեկյանի Բլրակ գյուղը գտնվում էր Բաբերդից 4 ժամ հեռավորություն վրա: XX դարի սկզբին գյուղն ուներ 65 տուն, վարժարան և 1864թ. կառուցված Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի⁵³²: Բ. Արսլանյանը գյուղը հիշատակում է Բլրակ անունով, ըստ նրա այն զուտ հայաբնակ էր և ուներ 180 ընտանիք բնակիչ⁵³³: Ըստ Ա. Դեննետի կազմած աղյուսակի **İ äëóðêê (İ ëîðêê)**-Պելուրիկ (**Պլորիկ**) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 78 տուն՝ 429 բնակիչ⁵³⁴:

133. ՓոիՇՔե (Püske)—*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 25 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝ 12 տուն, 23 ամուրի, 1 մյուսեղգի, 1 փրիֆանի, 1 մուսֆ, 10 զավիեդարգադե, 8 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 18 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2000, 1530թ.՝ 1390, 1591թ.՝ 2500 ալչա: Այժմ՝ Աքյաբա:*

Փուլքե=Փուլքե [նախնականը՝ **Փուլկա**] (**կ>գ>ք**): Փուլք>փըլ արմատով տեղանունները տարածված են Հայաստանում⁵³⁵: Այս բնակավայրը չի հիշվում տեղանունների բառարանում, հետագայում տեղանունը կամ փոխվել է, կամ էլ բնակավայրը դատարկվել է:

134. ՓոիՇՔերեք (Püskerek)—*1516թ. արձանագրվել է 3 տուն, 1530թ.՝ 3 տուն, 1 ամուրի, 2 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 12 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 2000, 1530թ.՝ 1390, 1591թ.՝ 2500 ալչա:*

⁵³² Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 353, 426:

⁵³³ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁵³⁴ **Ñáîðîêê ì àðøðóóî â, êàçà Áäéáóðð, ñ. 4.**

⁵³⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 270, 284-285:

Փուլքերեք=Փուլքերեք [նախնականը՝ **Փուլադարակ>Փուլքերեկ**]:

135. ՓՈՒՔԵ (Püke)–1516թ. արձանագրվել է 13 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 19 տուն, 10 ամուրի, 1591թ.՝ 42 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակումներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.500, 1530թ.՝ 3.155, 1591թ.՝ 8.450 ակչա: Գյուղն ուներ 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Բալլըքայա:

Փուլքե=Փուլքե:

136. ՔԱԼԻՍՔԱՎԱՐ (Kaliskavar)–1516-30թթ.՝ մահմեդարենակ: 1516թ. արձանագրվել է 7 շունչ մահմեդական, 6 ամուրի, 1530թ.՝ 13 տուն, 15 ամուրի, 1 նոքյարգադե, 1 փիրիֆանի, 11 սիփահիզադե, 1591թ.՝ 7 շունչ մահմեդական, 13 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ (գյուղուղ), բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 5.000, 1530թ.՝ 4.250, 1591թ.՝ 7.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Քաբջայր:

Քալիսքավար=Քալիցքավառ [նախնականը՝ **Կալից դավառ**] (գ>ք, թրք. տառադարձությունը **ռ-ն՝ ր, ց-ն՝ ս**):

Ա. Դենենտը գրանցել է **Êâëñéââð (Êâëñêîðâ)**-Կալսկավար (Կալսկորա) անունով գյուղ, որը 1887-88թթ. ուներ 52 տուն՝ 284 բնակիչ⁵³⁶:

Ատրպետը հիշատակում է **Կալիսկավար** բնակավայրը, որը գտնվում էր Բալախոռի դաշտում⁵³⁷:

137. ՔՅԱՆ (Kân)–1516թ. արձանագրվել է 22 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 30 տուն, 13 ամուրի, 1591թ.՝ 96 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, բոստանային մշակումներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 8.000, 1530թ.՝ 6.206, 1591թ.՝ 15.000 ակչա: Այժմ՝ Ասլադեդե:

⁵³⁶ *Naî ðî êê î âðððòî â, êâçà Áâéâððð, ñ. 16.*

⁵³⁷ Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, էջ 90:

Քյան = Քան [նախնականը՝ Կան] (կ>գ>ք):

Ա. Երիցյանի վիճակագրական ցանկում գրանցվել է **Êÿı** (Կյան) և 1878թ. ուներ թուրք բնակչութուն⁵³⁸: Ըստ Ա. Դեննետի՝ 1887-88թթ. **Êÿı** (Կյան) գյուղն ուներ 55 տուն՝ 305 բնակիչ⁵³⁹: Տեղանունների բառարանում՝ **Կան, Կյան, Կեան**, գտնվել է Բաբերդի գավառակում, Սպեր քաղաքից հարավ-արևմուտք, եղել է գրչության կենտրոն⁵⁴⁰: **Քյան** թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է **աղբյուր**:

138. ՔՅԱՆՔԵՆԴԻ (Kânkendi)–*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա, 1516թ. արձանագրվել է 46 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝ 22 տուն, 23 ամուրի, 1591թ.՝ 82 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 10.000, 1530թ.՝ 10.000, 1591թ.՝ 15.000 ակչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց:*

Եթե նախորդ տեղանվան համար ընդունում ենք, որ Աղբյուր տեղանունը թարգմանվել է «Քյան», ապա նույնը կարելի է ասել «**Քյանքենդի**»-ի համար. **քյան** «**աղբյուր**»+**քենթ** «**քաղաք, շեն**»՝ **Աղբյուրաշեն**: Այս տեղանունը մեր օգտագործած այլ աղբյուրներում չենք հանդիպում:

139. ՔԱԼԲՈՒԼԱՍ (Kalbulas)–*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 3 տուն, 1530թ.՝ 2 զավիեդարզադե, 1 նոքյարզադե, 1591թ.՝ 11 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 1.501, 1591թ.՝ 7.500 ակչա: Գյուղում 1 զավիե կար: Այժմ՝ Բավաքջըք:*

Քարբուլաս=Քառբուրաց [նախնականը՝ Քառաղբյուրաց, Քառասուն+աղբյուրաց] **քառասուն աղբյուր, ակ** [իմաստով], այս դեպքում **քաղ**-ը չպետք է ընթերցել **քար**, քանի որ, ինչ-

⁵³⁸ Ա. Ածծօ՛ı̂, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁵³⁹ Nâı̂đı̂ eê ı̂ âđöđöđı̂ â, eâçâ Ââeâđöđ, ı̂. 16.

⁵⁴⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 933:

պես ցույց են տալիս Ի. Միրօղլուի ընթերցումները, *քար* բառը տեղանուններում գրանցվել է *քել*, իսկ հայերենի *ռ*-ն տառադարձվել է *ր*-ի: **Քառասունակն** տեղանուն է հիշվում նաև Կոտայքի մարզում, ինչպես նաև համանուն գետ Արաքսի ավազանում՝ **Քըրք պուլախ**, **Գըրպուլագ**, **Խըրխպուլագ** տարբերակներով, որոնցում տեղանունը բաղարկվել է: Քառասուն բառով սկսվող տեղանունները տարածված են եղել Հայաստանի տարբեր շրջաններում⁵⁴¹: Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Ēàéáóëàñ** (**Կալբուլաս**) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 49 տուն՝ 277 բնակիչ⁵⁴²:

140. ՔԱՐԱՅԱՇՄԱՔ (Karayaṣmak)–*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ.՝ անմարդաբնակ և ավերված, 1530թ.՝ 6 տուն, 13 ամուրի, 2 նոքյարգադե, 4 սիփահիզադե: 1591թ.՝ 30 շունչ մահմեդական: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 4.730, 1591թ.՝ 10.500 ալչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարեղեն: Գյուղում կար 1 ջրաղաց:*

«**Քարայաշմաք**» թարգմանաբար նշանակում է «**սև ծածկ, սևով ծածկված**»:

Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի **Ēàðà-ÿøì àê** (**Կարա-յաշմակ**) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 21 տուն՝ 124 բնակիչ⁵⁴³:

141. ՔԵԼԵՎԵՐԵՔ (Keleverek) – *Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրված է 21 տուն, 5 ամուրի, 1530թ.՝ 34 տուն, 21 ամուրի, 1591թ.՝ 132 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6.000, 1530 թ.՝ 7.532, 1591թ.՝ 40.000 ալչա: Գյուղում կար 1 ձիթհան, 5 ջրաղաց: Այժմ՝ Սանջակթեփե:*

⁵⁴¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 304:

⁵⁴² *Nâîđî èê ì àðòðòđî à, èàçà Āàéáóðò, ñ. 10.*

⁵⁴³ Նույն տեղում:

Քելեվերեք=**Քելէվերեք** [նախնականը՝ Քարավերակ] (*ք* ն գրանցվել է *լ*, *կ*>*գ* >*ք*, տեղանվան մեջ գործել է ձայնավորների ներդաշնակութայն օրենքը):

Այս բնակավայրի XIX դարին վերաբերող վիճակագրական տվյալները բավական հակասական են: Համաձայն Ա. Երեցյանի՝ **Էձձաձձ** (**Կարավերակ**) գյուղը, որը քարտեզի վրա նշվել է **Էձձաձձ** (**Կարավեր**), 1878թ. ուներ 52 տուն հայ բնակիչ և հին եկեղեցի: Ա. Երեցյանը գյուղի անունը բխեցնում է «քարե ավերակ» բառերից⁵⁴⁴: Ըստ Ա. Դեննետի **ԷՕձձաձձ** (**Կուլավերկ**) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 87 տուն՝ 488 բնակիչ⁵⁴⁵: Ըստ Ս. Էփրեկյանի՝ XX դարի սկզբին գյուղն ուներ 150 տուն հայ բնակիչ և երկու եկեղեցի⁵⁴⁶: Բ. Արսլանյանը նշում է, որ Քար Ավերակում XX դարի սկզբներին կար 300 տուն հայ բնակիչ և երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս.Գևորգ⁵⁴⁷: Իսկ Ա.-Դոյի վիճակագրական աղյուսակում հայերը Քարավերակում նույն ժամանակահատվածում կազմում էին 185 տուն: Վստահելի պետք է համարել Ա.-Դոյի տվյալները, քանի որ դրանք նա քաղել է Կարինի առաջնորդարանից⁵⁴⁸:

142. ՔեսՍԹեսի (Kestesi)–1516թ.՝ 15 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 6 տուն, 6 ամուրի, 1 իմամ, 3 նոքյար, 4 նոքյարզադե մահմեդական և 8 տուն, 4 ամուրի քրիստոնյա, 1591թ.՝ 18 շունչ մահմեդական, 26 շունչ քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 5.000, 1530թ.՝ 3.136, 1591թ. 7.000 ալչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Այժմ՝ Ալբլլը:

Քեսթեսի=**Քեսթեսի** [նախնականը՝ Քրիստոսի]: Ա. Դեննետը **Էձձաձձ** (**Էձձա**)-Կեսթեսի (**Կեսդե**) գյուղում 1887-88թթ.

⁵⁴⁴ Ա. Աժեօժ, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁵⁴⁵ Մաճարեանի ձեռագրեր, հատ. 1, հ. 16.

⁵⁴⁶ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., էջ 353:

⁵⁴⁷ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵⁴⁸ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

գրանցել է 42 տուն՝ 237 բնակիչ⁵⁴⁹: Ըստ Ս. Էփրեկյանի՝ Քիստիսի գյուղում XX դարի սկզբին կար 5 տուն հայ բնակչու թյուն⁵⁵⁰:

143. ՔԼՀՈՒՆՍ (Kýlhuns)–*Բնակչու թյունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 4 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 2 տուն, 1 ամուրի, 1591թ.՝ 29 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1.000, 1530թ՝ 1.860, 1591թ.՝ 6.700 ակչա: Գյուղի 1/2 մալիքանեն պատկանում էր քաղաքում գտնված Յերեջուլլահ մեջլիսին: Այժմ՝ Քնարգյոզու:*

Քլլհունս=Քլլխունց [նախնականը՝ **Գլխունց կամ Գլխոնց**] (*գ>ք*, թրք. տառադարձությունը՝ *խ-ն՝ հ, ց-ն՝ ս*): **Գլխոնցը** գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ ս. Լուսավորիչ ավերակ վանքի մոտ⁵⁵¹:

144. ՔՈՒՆՈՆՍ (Kotonos)–*Բնակչու թյունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 9 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 9 տուն, 8 ամուրի, 2 սիփահիզաղե, 1 զավիեդարզաղե, 1591թ.՝ 23 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 1.540, 1591թ.՝ 5.000 ակչա: Գյուղում կար 1 զավիե, որը պատկանում էր Սեյիդ Յաքուբին: Այժմ՝ Սեյդիյաքուլի:*

Քոթոնոս=Քոթոնոց [նախնականը՝ **Գոդենոց**, որ նշանակում է «ուրկանոց, հիվանդանոց կամ անկեկանոց»⁵⁵²] (*գ>ք, ց-ն* թրք. տառադարձվել է *ս-ի*): Հավանաբար այդ վայրում ժամանակին եղել է նման մի հաստատություն:

⁵⁴⁹ Nâîdî eê î âdødøôi â, eâçà Áâéâóðð, ñ. 16.

⁵⁵⁰ Ս. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 353:

⁵⁵¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 872-873:

⁵⁵² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, էջ 566:

145. ՔՈԴՈՒԼԱ (Kodula) – 1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. արձանագրվել է 2 տուն, 3 ամուրի, 1 իմամ, 2 նոքյար, 2 նոքյարզադե, 5 սիփահիզադե մահմեդական, 1591թ.՝ 11 շունչ մահմեդական, 17 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 500, 1530թ.՝ 1.400, 1591թ.՝ 11.000 ալչա:

Քոդուլա=Քոդուլա [նախնականը՝ Կոտուր, Կոտուրա (սեռ. հոլ.)?] (կ>գ>ք, տ>դ, ր>լ անցումով):

146. ՔՈՆԴՈԼՈԹ (Kondolot)–1516թ. բնակչութունը չի արձանագրվել: 1530թ.՝ 1 տուն, 2 ամուրի, 2 նոքյար, 2 նոքյարզադե, 1591թ.՝ 15 շունչ մահմեդական: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2.000, 1530թ.՝ 5.800, 1591թ. նորից նույնը՝ 5.800 ալչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Դաղչաթը:

Քոնդուլոթ=Քոնդուլոթ [նախնականը՝ Գոնդուլատ]: Գոնդուլաթը գտնվում էր Բալախուռի դաշտում, Բաբերդ քաղաքից մոտ 31 կմ արևմուտք: XX դարի սկզբին ուներ 30 տուն բնակիչ⁵⁵³:

147. ՔՈՆՈՒՐՍՈՒ (Konursu)–1516թ. արձանագրվել է 11 տուն, 6 ամուրի մահմեդական և 24 տուն, 8 ամուրի քրիստոնյա: 1530թ.՝ 15 տուն, 4 ամուրի մահմեդական և 17 տուն, 13 ամուրի քրիստոնյա: 1591թ.՝ 22 շունչ մահմեդական, 74 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, գլուր և բանջարանոցային մշակումներ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 8.000, 1530թ.՝ 8.000, 1591թ.՝ 23.600 ալչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց:

148. ՔԸԶԸԼԶԱՎԻՐԱՆ (Kýzýlcaviran)–1516թ. եղել է ավերված, 1530թ.՝ 4 տուն, 5 ամուրի, 1591թ.՝ 10 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր

⁵⁵³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 944:

2.000, 1530թ.՝ 1.820, 1591թ.՝ 3.500: Գյուղում կար 1 գավիե: Այժմ՝ Քզըլջաօրեն:

Տեղանվան առաջին բաղադրիչը *քզըլջա* (*kızılca*) թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է *կարմիր, կարմրիկ*:

149. ՔՍԱՆԹԱ (Ksanta) ~ *Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 61 տուն, 31 ամուրի, 1530թ.՝ 57 տուն, 38 ամուրի, 1591 թ.՝ 179 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ գուլյուր և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 14.000, 1530թ.՝ 10.000, 1591թ.՝ 25.000 ալ-չա: Գյուղում կար 3 ձիթհան, 4 ջրաղաց: Այժմ՝ Դեմիրյոզում:*

Քսանթա=Քսանթա: Հետագա հայկական աղբյուրներում հիշվում է **Քսանթա, Քսանթագ, Քսանթաց**⁵⁵⁴: Ա. Դեննետի կազմած վիճակագրական աղյուսակի համաձայն **Êañáıðá (Կեսանտե)** գյուղը 1887-88թթ. ուներ 89 տուն և 496 բնակիչ⁵⁵⁵: Ըստ Ս. Էփրեկյանի՝ Քսանթան XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 200 տուն, 2 եկեղեցի⁵⁵⁶: Ա.-Դոյի վիճակագրական աղյուսակում գյուղը կոչվում է Քսանթաց: Կարծում ենք, որ սա տպագրական սխալի հետևանք է և բառավերջի *ց*-ն պետք է լիներ *յ*, այսինքն՝ Քսանթայ, ինչպես աղյուսակի նույն էջում տպագրված Ալմշկայ, Աուիծկայ Թոմնայ, Փնջրկայ գյուղերի անուններն են: Նույն աղյուսակում, ընդամենը 3-4 գյուղանուն վերև՝ Ռումել և Ռուշտի գյուղանունները ևս սխալմամբ տպագրվել են **Թումէլ և Թուշտի**: Ըստ Ա.-Դոյի 1909թ. գյուղն ուներ 158 տուն հայ բնակիչ⁵⁵⁷: Բ. Արսլանյանը Քսանթայում հաշվում է 320 ընտանիք հայ, այն գտնվում էր քաղաքից վեց ժամ հեռավորությամբ՝ դեպի հարավ-արևմուտք⁵⁵⁸:

⁵⁵⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 441:

⁵⁵⁵ *Ñáıđıêê ì àððóóı̂ à, èàçà Áàéáóðò, ñ. 16.*

⁵⁵⁶ Ս. Էփրեկյան, նույն տեղում:

⁵⁵⁷ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵⁵⁸ Բ. Արսլանյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

150. ՔՐՐԹԱՍՈՐ (Kýrtasor) – Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. բնակչությունը չի արձանագրվել: 1530թ. ունեւ 11 տուն, 11 ամուրի 1 գավիեդարգադե: 1591թ.՝ 35 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3999, 1591թ.՝ 6.800 ալչա: Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Քոզլուք:

Քըրթասոր=Քըրթաճոր [նախնականը՝ ?]:

151. ՔՐՐԶԸ-ՅԸ ՈՒԼՅԱ (Kýrızý-yý Ulyâ)-1516թ.՝ 16 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 18 տուն, 4 ամուրի, 2 նոքյար, 2 նոքյարգահե, 1591թ.՝ 1 շունչ մահմեդական, 89 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 6.000, 1530թ.՝ 5.591, 1591թ.՝ 10.000 ալչա: Գյուղում կար 3 ջրաղաց:

Քըրզը-յը Ուլյա=Վերին Քըրզի: Այլ աղբյուրներում հիշվում է նաև Կերզի, Գրզի:

Ըստ Ա. Դեննետի վիճակագրական աղյուսակի Êâðçèè óèèÿ (Կերզիի ուլիյա) գյուղը 1887-88թթ. ունեւ 57 տուն՝ 326 բնակիչ⁵⁵⁹: Համաձայն Ս. Էփրիկյանի՝ **Վերի Քըրզի** կամ **Կոզի** գյուղը XX դարի սկզբին հայաբնակ էր և ունեւ 30 տուն և մեկ եկեղեցի⁵⁶⁰:

152. ՔՐՐԶԸ-ՅԸ ՍՅՈՒՖԼՅԱ (Kýrızý-yý Süflâ)-1516թ. արձանագրվել է 29 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 33 տուն, 18 ամուրի, 1591թ.՝ 3 շունչ մահմեդական, 118 շունչ քրիստոնյա: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 5.500, 1530թ.՝ 5.884, 1591թ.՝ 18.500 ալչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ոլոռ: Գյուղի սեփականուլթյան 1/2 բաժինը մտնում էր Յաքուբ Խանի վակուֆի մեջ:

⁵⁵⁹ Nâî ðî èè ì àðððóòî â, èàçà Áâéáóðð, ñ. 14.

⁵⁶⁰ Ս. Էփրիկեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 353:

Քըրզը-յը Սյուֆլյա=ներքին Քըրզի: Ըստ Ա. Դեննետի վիճակագրական աղյուսակի *Éaðçèè ñóôèà* (Կերզիի սուֆլա) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 57 տուն՝ 319 բնակիչ⁵⁶¹: Ըստ Ս. Էփրիկյանի՝ *Վարի Քրզի կամ Կոզի* գյուղը XX դարի սկզբին հայաբնակ էր, ուներ 20 տուն⁵⁶²:

153. ՔՈՓ (Kop) – *Բնակչությունը՝ մահմեդական, 1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. արձանագրվել է 2 տուն, 5 ամուրի, 1 իմամ, 1591թ.՝ 63 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 700, 1530թ.՝ 860, 1591թ.՝ 1.600 ակչա: Գյուղում կար 1 զավիե: Այժմ՝ Քոփքոյ:*

Քոփ=Քոփ [նախնականը՝ Կոպ?] (*կ>գ>ք, պ>բ>փ*): Կոպ բնակավայրը գտնվում էր Բաբերդ քաղաքից 32 կմ հարավ-արևելք: Կոպ/Կոփ/Խոփ բառերով սկսվող տեղանունները տարածված էին Հայաստանի տարբեր նահանգներում⁵⁶³: Հետաքրքրական է, որ ժամանակակից տեղանվան մեջ պահպանվել է Քոփ բաղադրիչը՝ Կոփքոյ, թարգմանաբար՝ Կոփի գյուղ:

154. ՔՈՓՈՒԶ (Kopuz)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ՝ 19 տուն, 9 ամուրի, 1530 թ.՝ 35 տուն, 12 ամուրի, 1591թ.՝ 120 շունչ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Զբաղվում էին մեղվաբուծությամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 9.000, 1530թ.՝ 10.162, 1591թ.՝ 15.000 ակչա: Բայբուրդի ամրոցի միջին տները, ամբարները վերանորոգելու պարտականության դիմաց գյուղի բնակչությունը ազատված էր ավարըզ-ը դիվանիի և թեքալիֆ-ի օրֆիե կոչվող հարկերից:*

Քոփուզ=Խոփուց (*կ>գ>ք, ց-ն թրք., տառադարձությամբ՝ զ*): Հիշվում է նաև Խոփս տարբերակով (ո>ու-ի անցու-

⁵⁶¹ *Ñaîđi èè ì àðøðóòî â, èàçà Áàéáóðð, ñ. 14.*

⁵⁶² Ս. Էփրիկյան, նույն տեղում:

⁵⁶³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 239-240:

մը օրինաչափ երևույթ է հիշյալ տարածագոտու բարբառում): Խոփուզ անունով բնավայրեր նշվում են հատկապես Էրզրու- մի նահանգում⁵⁶⁴: Ըստ Ա. Դեննետի աղյուսակի Êîïóç (Կո- պուզ) գյուղը 1887-88թթ. ուներ 61 տուն՝ 363 բնակիչ⁵⁶⁵: Ա- Դոյի վիճակագրական աղյուսակներում՝ Խուփս. XX դարի սկզբին ուներ 90 տուն հայ և 5 տուն մահմեդական բնա- կիչ⁵⁶⁶: Բ. Արսլանյանը հիշատակում է Խուբս կամ Ղոբուս ա- նուններով և վկայում, որ 20-րդ դարի սկզբին գյուղն ունե- ցել է 100 տուն զուտ հայ բնակչություն⁵⁶⁷:

155. ՔՈՔՈՒՆՈՍ (Kokunos)–Բնակչությունը՝ մահմեդական:
 1516թ. արձանագրվել է 4 տուն, 1530թ.՝ 4 տուն, 11 ամուրի, 1
 իմամ, 2 սիփահիզադե: 1591թ. դաֆթարում այս գյուղը չի
 հիշվում: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույ-
 սեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 3.124 ակ-
 չա: Գյուղում կար 1 զավիե:

Քոքունոս=Քոքունոց

156. ՔՅՈՒԹՅՈՒԴՅՈՒ (Kütüdü)–1516թ. եղել է ավերված,
 1530թ. արձանագրվել է 4 տուն, 4 ամուրի, 2 սիփահիզադե, 2
 նոքյարզադե, 1591թ.՝ 15 շունչ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն,
 գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.
 կազմում էր 3.000, 1530թ.՝ 2.500, 1591թ.՝ 7.500 ակչա: Գյու-
 ղում կար 1 զավիե: Այժմ՝ Չիմենթեփե:

Քյուլթյուդյուլ=Քյուլթյուդյուլ [նախնականը?]:

157. ՕՍԹՈՒՔ (Ostuk)–Հիշվում է քրիստոնյա բնակչությամբ
 մեծ գյուղ: 1516թ. արձանագրվել է 80 տուն, 24 ամուրի,
 1530թ.՝ 55 տուն, 25 ամուրի, 1591թ.՝ 140 շունչ: Բերքը՝ ցո-

⁵⁶⁴ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 4, 2, էջ 806:

⁵⁶⁵ Nâîđî êê î âððóóî â, êaçà Áàéáóðð, ñ. 8.

⁵⁶⁶ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵⁶⁷ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 32-33

րեն, գարի, բանջարանոցային մշակաբույսեր, զբաղվում էին մեղվաբուծութամբ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 11.000, 1530թ.՝ 8.255, 1591թ.՝ 20.009 աղչա: Գյուղում կար 1 ձիթհան, 4 ջրաղաց: Այժմ՝ Նիշթանաչը:

Օսթուք = Օձթուք [նախնականը՝ Օձտեղ]:

XVII դարի հեղինակ Գրիգոր Կամախեցին հիշատակում է **Օձտեղաց** կամ **Օխեղաց**⁵⁶⁸: Ս. Էփրեկյանի գրանցմամբ՝ Օձտեղ. XX դարի սկզբին ունեւր 30 տուն հայ, 1 եկեղեցի⁵⁶⁹: Ըստ Ա.-Դոյի՝ Օձտեղ գյուղում կար 42 տուն հայ և 40 տուն մահմեդական⁵⁷⁰: Բ. Արսլանյանի տեղագրութամբ՝ Օձտեղը կամ Օձ գյուղը գտնվում էր քաղաքից չորս ու կես ժամ հեռավորութան վրա՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, ունեւր 52 տուն հայ բնակչուց⁵⁷¹:

158. ՕՍՔՈՒՐՈՒՉ (Öskürüç)-*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. արձանագրվել է 6 տուն, 1 ամուրի, 1530թ.՝ 6 տուն, 13 ամուրի, 1 իմամ, 1591թ.՝ 61 շունչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 4.000, 1530թ.՝ 4.578, 1591թ.՝ 10.800 աղչա: Այժմ՝ Փնարջըք:*

Օսքյուրյուչ = Հոսքըռիչ [նախնականը՝ Ոսկի+Առիծ//Առիւնջ]: Բարբառում ոսկին դարձել է **Հօսկի**, առիծը՝ **հրուչ** կամ **ուռուչ** (ա>ու), այդպես էլ հնչել է **հրուչ**, հետագայում **Հօսքուրուչ**՝ ու-ի լիաձայնութամբ, դաֆթար է մտել՝ **Օսքուրուչ**:

Ամենայն հավանականութամբ Ա. Երիցյանի նշած **Î çöðbäæ** (**Օզուրյուչ**) տեղանունն է, որը ուսուերեն գրանցումներում էլ ավելի է հեռացել իր բնիկ ձևից: 1878թ. թուրքաբնակ էր⁵⁷²:

⁵⁶⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, հ.1, էջ 329:

⁵⁶⁹ Ս. Էփրեկեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 353:

⁵⁷⁰ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁵⁷¹ Բ. Արսլանեան, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁵⁷² Ä. Åððöîâ, նշվ. աշխ., էջ 92:

159. ՕՐՍՈՐ (Orsor)–*Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գրանցվել է 12 տուն, 6 ամուրի, 1530թ.՝ 13 տուն, 8 ամուրի, 1591թ.՝ 39 շունչ: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 4.000, 1530թ.՝ 3.500, 1591թ.՝ 11.000 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի և բանջարանոցային մշակումներ: Այժմ՝ Յոնջալը:*

Օրսոր=Օրձոր [նախնականը՝ **Աւր+ձոր**] (ձ-ն թրք. տառադարձութեամբ՝ ս): Ատրպետը նշում է **Օրձոր** գյուղ Սպերի հովտում՝ համանուն վտակով⁵⁷³:

Ամփոփում

Ի մի բերելով Բաբերդի սանջակի բնակավայրերի և բնակչութեան աշխարհագիրների, ինչպես նաև հետագա դարերի հայ և օտար հեղինակների վիճակագրական տվյալները, մասնավորապես, տեղանունների բառաքննութեան արդյունքները՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալը՝

1. Ի. Միրօղլուն հրապարակել է Բաբերդի սանջակի մեջ ընդգրկված 211 բնակավայրերից միայն 159-ի տվյալները:

2. Դաֆթարներից պարզվում է, որ XVI դարում Բաբերդի սանջակում երեք անգամ անցկացվել է աշխարհագիր (1516թ., 1530թ., 1591թ.): Առաջին երկու գրանցումները կատարվել են ըստ տների (hane), իսկ 1591թ.՝ ըստ շնչերի: Մեր հաշվարկով քրիստոնյա համարվող բնակավայրերը 37-ն են՝ **Աբրանս, Ահսունք-ու Ուլյա, Անրահսա, Արդուսթա, Ավանիս, Բալահոր, Չալքանաս, Չենչուլ-ու Սուֆլյա, Դանիշմենդլերքենդի, Զաղդիք, Էրզի, Էվերեք, Գալիր, Գիվ, Հայրք-ը Ուլյա, Հայրք-ը Սուֆլյա, Հինդի, Հընգեվերեք-ի Սուֆլյա, Հիրեվերթի, Քյանքենդի, Քելեվերեք, Քըսանթա, Քըրզը-յը Սուֆլյա, Քոփուզ, Լուսնուք-ու Ուլյա, Լուսնուք-ու Սուֆլյա, Մամ, Ռյուշթյու, Ռումելի, Սիփթորոս, Վանք-ը Գոշի, Վարդահան,**

⁵⁷³ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 97:

Վանք-ը Թավուք, Փուլուրեք, Փուլուր (Բլուր), Օսթուք, Օրսոր, մահամեղական համարվող բնակավայրերը՝ 42-ը, խառը բնակչուծթյուն ունեցողները՝ 51-ը: Ի. Միրօղլուն սրանց կողքին ներկայացնում է նաև այնպիսի բնակավայրեր, որոնց էթնոգրավանական կազմը, մեր կարծիքով, նա միտումնավոր մոռացուծթյան է տվել՝ դրանց քրիստոնյա, անկասկած, հայաբնակ լինելու և արհեստականորեն հայ բնակչուծթյան թիվը նվազեցնելու միտումով. այդ բնակավայրերն են՝ Աղվերեն, Ալագուդ, Անքուսար, Արմուդդու, Բաղչեղիք, Ջանղի-ի Քյուլերեք, Չիմաղըլ-ը Ուլյա, Չիմաղըլ-ը Սուֆլյա, Չոմուրգի, Դողանասլան, Գյուդգյունեն, Գյուդեր, Հադրաք, Հարդիչի, Հորգի, Իչքոնոս, Քըզըլշափիրան, Քյան, Փուլքերեք, Սինոր, Սոսիք, Թումանղիք-ի էրամինեն, Մասադ, Փողիք, Փուքե, Վարթանաս, Վանք-ը Բչաքչը, Յենիղե:

4. Առանձնակի հետաքրքրուծթյուն են ներկայացնում «անհայտ» բնակչուծթյուն ունեցող կամ «անմարդաբնակ» բնակավայրերը: Այդ գյուղերի անունները մեծամասամբ հայկական են, որոնք գորավոր ապացույց են, որ «անհայտ» էթնոգրավանական կազմով այդ գյուղերի բնակիչները եղել են հայեր:

5. Աղյուսակ Ա-ում ներկայացվում են Ի. Միրօղլուի հրապարակած դաֆթարների տվյալները, իսկ Աղյուսակ Բ-ն կազմել ենք, քրիստոնյա տան համար միղին թիվ ընդունելով 10 շունչը, իսկ մահամեղական տան համար 6 շունչը: 1516թ. - Բաբերդ գավառում կար 13.020 քրիստոնյա (78%), 1843 մահամեղական (11%), եթե «անհայտ» էթնոգրավանանքի բնակիչների թիվերը (1849 շունչ, 11%) գումարում ենք քրիստոնյաներին, ապա 1516թ. Բաբերդում քրիստոնյաները կազմում էին 14,865 շունչ (89%): Մեր հաշվումներով 1530թ. այստեղ կար 14,060 (71%) քրիստոնյա և 2643 (13%) մահամեղական: «Անհայտներին» (3164 շունչ, 16%) քրիստոնյաներին գումարելու դեպքում նրանց թիվը 1530 թ. կկազմեր 17,224 (87%) մարդ:

Սպեր գավառը (պատմական ակնարկ)

Սպերը, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, պատմական Հայաստանի՝ Բարձր Հայքի 11 գավառներից մեկն էր, որի տարածքն այսօր հիմնականում համապատասխանում է Թուրքիայի այժմյան Իսպիր գավառին՝ 6360 քառ. կմ⁵⁷⁴: Գավառն ընկած էր Ճորոխ գետի վերին հոսանքի շրջանում, կենտրոնը Սպեր բերդաքաղաքն էր⁵⁷⁵: Հյուսիսից եզերվում էր Պարխարյան լեռնաշղթայի արևմտյան հատվածով, որը բաժանվում էր ծովեզրյա Խաղտիքից, արևելքից գավառը սահմանակից էր Տայք նահանգին/Ոքաղե, Արսեաց փոքր գավառներին/, հարավից՝ Դերջանին, արևմուտքից՝ Փոքր Հայքին/Սատաղ քաղաքին/: Սպերը խիստ լեռնային շրջան է, ունի բազմաթիվ խոր ձորեր՝ Խաղտո ձոր, Իշխանաձոր: Այստեղ ձգվում են բարձրադիր լեռնաշղթաներ՝ Բոնակապան, Չորմայրի լեռ: Փոստադուռն լեռնանցքով Սպերից ճանապարհ էր անցնում դեպի Փոքր Հայք:

Ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ վաղնջական ժամանակներից Սպերը եղել է հայաբնակ⁵⁷⁶:

⁵⁷⁴ Ա. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 81:

⁵⁷⁵ Ճորոխը հայկական աղբյուրներում հիշվում է կամ «Չորազ, կամ Չորուզ սուլյի. Ի Թուրքաց ձուլյուրև սուլյի. Ի հնումն Ծորոխ կոչի եւ Ճորոխ: Միակ գետ Մեծին Հայոց Ի Սեաւ ծով: Բղխի Ի լեռանցն, որք անկանին յարևմտեան կողմանս սահմանացն Բաբերդու. Ի սկզբան անդ կոչի Մասատ տէրէսի, ապա ընդունի գանունս Չորուզ. ընթանայ ընդ Բաբերդ, ընդ Սպեր, ընդ Խոտրջուր, ընդ Բերդազրակ, ընդ Արդվին, ապա առ Պաթում և Կիւնէէ քաղաքօք թափի Ի Սեաւ ծով» (Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ Ա, էջ 29): Ն. Ադոնցը Ճորոխը նույնացնում է Բոա կամ Վոա գետի հետ. «Բոան համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» Voh-Վոհ-ին, որ Ճորոխն է կամ, ավելի ճիշտ, նրա վերին հոսանքը. Ճորոխի ակունքները սկիզբ են առնում Սպերի շրջակայքում» (Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Փաղաքական կացութիւնը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 36):

⁵⁷⁶ *Á. Adóþíyí. Ê áĩıđĩþó íá yóıé-áñēíé ıđēıááēæıĩþōe íáñæáıéy ááññæıá ðáēē ×ıđıð á VII-IV áá. áı í. ý.*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1998, N 1-2, էջ 233-246:

Իր ոսկու հանքերով գավառը դեռևս հին դարերում գայթակղել է հույն և հռոմեացի նվաճողներին: Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ «Ոսկու հանքեր կան Սյուսպիրիտիսի (իմա՝ Սպերի-Լ. Ս.) մեջ, Կաբալայում, որտեղ Ալեքսանդրը ուղարկեց Մենոնին զինվորներով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնիկների կողմից: Կան նաև այլ հանքեր, հատկապես սանդղիկ կոչվածը, որը կոչում են նաև «Տայկա-կան գույն» և նման է կալքեի»⁵⁷⁷: Այդ հանքերից հնուց ի վեր ոսկի է արդյունահանվել: Հայ հին և օտար աղբյուրների վկայությամբ՝ հայկական լեռնաշխարհը (նաև Սպերը) հայտնի է եղել հանքային հազվագյուտ հանածոներով, առանձնապես զարգացած էր մետաղագործությունը և մետաղամշակությունը: Այդ մասին տեղեկացնում են ոչ միայն պատմական գանազան սկզբնաղբյուրները, այլև որոշ մետաղանուններում և առանձին տեղանուններում պահպանված հայկական բառմաստները⁵⁷⁸:

Խորենացու վկայությամբ, Սպերը Երվանդունիների օրոք Բագրատունյաց ժառանգական կալվածքն էր⁵⁷⁹: Մեծ Հայ-

⁵⁷⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն քրեստոմատիա, հ. 1, կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1981, էջ 197:

⁵⁷⁸ Այդ մասին ամփոփ տես՝ Հ. Այվազյան, Հայերեն մետաղանունների ծագումնաբանություն հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1998, N 3, էջ 182-191: Ըստ հոդվածագրի հունարենում «խալկոս»-պղինձ բառի ստուգաբանությունը գալիս է Փոքր Ասիայի Խաղտիք երկրի և քաղիքների (խալիքներ, խալդեր) անուններից: Հին հույները Սև ծովի արևելյան ափին գտնվող Խաղտիք երկիրն անվանել են Խալիք կամ Արմենոխալիք, իսկ բնակիչներին՝ արմենոխալիքներ:

Անժխտելի է նաև այն, որ այդ տարածքը միշտ էլ բնակեցված է եղել հայերով և կոչվում էր Հայոց աշխարհ: Այն ժամանակին հռչակված էր ոսկու, պղնձի ու երկաթի հանքերով (տես՝ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 72):

Հ. Ղ. Ինճիճյանը ոչ միայն անդրադառնում է Հոմերոսի՝ «Ալիվք, ուր ծնանի արծաթ» վկայությամբ (Ալիվք-Քալիվք-Նալիվք-Նաղտիք), այլև Աստվածաշնչում հիշատակված Թարսիսի ընտիր արծաթը համարում է Նաղտիք-Սպերից բերված (տես՝ Հ. Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսությունը աշխարհագրական Հայաստանայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835, հ. Ա, էջ 189-190):

⁵⁷⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1900, էջ 104, 127:

քի 387թ. բաժանումից հետո Սպերը Հայաստանի հռոմեական մասի սահմանային վարչատարածք էր: Ն. Ադոնցը, հենվելով պատմագիտական տարբեր աղբյուրների վրա, նշում է հետևյալը. «Արչակունիների նախկին կալվածքների մի մասը, որ շրջանցվում էր Եփրատի վերին հոսանքով և հետագայում դարձավ Հռոմեական կայսրության ժառանգությունը, կազմում էր Մեծ կամ Ներքին Հայքը՝ *Magnam Armeniam, quae interior dicebatur*... Նրա մեջ մտնում էին Արչակունյաց Մեծ Հայքի հետևյալ տասնմեկ գավառները՝ *Խորձիան-են-են, Պաղնատունը, Մուսճուրը, Դարանաղին, Եկելես-են-են, Աղիւնը, Մանաղին, Դերջանը, Կարինը, Շաղագոմը և Սպերը*»⁵⁸⁰: Այնուհետև, դրանց տեղայնացումով, եզրակացնում է, որ Փարանգիոն բնակավայրը համընկնում է Հայկական Սպերին⁵⁸¹: VI դարի սկզբներին Փարանգիոնը և Բոլոս կամ Բող ամրոցը գրավել են հռոմեացիները⁵⁸²:

«Հայաստանի ոսկեհանքը» հոդվածում, անդրադառնալով հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու հիշած Բոլոն (Bolon. Phruorion «բերդ») եւ Փարանգիոն “Pharangion” աշխարհագրական կետերին, Ն. Ադոնցը մանրամասնում է. «Բոլոն բերդը ծանոթ է Հայ մատենագրության: Սա այն բերդն է, որ Փարպեցին կոչում է Բողբերդ և դնում է Բասենում: ... Փարանգիոնը անծանոթ է մեր մատենագրության, բայց Պրոկոպիոսի այն ցուցումից, որ գտնվում էր ձորոխի ակունքում, և թե հայտնի էր ոսկեհանքով, պարզ հետևում է, որ խոսքը Սպերի շրջակայքում գտնված ոսկեհանքի մասին է, որովհետև ձորոխի ակունքը իրոք գտնվում է Սպերի առջև բարձրացող լեռների մեջ: Նույն տեղն է Փարանգիոնը, ինչ որ Ստրաբոնի Կաբալլան»⁵⁸³: Ն. Ադոնցը, հենվելով պարսկերեն

⁵⁸⁰ Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 58:

⁵⁸¹ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 35-36:

⁵⁸² Բյուզանդական աղբյուրներ, Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 40:

⁵⁸³ Ն. Ադոնց, Երկեր, Հ. Ա., պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2006, էջ 142-143:

և լատիներեն բառիմաստների վրա, Փարանգիոն տեղանունը ստուգաբանում է *Հանք* իմաստով, որը մերձակցություն ունի հայ-իրանական *farhangion-հրահանգ* բառի հետ⁵⁸⁴:

Ադոնցը անդրադառնում է նաև հույն պատմիչ Մալալայի վկայություններին, ըստ որոնց, Հայաստանի պարսկական սահմանի վրա գտնվող լեռները հարուստ են եղել ոսկու պաշարներով: Անձրևի ու հեղեղի ժամանակ լեռների հողը սահում էր, և երևում էր ոսկե ավազը: Հանքը տալիս էր տարեկան երկու հարյուր լիտր ոսկի: Անաստաս կայսեր ժամանակ ոսկեհանքի լեռներն ամբողջությամբ անցել են կայսրության տնօրինությունը, և նա էր միայն օգտվում հանքերի հարստությունից, մինչդեռ առաջ պարսիկները և հուռոմները միասին կապավով էին տալիս մասնավոր անձանց: Այսինքն՝ ոսկեհանքից եկամուտ էին ստանում երկու պետությունները, մինչև որ հուռոմացիներն այն գրավեցին՝ պահելով մինչև 532 թիվը⁵⁸⁵:

Մալալային հաստատում է հույն պատմիչ Թեոփանեսը՝ ասելով, որ «ոսկու հանքերը սկզբում հուռոմներին և պարսիկներին տալիս էին մեկական տաղանդ, իսկ այժմ նրանցից օգտ-

⁵⁸⁴ Ն. Ադոնցի ստուգաբանություն համաձայն՝ «Պարթև *frahang* բառը տալիս է հայերենում հրահանգ, և պարսկերենում *farhang*, ինչպես *frahat* պարթև անունը դառնում է հայերենում Հրահատ և պարսկերենում *Farhad* կամ պարթև *farman*, հայերեն *հրաման*... Ներկայումս պարսիկները հանքին ասում են *kan*, որ արմատակից է հայ *ական* բառին և նշանակում է ստուգաբանորեն ստորերկրյա կամ գետնափոր անցք, նման *Փարհանգի*, այլ և «գետնափոր ջրանցք», այն որ էջմիածնում կոչվում է քանքան: Նույն արմատից է նմանապես ավելի սովորական *kahriz*-քահրիզ բառը ջրանցքի իմաստով, այլև *farghan* ջրանցք»: Ն. Ադոնցը գրում է, որ եթե *kan*-ը «գետնափոր անցք» միևնույն ժամանակ նշանակում է *հանք*, ապա *farhang*-ը «գետնափոր անցք» կարող է գործածվել հանքի իմաստով, *kani* պարսկերեն նշանակում է հանածո և որ նույն իմաստը կարելի է ենթադրել *farhang* ձևի համար, իսկ *farhangion*-ի *ion* վերջավորությունը համարում է ամբողջությամբ հունական (Ն. Ադոնց, Երկեր, «Հայաստանի ոսկեհանքը», էջ 150):

⁵⁸⁵ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 149:

վում են միայն հոռոմները»: Եվ հատկապես Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում հոռոմեացիները կողոպտում էին ազգաբնակչությունը՝ դնելով երկրի վրա մինչ այդ չլսված հարկեր⁵⁸⁶:

Չնայած արաբական առաջին արշավանքներից հետո (VII դարի կեսերին) Մեծ Հայքի հիմնական նահանգները հայոց իշխանի (Գրիգոր Մամիկոնյանի) ենթակայություն տակ էին, սակայն Բարձր Հայքն ու Չորրորդ Հայքը արաբներն իրենց ձեռքում էին պահում, քանի որ Բյուզանդիայի դեմ մղվող պայքարում դրանք ռազմավարական տեսակետից կարևոր դերք ունեին⁵⁸⁷:

VII դարի պատմիչ Սեբեոսը Բյուզանդիայի Կոստանդին կայսեր Կարին գալու առիթով նրան ընդառաջ եկած նախարարների, զորապետերի ու զորքերի շարքում առաջինը նշում է. «Սպերացիքն, իշխանքն Բագրատունեաց», ինչը վկայում է սպերացիների կարևոր ռազմական ուժ լինելը⁵⁸⁸:

Տարբեր ժամանակներում Սպեր գավառով անցել, չի բացառվում, որ նաև յուրայինների մոտ հաստատվել են Հայաստանի այլ նահանգներից տեղաշարժված հայ գաղթական խմբեր: Այսպես՝ խոսսափելով արաբ տիրողների բռնությունից և հարկային ծանր քաղաքականությունից, մոտավորապես 789-790թթ. նախարարներ Շապուհ և Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ 12 հազար հայեր⁵⁸⁹ (ըստ երևույթին Արարատյան նահանգի Արագածոտն ու Կոտայք գավառներից⁵⁹⁰),

⁵⁸⁶ Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 226:

⁵⁸⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, էջ 316:

⁵⁸⁸ Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատախրությունք Գ. Վ. Աբգարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979, էջ 165, Սեբեոս, Պատմություն, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Սահապյանի և Վ. Եղիազարյանի, «Զանգակ» հրատ., Երևան, 2005, էջ 264-265:

⁵⁸⁹ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 167-169: Տե՛ս նաև Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1982, էջ 132:

⁵⁹⁰ Լ. Խաչիկյան, էջեր համշինահայ պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1969, N 2, էջ 118:

այլևս չդիմանալով արաբների վարած տնտեսական և իրավական ծանր քաղաքականությանը, հաղթելով իրենց հետապնդող արաբական ուժերին, հասնում ու բնակություն են հաստատում Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող Տամբուր քաղաքում: «Անօրեն չարաշուք թշնամին փախստականների ետևից իր գորքով հետամուտ լինելով՝ հասավ Վրաց սահմանը՝ Կող գավառը: Ընդ որում մարտի մեջ մտնելով, փախուստի մատնվեց, և ոմանք սատակեցին, իսկ իրենք (փախստականները) անցան Ակամսիս գետը, որը Տայքի կողմերից բխելով, գնում է հյուսիս-արևմուտք, անցնելով եգերաց երկիրը՝ մտնում է Պոնտոս: Երբ գետն անցան, շուտափույթ իմաց տվեցին Հունաց Կոստանդին արքային: Սա իր մոտ կանչելով նրանց նախարարներին ու հեծյալներին՝ պատիվներ շնորհեց և մնացյալ խառնիճաղանջ ժողովրդին բնակեցրեց բարվոք ու արգավանդ երկրում»⁵⁹¹:

Շուտով Սպեր գավառի հարևանությամբ՝ ավերված Տամբուր քաղաքի տեղում Համամ Ամատունի իշխանը կառուցում է նոր քաղաք՝ իր անունով կոչելով **Համամաչեն**⁵⁹², որ լեզվական համաբանությամբ ամփոփվել ու դարձել է **Համչեն**: Չի բացառվում, որ այս ընթացքում Սպերում ևս հաստատված լինեն գաղաթականների որոշ խմբեր:

Պահպանվել են որոշ ավանդություններ Սպերի և Համչենի հայ իշխանական տների փոխհարաբերությունների մասին: Ըստ Լ. Խաչիկյանի 9-11-րդ դարերում, Համչենը լինելով Սպերին սահմանակից, ընկել է Բագրատունիների քաղաքական ազդեցության տակ⁵⁹³:

Արաբական նվաճումներից հետո Սպերը մտնում է Արմինիա ոստիկանության կազմի մեջ:

⁵⁹¹ Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 132-133:

⁵⁹² Յ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 285: Տե՛ս նույնի աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 113:

⁵⁹³ Լ. Խաչիկյան, նշվ. հոդ., էջ 122:

Սպեր տեղանունը հիշատակում է VIII դարի Հայ մատենագիր, աստվածաբան, քերական ու երաժիշտ Ստեփանոս Սյունեցին. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ բառն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և զԽուժայինն և զՉորրորդ Հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն զՄիջերկրեայսն և զՈստանիկան, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան. այլ և աւգտակարք ի պատմութիւնս, զի մի՛ վրիպեսցի անընդել գոլով լեզուացն»⁵⁹⁴: Ուշադրութեան է արժանի այն Հանգամանքը, որ Սյունեցին Սպերը դրել է Հայերենի եզերական բարբառ կրող ծայրաբևեռային տարածքների ցանկում՝ Կորճայք և Տայք, Խուժ և Չորրորդ Հայք, Սպեր և Սյունիք և Արցախ⁵⁹⁵:

885 թվականին Սպերը մտել է Հայ Բագրատունյաց թագավորութեան սահմանների մեջ, իսկ XI դարի վերջերին այն նվաճել են սելջուկ-թուրքերը:

Արիստակես Լաստիվերտցին արձանագրում է. «Քանզի յամի չորեքհարիւրերորդի իննաներորդի եօթներորդի թուականիս մերոյ՝ (իմա՝ 1048-Լ. Ս.) որ էր երկրորդ ամ գերու-

⁵⁹⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտութեան ներածութիւն, էջ 16-17:

⁵⁹⁵ Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը սխալ ընթերցումով լուրջ թյուրակարծութեան տեղիք են տվել՝ իբր հիշյալ տարածքների բնակչութիւնը եղել է այլազգի (այդ մասին տե՛ս Խ. Հ. Հ. Hubschmann. Armenische Grammatik, 1895, էջ 519: Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, Կ. 2, էջ 128-132): Ակադ. Գ. Ջահուկյանը հարցին տվել է հետևյալ հիմնարար բացատրութիւնը. «Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը հակված են այստեղ հիշատակած անունների տակ հասկանալու Հայաստանի տերիտորիայում խոսված լեզուներ: Այս հեղինակները հաշվի չեն առնում Սյունեցու երկի մեկնողական բնույթը և դրանից անհրաժեշտ եզրակացութիւններ չեն անում: Մասնավորապես պետք է նշել Հ. Աճառյանի ապացուցման մեջ թույլ տրված հետևյալ վրիպումները. խոսելով տվյալ տեքստում «զմիջերկրեայսն» և «զՈստանիկան» ձևերի հոգնակիութեան մասին՝ Հ. Աճառյանը մոռանում է, որ նախ՝ տվյալ դեպքում խոսքը բառերի մասին է և ոչ բարբառների (այսինքն՝ «բառ» գործածվում է իբր բուն և ոչ «բարբառ» իմաստով, թեև այդ իմաստն էլ հնարավոր է), երկրորդ՝ Սյունեցին շատ լավ տարբերում է շրջակա լեզուների և սեփական լեզվի բարբառների իմացութիւնը, քաղված հատվածից առաջ Սյունեցին գրում է հենց շրջակա լեզուների մասին» (տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտութեան ներածութիւն, էջ 17):

Թեանն մերոյ, շարժեալ միւսանգամ մրուր դառնութեան լի բարկութեամբ ի տանէն Պարսից՝ ահագին ծփանօք, և եկեալ հեղաւ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ և Կարնոյ. և ցայտուկս հեղեղատին կալաւ զչորս անկիւնս երկրին. յարեմուտս՝ մինչև ի *Խաղտեաց գաւառն*. Իսկ ի հիւսիսի՝ *մինչև ի Սպեր* և մինչև յամուրսն Տայոց և Արշարունեաց. Իսկ ի հարաւ մինչև ի Տարօն և մինչև ի գաւառն Հաշտենից մինչև յանտառս Խորձենոյ»⁵⁹⁶: 1242 թ. այն ընկնում է մոնղոլների տիրապետութեան տակ:

1404 թ. իսպանացի ճանապարհորդ Ռուի Գոնսալես Կլավիխոն, Սամարղանդից հայրենիք վերադարձի ճանապարհին, անցնում է Սպերով: Այնտեղ նա հյուրընկալվում է «Իսպիրի իշխան» մահմեդական Պիահակաբեյայի մոտ: Կլավիխոն նշում է, որ «հողերը շատ բարեբեր ու հարուստ էին, հակառակ որ այս նահանգը ծայրահեղորեն լեռնոտ էր»⁵⁹⁷:

XV դարում Սպերն իր հարակից գավառներով դառնում է կարակոյունլու և ակկոյունլու թուրքմենական ցեղերի, իսկ հետագայում՝ նաև Օսմանյան և Սեֆյան տերությունների միջև պատերազմական գործողությունների ասպարեզ: 1473 թ. օգոստոսին Դերջանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ակկոյունլու սուլթան Ուզուն Հասանը, ծանր պարտություն կրելով թուրքերից, նահանջում է Թավրիզ: Դերջանի ճակատամարտից հետո Սպերի գավառը որոշ ժամանակ գտնվում է ակկոյունլու Յաղուբ փաղիշահի (1478-1490) իշխանության ներքո⁵⁹⁸: Սպերը Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան գավառների (Էրզրում, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ և այլն) հետ Օսմանյան կայսրությանն է անցնում միայն XVI դարի սկզբին:

⁵⁹⁶ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, ՀՍ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 67:

⁵⁹⁷ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932, էջ 142-143: *Ḑòè Āĩĩ-ñàèāñ ää Ēëäàèõĩ, Āĩäĩèè ĩóóàøāñòäèÿ â Ñàĩ àðèàĩä èĩ äāĩḑó Òèĩ óðà* (1403-1406). *ñ.* 160.

⁵⁹⁸ Լ. Խաչիկյան, էջեր համալինահայ պատմությունից, էջ 130:

Այս իսկ ժամանակներից սկսած՝ թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով Բարձր Հայքը բազմիցս ենթարկվել է ասպատակությունների ու ավերածությունների. «Ի թվականիս մերոյ ԶԺ (1501) զօրացաւ ազգն Պարսից, որ Սօֆի ասեն, որ է Ղզըլպաշ, որոյ անունն թագաւորին շահ Իսմայիլ, ելեալ ի Սպահանայ և եկեալ էառ զԹարվէզ: Եւ առաքեաց զօրս բազումս երկիրս Հայոց՝ գերեաց. աւերեաց և ասպատակեաց բազում գիւղք և գաւառք: Եկն և եհաս ի գաւառն Խախտեաց, որ է Բաբերթ և պաշարեաց զամուր բերթն նորա և արար խսար Զ(6) ամիս և ոչ կարաց առնուլ զնա, ել և կորեաւ. և անուն գլխաւորին Ղարաճայ էլիազ»⁵⁹⁹: Մեկ այլ հիշատակարանում վկայվում է, որ «Յայս օրերս (1503) էառ չիթախն (իմա՝ օսմանցին-Լ. Ս.) գԲաբերթ ի Սոֆոյն և զՍպերու բերթն»⁶⁰⁰:

1508-1509 թթ. Բայազետ Բ-ի որդի Սելիմը դեպի Վրաստան կատարած իր երեք արշավանքներից ամենահայտնի՝ Քուլթայիսի արշավանքի ժամանակ գրավում է Կարսը, Կարինը, Արզվինը, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 15 գավառ: Թուրք պատմաբան Յըլմազ Օզթունայը, առանց համապատասխան աղբյուրների հիշատակման, գրում է, որ Սելիմը «վրացիներից նվաճելով այդ տարածքները՝ միացնում է Օսմանյան կայսրությանը: Դրանք են՝ Հանաք, Արդահան, Փոսոֆ, Չըլդըր, Գյոլե, Իսփիր, Թորթում, Նարման, Օլթի, Օլուր, Շենքայա, Շավչաթ, Արդանուչ, Յուսուֆեյի գավառները, Արզվինի կենտրոնը, ինչպես նաև այժմ Վրաստանի տարածքում գտնվող Ահրսկան (իմա՝ Ախալցխան-Լ. Ս.) և Ահրլքեյեքը (իմա՝ Ախալքալաքը-Լ. Ս.): Այստեղ ապրող վրացիները ամբողջությամբ ընդունեցին մահմեդականություն»⁶⁰¹: Ակներև է, որ թուրք պատմաբանը դիտավորյալ լռում է այդ տարածքներում ապրող հայ բնակչության մասին:

⁵⁹⁹ Մանր ժամանակագրություններ XII-XVIII դդ., հ. 1, էջ 239:

⁶⁰⁰ Հ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 186, տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, էջեր համչինահայ պատմութիւնից, էջ 130:

⁶⁰¹ Yýmaz Öztuna, Osmanlý Devlet Tarihi, c. 1, İstanbul, 1986, s.146.

Հետագայում, ակկոյունլունների պետութայան կործանումից հետո, Սելիմը գրավում է Բաբերդը, Երզնկան, Կամախը, Սպերը, Գյումուշհանեն, Դերսիմը (Թունջելին) և միացնում էր սանջակին⁶⁰²: Այդ ժամանակ Սելիմը «Տրապիզոնի շրջակայքի կառավարիչն էր»⁶⁰³:

XVII դարի գրիչ Գրիգոր Կամախեցու ժամանակագրութունից տեղեկանում ենք, որ «Թվին ԶՂԷ (1548) Ալխասն⁶⁰⁴ երեկ [և] հանեց տարաւ զխոնթքարն (իմա՝ սուլթանը-Լ. Ս.) ի Թարւէզ, ի վերայ եղբօրն, որ աւիրեց զԹարւէզ, իսկ տէրն Թարւիզու շահ Թամազն եկեալ աւիրեց զԽնուս, զԲասէն, զԱրզրում, զԴերջանն, զԿեղի, զԲաբերթ, զԵրզնկան, զՍպեր»⁶⁰⁵: Նույնն է հաստատում նաև տվյալ դարաշրջանի մեկ այլ ժամանակագիր՝ Դավիթ Բաղիշեցին. «Թվին ԶՂԷ (1548) Ալխաս եկն տարաւ զթագաւորն ի Թարւէզ յեղբօրն վերա և աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս: Իսկ տէրն Թարւիզու շահ Թամանն եկեալ աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս, զԲասէն, զԱրզուրում, զԿեղի, զԹերջան, զԲաբերդ, զԵզընկան, զԻսպեր»⁶⁰⁶: XVII դարի հեղինակ Երեմիա Քյոմուրճյանը ևս հաղորդում է, որ Շահ Թահմասը արշավում է «ի Բերկրի և ի Արճեշ և ի Խընուս ե[և] ի Բասէն այլ, ի Կարնոյ գաւառ դիմէ, Դերջան, Կեղի ե[և] ի Բաբերդ այլ: Եւ զըՍպերըն գաւառօքդ, մինչ յեզընկան եկեալ հասեալ»: Քյոմուրճյանը նաև նշում է, որ դրանք հայ-

⁶⁰² Yýmaz Öztuna, նույն տեղում, հ.1, էջ 146:

⁶⁰³ Մ.Կ Զուլայյան. Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 31:

⁶⁰⁴ 1548-1549 թթ. Ալխաս Միրզան՝ շահ Թահմասպի եղբայրը, ապստամբում է նրա դեմ և Երվանն ու Վրաստանը ասպատակելուց հետո, հասնում է Ստամբուլ, ապավինում սուլթան Սուլեյմանին: Ալխաս Միրզան սուլթանին դրդում է Իրանի դեմ արշավանք կազմակերպել: Ալխասի ու Սուլեյմանի համատեղ իրանական արշավանքը, թուրքական աղբյուրների համաձայն, տեղի է ունեցել 1548թ. (տե՛ս Մ. Կ. Զուլայյան, նշվ. աշխ., էջ 39-40): «Նոր արշավանքի հիմնական պատճառը Իրանի շահի գործակալների միջոցով հարավային Կովկասում և թուրքմենների մեջ շիա աղանդի տարածելն էր: Սեֆյանները, Երվանում այդ գործը կարգավորելով, ձգտում էին շիա դարձնել Հյուսիսային Կովկասի արևելքում ընկած Դաղստանը...» (Yýmaz Öztuna, նշվ. աշխ., հ.1, էջ 243-244):

⁶⁰⁵ Մանր ժամանակագրութուններ, 13-18-րդ դարեր, հ. 2, էջ 266-267:

⁶⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 355:

կական և հայաբնակ գավառներ էին՝ «[Ը]նդ որ բընակիչք էին Հայ ազգ» և սրտի կսկիծով պատմում հայ բնակչուլթյան գերեվարուլթյան ու տարագրուլթյան մասին⁶⁰⁷:

1555 եւ 1639 թթ. թուրք-պարսկական պայմանագրերով Սպերը դառնում է Օսմանյան կայսրուլթյան մաս՝ էրզրումի կուսակալուլթյան գավառ:

1604 թվականին Սպերի բնակչուլթյան մի մասը ևս ենթարկվում է Շահ Աբբասի կազմակերպած մեծ բռնագաղթին⁶⁰⁸: Հակոբ Կարնեցին (1668 թ.) վկայում է, որ XVII դարի երկրորդ կեսին գավառը լիովին պահպանել էր իր հայաբնակ մեծամասնուլթյունը և հայկական դիմագիծը. «Եւ անտի հասան է ի ձորն մեծ և անհուն, որ ունի դղեակ մի պարսպաւոր շինեալ ի վերայ շորոխ զետոյն, որ այժմ Սպեր ասի, և է սա պարոնանիստ, և ունի գիւղս և մագրայս Գձ (300) և մայրիս յոլով, է և ձորն այգիք անթիւ և ծառոց պտուղք յոլով համով և հոտով: Եւ ունի վանք մի հրաշալի, անուն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին կառուցեալ, որ է այժմ միաբանակեցաց տեղիք. և ամենայն տարի սուրբ Խաչվերանցի տօնին գնան անդ ուխտաւորք բազումք: Եւ ունի ի գլուխս լերանցն եայլաներ յոյժ խոտաւէտ և ջրաբուղ, որք բազում հօտք ոչխարաց և անասնոց ճարակա[ւ]որեալ լինի, և է իւղ և մեղր անթիւ. և բնակիչք երկրին բովանդակ Հայք, որ գնացեալ հասան է մինչև ի գիւղն Խոտեջուր և ունի վանք երկու, և այլ եկեղեցիք բազում յոյժ, որ այժմ աւերեալ և ամայիք կան ի ձեռս Տաճկաց»⁶⁰⁹: XVI-XVII դարերում գավառի հայաբնակ լինելը հաստատում են նաև աշխարհագիր մատյանների տեղանվանական ցանկերը: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը գավառը կարողացել է պահպանել է իր ազգային դիմագիծը:

⁶⁰⁷ Երեմիա Քեօմիւրճեան. Պատմութիւն Համառօտ Դձ տարւոյ օսմանցոց թաղաւորացն. Աշխատասիրությամբ՝ Ժ. Ավետիսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982, էջ 147-148:

⁶⁰⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ժէ դար, հ. Ա, էջ 412: Տե՛ս նաև Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990, էջ 352:

⁶⁰⁹ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դարեր, հ. 2, էջ 553:

Սպեր գավառի տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը

1. ԱԲՐԱՆՍ (Abrans)-1520թ. ուներ 14 տուն, 13 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 4900 աղչա: Այժմ՝ Քոլյմաբլը:

Աբրանս=Աբրանց [Ապ(ա)րանց կամ Ապարանից] (*ա>օ, ց-ն* թրք. տառագարձությամբ՝ *ս*):

Աբրանս անվանումը հայարմատ է, ապարանք բառի հնչյունափոխված ձևն է, ընդ որում բառամիջի *-պ* խուլ հնչյունը ձայնեղացել է տարածագոտու բարբառի հնչյունական օրինաչափությամբ, վերջին *-ք-ն*՝ գրաբարյան հոգնակերտը, հայցական հոլովում հերթագայվել է *-ս*-ի: Աբրանիսի, Աբրանիս, Ապրանք-Ապարանք տեղանունը տարածված էր պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Գ. Սրվանձտյանը գրանցել է Ապրանս, ըստ 1878-79թթ. նրա կազմած վիճակագրության՝ բնակչությունն այլազգի էր⁶¹⁰: Գեներալ Դեննետի 1887-1888թթ. կազմած վիճակագրական ցանկերում այս բնակավայրը արձանագրվել է Աձձալեճ (Աբրանիս), ուներ 27 տուն՝ 177 բնակիչ⁶¹¹: Աբրանս անունով գյուղ կար նաև Բաբերդի սանջակում⁶¹²:

2. ԱՀԻՐԻՒՔ (Ahbirik)-1520թ.՝ 15 տուն, 12 ամուրի, եկամուտը՝ 5700 աղչա: Այժմ՝ Յեշիլյուրթ:

⁶¹⁰ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, հ. 2, 1982, էջ 509:

⁶¹¹ *Náíđíeē i adōđoŕiá ā đaeíiá Ī eōŭ-Nāaariēōá-Yđcađoi, áŭiōñe III. 1) Nōa-đeñōe-āñeāy oáaeēōŭ nāiāxaeiá Yđcađoi ñeíāi, Áaeáodñeíāi e Yđceíāyñeíāi. A. Đ. Áaiíao. Ī adāae ñ ođaoeíāi e ñiñoāeē Ī . Ø. Ī eđcaā. Ī oāae Nōađeñōe-āñeēā oāaeēōŭ Áai. Áaiíaoā Ēñiēđñeí e eāçŭ. 1304a. āeāæđŭ (1887-88), Øeōē-ñ, 1891, ñ. 30. Այսուհետև հղումը՝ *Náíđíeē i adōđoŕiá, eāçā Ēñiēđ*: Ցավոք, այս աղյուսակներում չի նշված բնակչության ազգային պատկանելությունը:*

⁶¹² *Ī. Mirođu, Bayburt Sancađý, s. 35 .*

Ահբերիք=Աղբերիք [Աղբերիկ // Աղբերիկ] (*եւ>ի, կ>գ>ք, զ-ն* թրք. տառադարձությամբ՝ *Հ: Գ.* Սրվանձտյանցը 1878-79թթ. գրանցել է *Աղբուրիկ*, 120 հայ բնակիչ (15 տուն) և 150 այլազգի⁶¹³: Ա. Դեննետի վիճակագրական աղյուսակում 1887-88թթ. գրանցվել է *Աճիձծե՛* (Ագպերիկ) 73 տուն, 471 շնչով⁶¹⁴:

3. ԱՔՆԴՈՍ (Akýndos)-1520թ.՝ 15 տուն, 13 ամուրի, եկամուտը՝ 3800 ակչա: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Այժմ՝ Փնարլը:

Աքնդոս=Աքնդոց [նախնականը՝ Ակն+տոց] (*կ>գ>ք, տ>դ, ց-ն* թրք. տառադարձությամբ՝ *ս*): 1878-79թթ. Գ. Սրվանձտյանցն արձանագրել է՝ *Ակնտոս*, բնակչությունն այլազգի⁶¹⁵: Դեննետը 1887-88թթ. գրանցել է *Աճե՛իձո՛ն (Վե՛աիձո՛ն)*-Ակինդոս (Էկենդոս), 19 տուն՝ 131 բնակիչ⁶¹⁶: Հավանաբար բնակավայրը ունեցել է շատ աղբյուրներ. դա է հուշում նաև գյուղի ժամանակակից թուրքերեն անունը՝ *Փնարլը*, թարգմանաբար՝ *աղբյուրների տեղ*:

4. ԲԱԴԻՐԳԵՆՍ (Badirgens)-1520թ. ուներ 12 տուն, 4 ամուրի, 3 սիփահիզադե, բնակչությունը՝ քրիստոնյա, եկամուտը՝ 4020 ակչա: Այժմ՝ Զիվթեփնար:

Բադիրգենս=Բադրրգենց [նախնականը՝ Պատրիկ+ենց] (*պ>ք, կ>գ, ց-ն* թրք. տառադարձությամբ՝ *ս*): Հ. Աճառյանը *պատրիկ* բառի գիմաց գրում է. «Պատրիկ, հունական իշխանական մի տիտղոս, այսպես էին կոչվում հատկապես արաբների կողմից Հայաստանի կառավարիչ կարգված հայազգի իշխանները: Բառը հունարենին է անցել լատիներենից՝ patricius,

⁶¹³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 505:

⁶¹⁴ Նճիձի՛ե՛ ը ի ձծծծո՛ւ՛ ճ, ըձձձ Է՛նի՛ ըծ, ձ. 28.

⁶¹⁵ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 508:

⁶¹⁶ Նճիձի՛ե՛ ը ի ձծծծո՛ւ՛ ճ, ըձձձ Է՛նի՛ ըծ, ձ. 30.

Կոստանդին կայսեր ձեռքով հաստատված իշխանական մի աստիճան»⁶¹⁷: Գ. Սրվանձտյանցը այն զետեղել է «բոլորովին օտար ազգ բնակիչ ունեցող գյուղերի» ցանկում՝ *Պատրրկենց* տարբերակով⁶¹⁸: Ա. Դեննետի ցուցակում՝ *Áààèðéí èñ* (Բադիրկ-նիս), 44 տուն՝ 289 բնակիչ⁶¹⁹:

**5. ԴԱՆԳԻՍ (Dangis)-1520թ.՝ 8 տուն, 3 ամուրի, բնակչութ-
յունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը կազմում է 2860 ալչա: Այժմ՝
Գյունդողղու:**

Դանգիս=Դանգից [նախնականը՝ **Տանկից** «տան+կից» կամ «տան կես»] (*տ>դ, ց-ն* թրք. տառադարձությունում՝ *ս*):

1878-79թթ. Գ. Սրվանձտյանցի վիճակագրությունում բերանցվել է **Տանկես**, այլազգի բնակչությունում⁶²⁰, ըստ Ա. Դեննետի՝ *Ääí èèñ* (*Ääí èäñ*)-**Դանկիս (Դանկես)**՝ 21 տուն, 145 բնակիչ⁶²¹:

**6. ԴԱՆԶՈՒԴ-Ը ՈՒԼԹԱ (Danzud-ÿ- Ulyâ)-1530թ.՝ 58 տուն,
23 ամուրի: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 8370
ալչա, ունեի մեկ ջրաղաց:**

Դանզուդ-ը ուլյա=Վերին Դանձուդ [նախնականը՝ **Վե-
րին Տանձուտ**] (*տ>դ, ճ-ն* թրք. տառադարձությունում՝ *զ*): Գ. Սրվանձտյանցի գրանցմամբ *Տանձուտ*, 1878-79թթ. տվյալներով՝ բնակչությունը այլազգի⁶²²:

⁶¹⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 53:

⁶¹⁸ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 509:

⁶¹⁹ *Ñái ðí èè ì àðøðóòí à, èàçà Èñí èð, ñ. 29.*

⁶²⁰ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 508:

⁶²¹ *Ñái ðí èè ì àðøðóòí à, èàçà Èñí èð, ñ. 30.*

⁶²² Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 508:

7. **ԴԱՆԶՈՒԴ-Ը ՖԸՍԸՐԸՔ** (Danzud-ý-fýsýrýk)-1520թ.՝35 տուն, 17 ամուրի: Եկամուտը կազմում է 9680 ակչա: Այժմ՝ Ահլաթլը:

Դանգուդը-ը Փըսըրըք [նախնականը՝ Վսերքի Տանձուտ]:

Փըսըրըքը Վսերկ տեղանվան աղավաղված ձևն է: Վսերք, Ֆեսրիկ, Ֆիսիլիկ, Ֆիսրիկ անունով բնակավայր է հիշվում Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառակում, Խոտորջրի շրջանում, 20-րդ դարի սկզբին ուներ 20 տուն բնակիչ, գյուղի մոտ պահպանվել են Վսերք ամրոցի ավերակները⁶²³:

Ա. Դեննետը **Օնիզոօ-Օնիձաե** (Տանգուտ-Ֆեսրեկ) անունով գյուղ է գրանցել Սպերի կազայում, 1887-88թթ. ուներ 52 տուն՝ 337 բնակիչ⁶²⁴:

8. **ԴԻՇԱՆՍ** (Disanb)և1520թ.՝ 10 տուն , 10 ամուրի: Եկամուտը՝ 4500 ակչա: Այժմ՝ Բաչչեշմե:

Դիչանս=Դիչանց [նախնականը՝ Տչանց, հիշվում է նաև Թչանց] (տ>դ, Ի-ն՝ ը-ի լիաձայնովթյան արդյունք է, ց-ն թրք. տառադարձովթյամբ՝ ս):

Գտնվում էր Սպեր քաղաքից մոտ 15 կմ հյուսիսարևմուտք՝ անտառապատ հովտում է: Կովկասի 5 վերստանոց քարտեզում նշված է Դիչանս տարբերակով⁶²⁵: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Թչանց, Հըչանց, Դիչանս: Գ. Սրվանձոյանցի գրանցմամբ՝ Հըչանց: 1878-79թթ. ուներ խառը բնակչովթյուն՝ 20 տուն հայ (180 շունչ) և 60 շունչ թուրք⁶²⁶: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. գրանցել է **Աեօնի** (Դիչանս) անունով գյուղ Իսպիրի կազայում, ուներ 22 տուն՝ 146 բնակիչ⁶²⁷:

⁶²³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 809:

⁶²⁴ *Nâîđi êê î âđđđôđî â, eâçâ Ēñî êđ, ñ. 24.*

⁶²⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 116:

⁶²⁶ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 505:

⁶²⁷ *Nâîđi êê î âđđđôđî â, eâçâ Ēñî êđ, ñ. 34.*

9. **ԴԻԴԱՆՈՍ** (Didanos)-1530թ.՝ 17 տուն, 5 ամուրի: Եկամուտը՝ 4500 աղչա, ուներ մեկ ջրաղաց:

Դիրանոս=Դիրանոց [նախնականը՝ Դիրտանոց] (*տ>դ, ց-ն* թրք. տառադարձությամբ՝ *ս*):

Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի՝ **Իտանոս**, 1878-79թթ. ունեցել է այլազգի բնակչություն⁶²⁸: Ա. Դեննետի գրանցումով՝ **Äëääíóñ** (**Դիրանոս**), ուներ 54 տուն և 362 բնակիչ⁶²⁹:

10. **ԷՆԳՅՈՒՋԵՔ** (Engücek)-1520թ.՝ 9 տուն, 4 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 2500 աղչա: Այժմ՝ Քարաթաշ:

Էնգյուջեք=Անգըջիք [նախնականը՝ Ականջիկ//Անկաջիկ], (*ը>ա>է, կ>գ*): Տեղանունը հետագայում ավելի է հեռացել իր նախնական ձևից՝ դառնալով Էնգյուջեք:

Գ. Սրվանձտյանցի տեղանվանական ցանկում՝ **Անկեճիկ**, որի բնակչությունը 1878-79թթ. արդեն հայաթափ էր եղել⁶³⁰: Ա. Դեննետի աղյուսակում՝ **Ýíêëäæáê** (**Áíêëäæáê**)-**Էնկիջեկ** (**Անկիջեկ**), 1887-88թթ. ունեցել է 57 տուն՝ 385 բնակիչ⁶³¹:

11. **ԷՔԵՐԳԵՐ** (Ekerger)-1530թ.՝ 2 տուն մահմեդական և 7 տուն, 3 ամուրի քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 2055 աղչա: Այժմ՝ Շեհիթլիք:

Էքերգեր: Տեղանունն իր հնչյունակազմով հիշեցնում է **Ագարակ**, **Ագրակ քար** բաղադրիչները: Ա. Դեննետի աղյուսակում արձանագրվել է **Ýêðáêêð** (**Ýêäðêêð**)-**Էկրեկեր** (**Էկերկեր**), ուներ 33 տուն՝ 217 բնակիչ⁶³²: Տեղանունների բառարանում այս բնակավայրը չի հիշվում:

⁶²⁸ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., Գ. 2, էջ 509:

⁶²⁹ *Ñáíđíêê ì äðððóđî ä, êäçä Êñîêð, ñ. 34.*

⁶³⁰ Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., Գ. 2, էջ 509:

⁶³¹ *Ñáíđíêê ì äðððóđî ä, êäçä Êñîêð, ñ. 24.*

⁶³² *Ñáíđíêê ì äðððóđî ä, êäçä Êñîêð, ñ. 32.*

12. **ԹԱՓՍՈՐ** (Tapsor)-1530թ.՝ 33 տուն, 20 ամուրի: Եկամուտը՝ 10. 990 աղչա: Ունեւ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Բաշքոյ:

Թափսոր=Թափսոր [նախնականը՝ Թափձոր] (տ>դ>թ, պ>բ>փ, ճ-ն թրք. տառադարձմամբ՝ ս):

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում արձանագրված է **Թափձոր**՝ օտար բնակչությամբ⁶³³: **Թափձոր** անունով բնակավայրի մասին Տեղանունների բառարանում գրված է, որ գտնվում էր «Էրզրումի նահանգի Էրզրում գավառում, Խոտըրի շրջանում: Բնակիչները բռնությամբ մահմեդականացված հայեր են»⁶³⁴:

13. **ԹԱՐՓՈՒՆԻ-Ի ՈւԼՅԱ** (Tarpuni-i Ulyâ)-1520թ.՝ 2 տուն, 1 ամուրի մահմեդական եւ 12 տուն, 5 ամուրի քրիստոնյա: Եկամուտը կազմում է 2500 աղչա: Այժմ՝ Վերին Ֆրնդըքլը:

Թարփունի-ի ուլյա=Վերին Թարփունի [նախնականը՝ Դարբնի] (դ>թ, բ>փ, ը-ի լիաձայնությամբ՝ ու):

Վերին Դարբնի տեղանունն է: Գ. Սրվանձտյանցը 1878-79թթ. գրանցել է **Դարբնի**, ունեցել է «օտար ազգ բնակիչ»⁶³⁵: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. իր ցուցակում արձանագրել է **Öadëöî èè öëëÿ** (Տերկունիի ուլիյա), ունեւ 36 տուն եւ 234 բնակիչ⁶³⁶:

14. **ԹԱՐՓՈՒՆԻ-Ի ՍՈՒՖԼՅԱ** (Tarpuni-i Süflâ)-1520թ.՝ 10 տուն, 2 ամուրի: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը կազմում էր 4070 աղչա: Այժմ՝ Ներքին Ֆրնդըքլը: Մեկ ջրաղաց:

Թարփունի-ի սուֆլյա=Ներքին Թարփունի [նախնականը՝ Ներքին Դարբնի]:

⁶³³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶³⁴ Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 426:

⁶³⁵ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶³⁶ *Ŋái ði èè î àðððöü â, èàçà Ēñi èð, ñ. 32.*

Տեղանունների բառարանում գրանցվել է **Դարբենք Ստորին՝** համանուն վտակով: «Գյուղի շրջակայքում կան երկաթե բովեր, որտեղ պահպանվել են դրանց հանույթի և մշակման հետքերը», - գրված է Տեղանունների բառարանում⁶³⁷: Ա. Դեննետի ցուցակում Իսպիրի կազայում գրանցված է **Օեծօճի è è ñóðèà (Տերկունիի սուֆլա)** անունով գյուղ՝ 22 տուն՝ 145 բնակիչ⁶³⁸:

15. ԹԻՐԱՀԹ (Tiraht)-1520թ.՝ 2 տուն, 9 ամուրի: Եկամուտը՝ 2700 աղչա: Այժմ՝ Քոզլու:

Թիրահթ>Թիրախթ [նախնականը՝ Դրախտ] (*դ>թ, ը-ի* լիաձայնությամբ՝ *ի, խ*-ն գրանցվել է *Հ*): Դրախտ անունով մի քանի տեղանուններ են եղել Հայաստանի տարբեր գավառներում⁶³⁹: Ա. Դեննետի ցուցակում 1887-88թթ. գրանցվել է **Äèðáðð (Դիրեխտ)** անունով գյուղ՝ 25 տուն, 169 բնակիչ⁶⁴⁰:

16. ԼՅԱՔՈՒԲԱՐ (Lâkübar)-1520թ.՝ 3 տուն, 3 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 1399: Այժմ՝ Թաշլա:

Լյաքուբար=Լյաքուբար [նախնականը՝ Լազուբար]: Տեղանունների բառարանում՝ **Լազուբար (Լազուպար)** անունով գետ ձորոխի ավազանում: Լազուպար անունով գյուղ է եղել Էրզրումի նահանգի Կիսկիմի գավառակի Խոտորչրի շրջանում⁶⁴¹: Ա. Դեննետի աղյուսակում՝ **Ëèèóááð (Լակուբար)**, 1887-1888թթ. գրանցվել է 20 տուն՝ 133 բնակիչ⁶⁴²:

⁶³⁷ Հայաստանի և Հարակից շրջանների բառարան, հ. 2, էջ 59:

⁶³⁸ *Ñái ðí è è ì àðððóðí à, èàçà Èñí èð, ñ. 32.*

⁶³⁹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների բառարան, հ. 2, էջ 149:

⁶⁴⁰ *Ñái ðí è è ì àðððóðí à, èàçà Èñí èð, ñ. 22.*

⁶⁴¹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների բառարան, հ. 2, էջ 553:

⁶⁴² *Ñái ðí è è ì àðððóðí à, èàçà Èñí èð, ñ. 30.*

17. ՀԸՐԴԱՄՈՒՇ (Hýrdamur)-1520թ.՝ 9 տուն, 4 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 4950 ալչա: Այժմ՝ էսենյութ:

Հըրդամուչ=Հարդամուչ [նախնականը՝ Արտամուչ կամ Արտանուչ?] (տ>դ, ա>ը, ն>մ փոփոխությամբ, բառակցբուժմ հ' շնչեղ ձայնորդի հավելումով, մի երևույթ, որ առկա է Կարնո տարածքի խոսվածքներում): Արտանուչ//Արտանուչ անունով գետակ է հիշվում Ճորոխի ավազանում⁶⁴³:

18. ՀՈԹՂԱՐ (Hothar)-1530թ.՝ 3 տուն, 7 ամուրի, 2 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 2 գավիյեդերեգաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, ինչպես նաև բանջարանոցային մշակումներ: Եկամուտը՝ 6050 ալչա: Այժմ՝ Յրլդըզթեփե:

Հոթհար=Խոթար [նախնականը՝ Խոտար] (խ-ն գրանցվել է, տ>դ>թ, ա-ի դիմաց ա, դաֆթար է մտել հ'ա: Խոտար բնակավայրը գտնվում էր Սպեր քաղաքից հյուսիս արևմուտք՝ Ճորոխի ձախ ափին⁶⁴⁴: Խոտ բաղադրիչով սկսվող տեղանուններ կարելի է հանդիպել Հայաստանի տարբեր նահանգներում՝ Խոտավետ, Խոտաշեն, Խոտանց, Խոտաջուր, Խոտեջուր և այլն: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. Իսպիրի կաղայում գրանցել է Օĩðàð (Խոտար), անունով գյուղ՝ 29 տուն՝ 194 բնակիչ⁶⁴⁵:

19. ՀՈՆԹՈՒՍ (Hontus)-1520թ.՝ 3 տուն, 7 ամուրի, 2 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 2 գավիյեդարգաղ: Այժմ՝ Գյուլյանը:

Հոնթուս=Խոնթուց [նախնականը՝ Խոտնոց//Խոնտոց?] (խ-ն գրանցվել է, տ>դ>թ, ոց>ուց, բառամիջի տ>ն փոփոխությունը դրափոխության արդյունք է):

⁶⁴³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 492:

⁶⁴⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 788:

⁶⁴⁵ Nái ðí èè i ðððððí à, èàçà Èñí èð, ñ. 30.

Ա. Երիցյանը 1878թ. գրանցել է **Օ՛ննոն** (Խոնսոու) տարբերակով՝ թուրք բնակչությամբ⁶⁴⁶, իսկ Դենետը՝ **Օ՛ննոն** (**Օյննոն**)-Խոնսոու (Խոնսոու) ունեի 43 տուն՝ 288 բնակիչ⁶⁴⁷:

20. Հոնուտ (Hunut)-1520թ.՝ 99 տուն, 33 ամուրի, 30 տուն դերեբենջի⁶⁴⁸, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 31.999: Այժմ՝ Չամլըքայա:

Հոնուտ=Հոնուտ [նախնականը՝ հիշվում է Հոնուտ, Խոնուտ, Հոնուտ տարբերակներով] (*n>n, m>q>թ*):

Դաֆթարում արձանագրվել է որպես քրիստոնյա բնակչություն ունեցող մեծ գյուղ: Ինճիճյանը նշում է, որ Սպերը անվանել են նաև Հոնուտ⁶⁴⁹: Գ. Սրվանձտյանցի վիճակագրությամբ 1878-79թթ. Հոնուտում կար 25 տուն՝ (260 շունչ) հայ և 1200 թուրք բնակիչ, գործել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին և Աշտոյան Մաղկոց վարժարանը (30 աշակերտ)⁶⁵⁰: Ա. Դենետի աղյուսակում գրանցվել է **Օ՛ննոն** (Խոնսոու), 1887-88թ. ունեի 185 տուն 1238 բնակիչ⁶⁵¹:

21. Մադուր (Madur)-1520թ.՝ 8 տուն, 3 ամուրի: Եկամուտը՝ 2650 աղչա: Այժմ՝ Մորյայլա:

Մադուր=Մադուր [նախնականը՝ Մատուր] (*m>q, n-ն թրք. տառագարձությամբ՝ p*):

Բնակչության կազմը նշված չէ: Մադուրը հայերենի մատուր բառն է. այն դաֆթարում գրանցվել է Սպերի բարբառի նկատելի ազդեցությամբ՝ բառամիջի *m > q* փոփոխությամբ: Գ. Սրվանձտյանցը գրանցել է **Մատուր**, գյուղը ունեի

⁶⁴⁶ Ա. Ādèôîâ, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁶⁴⁷ Nâîđîêê î âðððòîâ, èàçà Èñîèð, ñ. 28, ñ. 24.

⁶⁴⁸ Դերեբենջի-սահմանային լեռնանցքները հսկող, մաքսավոր:

⁶⁴⁹ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 94:

⁶⁵⁰ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 505:

⁶⁵¹ Nâîđîêê î âðððòîâ, èàçà Èñîèð, ñ. 28.

այլազգի բնակչութիւնն⁶⁵²: Ա. Դեննետը Իսպիրի կազայում գրանցել է **Ն Ի Թ Թ Թ** (**Մադուր**) գյուղ՝ 42 տուն՝ 263 բնակիչ⁶⁵³: Տեղանունների բառարանում հիշվում է **Մատուռք** գյուղակ (ազարակ) Սպերի գավառակում, Խոտորչի գյուղախմբում, Մեծ սարի մոտակայքում: Գյուղն ավերվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին⁶⁵⁴:

22. Մեզեհրեկ (Mezehrek)-1520թ.՝ 53 տուն, 28 ամուրի: Եկամուտը՝ 10. 4700 ակչա: Բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: Այժմ՝ Գյոզթեփե:

Մեզեհրեք=Մեծեքեք [նախնականը՝ **Մեծազարակ, Մեծ+ազարակ>էգերեք >էհրեք**] (**Ժ-ն** թրք. տառադարձությամբ՝ **զ, ա>է, կ>գ>ք**): Արագաբանությամբ հեռացել է իր նախնական տարբերակից՝ դառնալով **Մեզեհրեք**: Հետագայում տեղանունն ավելի է աղավաղվել: Գ. Սրվանձտյանցի գրանցմամբ՝ **Մեզեկրեկ**, ունեցել է, Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի, վարժարան, հայերի թիվը՝ 150, օտարազգիներինը՝ 150⁶⁵⁵: Ա. Երեցյանի 1878թ. վիճակագրական աղյուսակի համաձայն՝ **Ն Ի Թ Թ Թ** (**Մեզերեկ**), քարտեզի վրա՝ **Ն Ի Թ Թ Թ Թ** (**Մեզեքեք**): Ունեւ 16 տուն թուրք, 15 տուն հայ բնակչութիւն, կար եկեղեցի⁶⁵⁶: Գեներալ Ա. Դեննետը 10 տարի անց 1887-88թթ. գրանցել է **Ն Ի Թ Թ Թ Թ Թ** (**Ն Ի Թ Թ Թ Թ Թ**)-**Մեզակերեկ (Մեզակրեկ)** անունով գյուղ՝ 69 տուն և 478 բնակիչ⁶⁵⁷:

23. Մուհթեմ (Muhþem)-1530թ.՝ 23 տուն, 6 ամուրի քրիստոնյա, 1 տուն մահմեդական: Եկամուտը՝ 4200 ակչա: Այժմ՝ Օզթոփրակ:

⁶⁵² Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 509:

⁶⁵³ *Nâi di êê i âdôdôî â, eâçâ Êñî êð, ñ. 24.*

⁶⁵⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 4, 3, էջ 716:

⁶⁵⁵ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 505:

⁶⁵⁶ *Â. Âðêðî â, նշվ. աշխ., էջ 87:*

⁶⁵⁷ *Nâi di êê i âdôdôî â, eâçâ Êñî êð, ñ. 22*

Մուհչեմ=Մուխչեմ [նախնականը՝ Մոխրաշեն?] (*խ*-ն գրանցվել է *Տ*, տեղանվան սեղ առկա է *ո>ու* և բառավերջի *մ>ն* Հնչյունափոխություն, տեղանունը արագաբանությունամբ **Մուխրաշեն**-ից դարձել է **Մուխչեմ>Մուհչեմ**):

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում 1878-79թթ. գրանցվել է **Մողոչեն** տարբերակով և ունեցել այլազգի բնակչություն⁶⁵⁸, Տեղանունների բառարանում՝ **Մոխրաշեն**, գտնվում էր **Ճորոխի** ափին, Սպեր քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևելք⁶⁵⁹:

24. ՄՈՒՄԱՆՍ (Mumans)-1520թ.՝ 23 տուն, 3 ամուրի: *Եկամուտը՝ 5670 ակչա: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Այժմ՝ Դեմիրբեկեք:*

Մումանս=Մումանց [նախնականը՝ Մումանց]:

Հավանաբար Ա-Դոյի աղյուսակում հիշված **Մանց** տեղանունն է: Սպեր գավառի՝ 1909 թվականին կազմված վիճակագրական աղյուսակում արձանագրվել է 18 հայաբնակ գյուղ, «որոնք աչքի են ընկնում իրենց սակաւամարդութեամբ. դրանցից ամենամեծն է Մանցը, որն ունի ընդամենը 45 տուն բնակիչ, միւս գիւղերն ավելի ևս փոքր են»⁶⁶⁰:

25. ՆԱՀԻԶԵՐ (Nahizer)-1520թ.՝ 7 տուն, 1 ամուրի, 4 սիփա-հիզադե: *Եկամուտը՝ 1330 ակչա:*

Նահիզեր=Նախիձեր [նախնականը՝ Նախընծա] (*խ*-ն գրանցվել է *Տ*, *ը*-ն Հնչյունափոխվել է *ի*, տեղանվան մեջ առկա է *ծ>ձ* Հնչյունափոխությունը, որը թրք. տառադարձությունամբ՝ *զ*, բառավերջում՝ *ա>ե* փոփոխությունը):

Բնակչության կազմը չի նշվում: Գ. Սրվանձտյանցը գրանցել է **Նախընծեր** տարբերակով, որը XIX դարի վերջին ունեցել է այլազգի բնակչություն⁶⁶¹: Բնակավայրի անվանու-

⁶⁵⁸ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶⁵⁹ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3 էջ 860:

⁶⁶⁰ Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, էջ 196:

⁶⁶¹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

մը բնիկ հայկական *նախընծա* բառն է: Ընծա, ձոն, նվեր, պարգև նաև նախընծա ձևերով գործածական է եղել հին հայերենում⁶⁶²: *Ընծայից ձոր* գավառ է հիշվում «Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում: Ծագումը՝ Ընծայից նախարարական տոհմանունից»⁶⁶³: Թեև Սրվանձտյանցի աղյուսակում Նախընծեր ձևով հիշվում է որպես այլազգի բնակչություն ունեցող գյուղ⁶⁶⁴, սակայն տեղանունն արդեն իսկ ընդգծում է նրա երբեմնի հայկական բնակավայր լինելը: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. գրանցել է *Î àðçèð* (Նախգիր) անունով գյուղ Իսպիրի կազայում, ուներ 25 տուն և 183 բնակիչ⁶⁶⁵:

26. ՉԱՓԱՆՍ (Çapans) -1520թ.՝ 28 տուն, 18 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 7150 ակչա: Այժմ՝ Չայրյոզու:

Չափանս=Չափանց [նախնականը՝ **Չափանց**] (*ց*-ն թրք. տառադարձությամբ՝ *ս*):

Գ. Սրվանձտյանցը գրանցել է **Չափանց**, բնակչությունը՝ այլազգի⁶⁶⁶: Ա. Դեննետի աղյուսակում՝ *×āīāīēñ* (*×āīāīñ*)-**Չապանիս** (**Չապանս**), 36 տուն՝ 241 բնակիչ⁶⁶⁷:

27. ՉՅՈՓՅՈՒԻԳԵՆՍ (Çöpürgens)-1520թ.՝ 3 տուն, 1 ամուրի: Եկամուտը՝ 3015 ակչա: Այժմ՝ Զեվիդիլդերե:

Չյոփյուրգենս=Չյոփյուրգենց [նախնականը՝ ձղուպուր(տ)կենց]:

Չյոփուրկենս տեղանունը հայկական է՝ կազմված «ճղուպուր (ընկույզ) + կ(ք) + ենց» բաղադրիչներից՝ **ձղուպուր-**

⁶⁶² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 127-128:

⁶⁶³ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 378:

⁶⁶⁴ Գ.Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶⁶⁵ *Ñāīđīēē ì àðøđøđī ā, èàçà Èñī èð, ñ. 22.*

⁶⁶⁶ Գ.Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 509:

⁶⁶⁷ *Ñāīđī ēē ì àðøđøđī ā, èàçà Èñī èð, ñ. 22.*

Կենց: «Ճողոպուրտ-ընկույզ» բառը վկայված է գրական աղբյուրներում և Հայերենի արևելյան խմբակցությունների բարբառներում: Հ. Աճառյանը *ճողոպուրտ* բառի ծագումը կապում է հին վրացերենի *ճուբուրի*, լազերենի *ճուբուլի*, *ճուբբի* (*շագանակ*) բառի հետ⁶⁶⁸: Գ. Զահուկյանի համոզմամբ, *ճողոպուրտը* («ընկույզ») պետք է դուրս բերել Աճառյանի նշած քարթվելական ծագման բառերի ցանկից. քանի որ այն «Հանդիպում է Երեմիայի բառարանում և բարբառներում, ուստի այն պետք է հանել Հայերենի՝ քարթվելականից կատարած հին փոխառությունների թվից»⁶⁶⁹:

Ճողոպուրտ բառը, որ այժմ էլ առկա է Սյունիք-Արցախյան բարբառախմբում *ճղոպուր* ձևով, ինչպես ցույց է տալիս տեղանունը, գործածական է եղել նաև Սպերի բարբառում: Իբրև փաստ՝ աշխարհագիր մատյաններում արձանագրված *Չոփուրգենս* (*Ճղոպուրտկենց*) տեղանունը, որտեղ բաղարկությունը այլակերպել է «*ճղոպուր(տ)*»-ը և դարձել «*չոփուր-գ*»: Ըստ երևույթին, այս բնակավայրը հարուստ է եղել ընկույզով, դա է հաստատում նաև նրա այժմյան անունը *Չեվիզիլդերի* (*Cevizildere*), որը նշանակում է «*ընկույզի ձոր*»: «*Չոփուր*» բառը իր հնչյունակազմով գրեթե ամբողջությամբ կլանել է Հայերենի *ճողոպուրտ-ճղոպուրտը*, բացի այդ՝ բառի հայերեն ծագումն հաստատում է նաև գրանցված «*ենց*» վերջածանցը, որը արտացոլում է անձնանշություն՝ ընկույզի մշակմամբ և վաճառքով զբաղվող մարդիկ: Տեղանունը պատահական չէ Սպերում, քանի որ՝ Տրապիզոնի և Սև ծովի այդ շրջաններում կաղինի և ընկույզի մշակությունը տարածված ու զարգացած է եղել: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի, 17-րդ դարում Տրապիզոնի էյալեթի իշխողը «տարեկան 19 հազար դուրուշի ընկույզի եկամուտ ունի, իսկ երբ բռնություն գործ դրվի, 30 հազար դուրուշի կհասնի»⁶⁷⁰:

⁶⁶⁸ Հ. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 211:

⁶⁶⁹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 593:

⁶⁷⁰ Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբի, էջ 41:

Համաձայն Դեննետի՝ *×îéóðéíèñ* (Չոկուրկնիս), 1887-88թթ. ունեւ 16 տուն՝ 111 բնակիչ⁶⁷¹:

28. **ԶԱՆՔԵՐ** (Canker)-1530թ.՝ 25 տուն, 18 ամուրի, բնակչութիւնը՝ քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 4831 աղչա: Այժմ՝ Դուզքոյ:

Ջանքեր=Ջանքեր [նախնականը՝ ձան(ճ)քար] (ճ>չ>ջ, քեր<քար, կ>գ>ք):

Ձանճ արմատով սկսվող տեղանունները տարածված են եղել Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ *Ճանջրգ, Ճանճի, Ճանճի բերդ, ճանճիկ, ճանճճոր, Ճանճկու սար*⁶⁷²: Տեղանունը հատկանշական է Սպերի գավառին, քանի որ և՛ աշխարհագիր մատյանում, և՛ Թուրքական ու հայկական աղբյուրներում Սպերն ու Բաբերդը հիշվում են իբրև մեղվաբուծութան կենտրոններ: 17-րդ դարի Թուրք աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբին իր «Ջիհան Նյումա» գրքում գրում է, որ «...Իսփիրը հայտնի է իր պտուղներով: Սև ծովին հարած վայրերում ապրում են քաֆիր հույներ, որոնք պետութանը տալիս են տարեկան վեց հարյուր կանթար⁶⁷³ մեղրամոմ: Այդ վայրերը անտառային են և ծաղկազարդ, լի վայրի մեղուներով: Իսպիրի շրջանում սերով (կայմաք) և մեղրով փաստրմա են պատրաստում. փոքրիկ տակառներում դասավորում են մեկ խավ մեղր և մեկ խավ սեր և պահում են մինչև ձմեռ: Մեղրը պահում է սերին և սերը չի փչանում: Այսպիսով ստացվում է մեղրով խառնված համեղ չոր սեր»⁶⁷⁴: Հայր Ղ. Ինճիճյանը ևս հաս-

⁶⁷¹ *Ñáí ðí èè ì àðòðóðí à, èàçà Èñí èð, ñ. 30.*

⁶⁷² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան., հ. 3, էջ 601-602:

⁶⁷³ 1 կանթարը (զանդարը, դանթար) հավասար էր 44 օկկայի, 1 օկկան՝ 1 կգ, 225 գրամի: Տարբեր վայրերում գրանք երբմն փոփոխական էին: (Տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ..., հ. 2, էջ 260-261:) Ըստ այդմ, գավառը տարեկան հանձնում էր 32 տոննա 340 կգ մեղրամոմ:

⁶⁷⁴ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Երևան, 1964, հ. 2, էջ 44-45: Տե՛ս նույնի "Åæèðáí-

տատում է Ճորոխի եզերքի պարտեզների պտղալից լինելը և անտառախիտ վայրերում մեղրի առատությունը. «Ընդ Սպեր անցան է գետն Ճորոխ, առ որոյ եզերք աստի և անտի ի հիւսիսային ծայր գաւառին լինեն այգեստանեայք և պարտէզք պտղալիցք: Ունի անտառախիտ տեղիս, և ի նոսա ի փապարեալ փորոքս ծառոց մեղր և մեղրէմոմ»⁶⁷⁵: Այնուհետև Ղ. Ինճիճյանը, որպէս վստահելի աղբյուր, հղում է Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան Նյումա» աշխարհագրական գիրքը. «Ճիհաննիւմայն դն է թէ ամի ամի տայ այս գաւառ յարքունիս 600 գանդար մեղրէմոմ»⁶⁷⁶:

29. ՍԱԼԱՉՈՐ (Salaçor)-1530թ.՝ 1 տուն եւ 1 ամուրի մահմեդական, 59 տուն եւ 23 ամուրի քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 11.682 աղչա: Այժմ՝ Աքսու:

Սալաչոր=Սալաչուր [նախնականը՝ **Սալաչուր**] (Չ>չ): Բնակավայրի ժամանակակից թուրքերեն անվանման մեջ ևս պահպանված է շուր «SU-սու» բաղադրիչը, թարգմանաբար՝ «սպիտակ շուր»:

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակի համաձայն՝ **Սալաչոր** և դրվել է «բոլորովին օտար ազգ» ունեցող գյուղերի ցանկում⁶⁷⁷: Ա. Դեննետի ցուցակում Իսպիրի կազայում 1887-88թթ. գրանցվել է **Նàèà÷îð (Սալաչոր)** անունով գյուղ՝ 76 տուն՝ 509 բնակիչ⁶⁷⁸:

իբի à" è "Ôaççeaèa" Êÿøeàà ×àèaàè èàè èñòì÷íèè ìì èñòìðee Àðì áíèè (ÖVII à).
 Ï ðààèñèèèè, ìàðàáîí è èîì ì áíòàðèè À. À. Ï àíàçÿíà, ÁÍ Àðì. ÑÑÑ, Áðàááí,
 1973, ñ. 85

⁶⁷⁵ Ղ. Ինճիճեան, «Աշխարհագրութիւն...», հ. Ա., էջ 94

⁶⁷⁶ Ղ. Ինճիճեան, նույն տեղում:

⁶⁷⁷ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶⁷⁸ Նáíðí èè ì àðøðòòí à, èàçà Êñí èð, ñ. 24.

30. ՍԵՄԵՀՐԵՔ-Ի ՖԸՍԸՐԸՔ (Semehrek -i Fýsýrýk)-1530թ.՝ 20 տուն, 10 ամուրի: Եկամուտը՝ 8.850 աղչա: Ունեցել է մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Շենքոյ:

Սեմեհրեք=Սեմեգրեկ [նախնականը՝ **Սեմագարակ կամ Շեն ագարակ, Վսերքի Սեմագարակ**], տեղանունն իր կառուցվածքով շատ նման է **Մեղեհրեքին** (Տե՛ս **Մեծ Ագարակ**): Հիշվում է նաև համանուն գետ ձորոխի ավազանում⁶⁷⁹:

31. ՎԱՐԶԵՆՍ (Varzens)-1520թ.՝ 39 տուն, 35 ամուրի: Եկամուտը՝ 11000 աղչա: Այժմ՝ Գյոզչիմեն: Բնակչության կազմը չի նշված:

Վարզենս= Վարզենց [նախնականը՝ **Վարազենց, Վարազոնց**]:

Ըստ Ա. Երիցյանի՝ **Ādðeçîî** (**Վարիզոն**), քարտեզի վրա՝ **Ādðçûîñ** (**Վարզինս**), 1878թ. ունեցել էր 13 տուն թուրք, 16 տուն հայ բնակչություն և մեկ հին եկեղեցի⁶⁸⁰: Ա.-Դոն այս բնակավայրը դասում է Սպերի հայաբնակ գյուղերի ցանկում: Կարնո առաջնորդարանի տեղեկատվության համաձայն, **Վարիզոնց** գյուղը XX դարի սկզբին ուներ 17 տուն հայ բնակիչ⁶⁸¹:

32. ՎԱՐԹԻՆԻՔ (Vartinik)-1520թ.՝ 22 տուն, 10 ամուրի: Եկամուտը՝ 7270 աղչա: Այժմ՝ Մեսլիթլի:

Վարթինիք=Վարթինիք [նախնականը՝ **Վարդենիկ**] (դ>թ, կ>գ>ք):

Գ. Սրվանձտյանցի գրանցմամբ՝ **Վարդենիկ**, 1878-79թթ. ուներ «օտար ազգի բնակչություն»⁶⁸²: Ա. Դեննետի ցուցա-

⁶⁷⁹ Ատրպետ, «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1927, էջ 336, 339:

⁶⁸⁰ Ā. Ādðeçîîâ, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁶⁸¹ Ա.-Դօ. Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, էջ 197:

⁶⁸² Գ.Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 509:

կում՝ **Āāðōāī èē** (Վարտենիկ), 1887-88թթ. ունենր 54 տուն և 354 բնակիչ⁶⁸³:

33. ՔԱԴՄԻՐ (Kadmir)-1520թ.՝ 4 տուն, 5 ամուրի, 4 սիփահզիզադե: Եկամուտը՝ 2250 աղչա: Այժմ՝ Զաթաբբահչի:

Քադմիր=Քադմիր [նախնականը՝ ?]:

Բնակչուծյան կազմը չի հիշատակվում: Ա. Դեննետի աղյուսակում գրանցվել է **Ēāāī è** (Կադմի): 1887-88թթ. ունեցել է 24 տուն՝ 175 բնակիչ⁶⁸⁴:

34. ՔԱԼՔՈՆՍ (Kalkons)-1520թ.՝ 33 տուն, 11 ամուրի: Եկամուտը կազմում է 10. 964 աղչա: Այժմ՝ Դեմիրմենլի:

Քալքոնս=Քալքոնց [նախնականը՝ Գայլկոնց] (այ>ա, գ>ք, ոնց>ոնս)-**Գալկոնց**:

Բնակչուծյան կազմը չի հիշատակվում: Ըստ Գ. Սրվանձոտյանցի՝ **Քալկոնց**՝ օտար բնակչուծյամբ⁶⁸⁵: Ա. Դեննետի աղյուսակի համաձայն՝ **Ēāðēōī ñ** (**Ēāðēōī èñ**)-**Կարկունս** (**Կարկունիս**), ունեցել է 39 տուն՝ 264 բնակիչ⁶⁸⁶: Տեղանունների բառարանում նշվում է **Գալկոնց**⁶⁸⁷:

35. ՔԱՐՍՈՐ (Karsor)-1520թ.՝ 19 տուն, 11 ամուրի, բնակչուծյունը՝ քրիստոնյա, եկամուտը՝ 4000 աղչա: Այժմ՝ Փեթեքլի:

Քարսոր=Քարձոր [նախնականը՝ Քարձոր]:

Ինչպես նշում է Հ. Տաշյանը. «Զեռագիր Յայամաուրբ մը, որ Սպերի **Այգեձոր** գիւղը կը գտնուի, գրուած է 1687թ. «ի Սպեր գաւառ, յանապատս որ կոչի **Քարձորու Վանք**»: Այս

⁶⁸³ **Ñāī ðī èē** i āðōðōī ā, eāçā Ēñī èð, ñ. 24.

⁶⁸⁴ **Ñāī ðī èē** i āðōðōī ā, eāçā Ēñī èð, ñ. 32:

⁶⁸⁵ Գ.Սրվանձոտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508:

⁶⁸⁶ **Ñāī ðī èē** i āðōðōī ā, eāçā Ēñī èð, ñ. 32:

⁶⁸⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան., հ. 1, էջ 773:

վանքն ի հարկէ նոյն է Սպերի նշանաւոր վանքին՝ ս. Յովհաննու հետ. վանքը բնականապէս մնացած է, բայց **Քարձոր** արդէն մահմետական եղած է: Վանքին մերձաւոր արծաթի հանքերը, զորոնք Կիպերտ ալ քարտիսին վրայ կը նշանակէ, ի հարկէ շատոնց լքուած էին Քոխի անցած ատեն, որուն ըսած էին թէ անոնց շահագործողները յառաջ եղած էին մերձակայ **Քարձորի** եւ **Տշաձորի** գիւղերու Հայերը»⁶⁸⁸: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. Իսպիրի կազայում գրանցել է **Ēāðñîð** (Կարսոր) անունով գյուղ՝ 33 տուն՝ 224 բնակիչ⁶⁸⁹:

36. ՔԸՆԴԸՍ (Kýndýs)-1520թ.՝ 2 նոքյար, 6 նոքյարզաղե, 4 սիփահիզաղե: Եկամուտը կազմում էր 1755 աղչա: Այժմ՝ Լյաւելի:

Քընդըս=Քընդոց [նախնականը՝ **Գնդոց**] (ոց>ըս):

Ա. Երիցյանը գրանցել է **Ēóíăóç** (Կունդուզ), քարտեզի վրա՝ **ĒŪíăŪñ** (Կինդիս)՝ 1878թ. թուրք բնակչությամբ⁶⁹⁰:

37. ՔՈԲԼԱԹ (Koblat)-1520թ.՝ 19 տուն, 11 ամուրի: Եկամուտը՝ 4000 աղչա: Այժմ՝ Արմութլու:

Քոբլաթ=Քոբլաթ[նախնականը՝ **Կոպլատ** ?]:

Ա. Երիցյանի գրանցումների համաձայն 1878թ. **Ēîîěàò** (Կոպլատ) գյուղը ունեցել է թուրք բնակչություն⁶⁹¹: Գենեբալ Ա. Դեննետի կազմած ցուցակում գրանցվել է **Ēîáěàò** (Կոբլատ) գյուղ՝ 25 տուն եւ 163 բնակիչ⁶⁹²:

38. ՔՈՂՈՒՆՍ (Koðuns) - 1520 թվին՝ 15 տուն, 3 ամուրի, 2 սիփահիզաղե: Եկամուտը՝ 3500 աղչա: Այժմ՝ Չաքմաքլը:

⁶⁸⁸ Հ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 49:

⁶⁸⁹ *Ŋāīđīēē ī āðøðōōī ā, ēāçā Ēñīēð, ñ. 22.*

⁶⁹⁰ *Ā. Āðēðōī ā, նշվ. աշխ., էջ 87:*

⁶⁹¹ *Ā. Āðēðōī ā, նույն տեղում:*

⁶⁹² *Ŋāīđīēē ī āðøðōōī ā, ēāçā Ēñīēð, ñ. 34.*

Քողունս=Քողունց [նախնականը՝ **Կողանց** կամ **Գողոնց**] (**կ>գ>ք**, **ոնց>ունս**):

Բնակչության կազմը չի հիշատակվում: Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում կան համահունչ օտարաբնակ գյուղեր՝ **Կողանց**, **Գողոնց**, **Քաղոնս**⁶⁹³:

39. ՔՈՄՓՈՒՐ (Kompur)-1520թ.՝ 33 տուն, 11 ամուրի քրիստոնյա: Եկամուտը՝ 10. 964 աղչա: Այժմ՝ Դուրուքոյ:

Քոմփուր=Քոմփուր [նախնականը՝ **Գոմփոր**] (**գ>ք**, **ո>ու**):

Ըստ՝ Ա. Երիցյանի՝ **Յիլիծ** (**Գոմպոր**), քարտեզի վրա՝ **Էիլիծ** (**Կոմպոր**), 1878 թ. բնակչությունը՝ լազ: Ա. Երիցյանը գյուղի անունը բացատրում է գոմ-ձմեռանոց, գոմ, փոր՝ ձմեռողների կիրճ, ձոր բառերով⁶⁹⁴: Այս տեղանունը հիշվում է **Գոմփոր**, **Կոմպոր**, **Կոմփոր**, **Քոմմբոր** ձևերով⁶⁹⁵: Ա. Դեննետը 1887-88թթ. Իսպիրի կազայում գրանցել է **Օիլծ** (**Խոպուր**) անունով գյուղ՝ 45 տուն՝ 301 բնակիչ⁶⁹⁶:

40. ՔՈՍՔՐՍՈՐ (Kosýkýsor)-1530թ.՝ 13 տուն, 7 ամուրի, բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, սպիտակ կորեկ և բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 6000 աղչա: Այժմ՝ Ըրմաքքոյ:

Քոսքրսոր=Քոցքոձոր [նախնականը՝ **Գոցկոձոր**?]:

Ա. Դեննետը 1887-88թթ. Իսպիրի կազայում գրանցել է **Էիծեիծ** (**Էիծեիծ**)-**Կոչկսոր** (**Կոչկիսոր**) անունով գյուղ՝ 43 տուն և 281 բնակիչ⁶⁹⁷:

⁶⁹³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 508-509:

⁶⁹⁴ Ա. Ածեօի, նշվ. աշխ., էջ 86:

⁶⁹⁵ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 942, հ. 3, էջ 203:

⁶⁹⁶ Նաիճի Է՛ Ի Թ՛ժժժ՛ Է, Է՛ճ՛ Է՛՛՛ Է՛՛, Է՛. 22.

⁶⁹⁷ Նաիճի Է՛ Ի Թ՛ժժժ՛ Է, Է՛ճ՛ Է՛՛՛ Է՛՛, Է՛. 36.

41. ՔՈՍՔՈՐ (Koskor)-1530թ.՝ 3 տուն, 2 ամուրի, 7 նոքյար, 10 նոզյարզադե, 16 սիպահիզադե: Եկամուտը կազմում է 2198 ակչա: Այժմ՝ Քոնակյերի:

Քոսքոր=Քոցքոր [նախնականը՝ **Գոցքոր** ?]:

Դաֆթարում բնակավայրի էթնիկ կազմը չի հիշվում:

Ամփոփում

1. Սպեր գավառի բնակավայրերի աշխարհագիր մատյաններում գրանցված 139 գյուղերից⁶⁹⁸ Ի. Միրօղլուն ներկայացրել է ընդամենը 41 գյուղի վիճակագրական տվյալները:
2. Ի. Միրօղլուն բնակավայրերը ներկայացնելիս առաջնորդվել է աղավաղման և եղծման իրեն հայտնի մեթոդներով և ձևերով. եթե Բաբերդի վիճակագրությունը խճճելու նպատակով հրապարակողը չի նշել բնակավայրերի զգալի մասի էթնիկ պատկանելությունը, ապա Սպերի դեպքում չի նշել ոչ միայն 17 բնակավայրի էթնոգավառաբանական պատկանելությունը, այլև շատ բնակավայրեր ուղղակի չի հրապարակել՝ Համապատասխան աշխարհագրի պարտադիր պահանջների հիշատակման: Դա ակնհայտ է գրքում գետեղված քարտեզից, որ Ի. Միրօղլուն ստեղծել է նույն մատյանների հիման վրա՝ քարտեզագրելով 1516-1530 թթ. Բաբերդի սանջակի, այդ թվում՝ Սպերի կազայի ընդգրկած սահմաններն ու բնակավայրերը: Սպերի կազայի շուրջ 22 բնակավայր, որ տեղ են գտել քարտեզում, բացակայում են նրա հրապարակած ցանկերում: Իսկ արդեն նշվել է, որ աշխարհագրի անցկացման դեպքում գրանցվում էին ամենաաննշան աշխարհագրական կետերը, անգամ «ավերված և անմարդաբնակ» բնակավայրերը: Ամենայն հավանականությամբ Ի. Միրօղլուն այդ գյուղ-

⁶⁹⁸ İ. Mirođlu, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

ղերը դուրս է թողել՝ դրանց քրիստոնյա (այսինքն՝ հայաբանակ) լինելու պատճառով: Այդ են հաստատում ցանկերում չնշված, սակայն քարտեզում առկա տեղանունները, որոնց մեծ մասը հայկական է: Դրանք են՝ 1. *Օրսոր (Օրձոր)*, 2. *Մողիլսոր (Մոտիկ ձոր)*, 3. *Հոգահփուր (Ոոգաղբյուր)*, 4. *Դեղիրեք (Տաճարակ)*, 5. *Գնդազրակ (Գնդազրակ)*, 6. *Արնաս (Առնաց)*, 7. *Սյունեյլի*, 8. *Քըլըչըլ*, 9. *Շեյհիմսա*, 10. *Էչքենես (Իշխանաց)*, 11. *Վաքչեն (Վանքչեն)*, 12. *Քոսոքդոր*, 13. *Վանք*, 14. *Սոր (Ձոր)*, 15. *Նշանոտ (Նշենուտ)*, 16. *Վերին Քյան*, 17. *Ներքին Քյան*, 18. *Միթենս (Մթանց կամ Մաթոսանց)*, 19. *Իքսոր (Այգեձոր)*, 20. *Հանթեթ*, 21. *Քեբան (Կապան)*, 22. *Իսասոր (Իծաձոր < Այծաձոր)* (փակագծում տրված են մեր վերականգնումները):

3. Օսմաներեն (նաև ժամանակակից թուրքերեն) տառադարձման հետևանքով առաջացած շեղումները և բարբառային հնչյունական նստվածքը մաքրագերծելուց հետո այդ բնակավայրերի անունները, իրենց ծագումով, հիմքերով, արմատներով, բառակազմական կառուցյաներով և բաղադրիչներով հիմնականում հայկական են (բացառությամբ մի քանի միավորի):
4. Գրանցված տեղանուններում առկա են ինչպես հնագույն, այնպես էլ 5-10-րդ դարերում տրված տեղանունների հիմքեր, կազմություններ՝ հնչյունական հետագա փոփոխություններով հանդերձ:
5. Ի տարբերություն Բաբերդի, Սպերի գավառում «ավերակ և անմարդաբնակ բնակավայր» չի գրանցվել, չենք հանդիպում նաև «*էվերեք*» բառով տեղանունների: Դա չի նշանակում, որ Սպերը գերծ է մնացել օսմանյան բռնություններից և կամ ոչ մահմեդականների նկատմամբ կիրառվող դավանափոխության ծանր քաղաքականությունից:
6. Սպերի բնակչությունը հաշվել ենք նույն սկզբունքով. քրիստոնյաների տան միջին թիվը՝ 10, իսկ մահմեդականների տան միջին թիվը՝ 6 շունչ (տե՛ս Աղյուսակ Բ):

Արդյունքում՝ 1520 թ. Սպերի 41 գյուղերում հաշվում ենք 4215 քրիստոնյա (66,8 %), 13 մահմեդական (0,2%) և 2084 (33%) «անհայտ» էթնոդավանական պատկանելու- թյուն ունեցող բնակիչներ: Այդ «անհայտներին» գումարելով քրիստոնյաներին՝ ստանում ենք 6299 (99,8%) քրիստոնյա: 1530 թ.՝ 1930 քրիստոնյա (69,8%), 45 մահմեդական (1,6%) և 792 «անհայտ» (28,6%): «Անհայտներին» գումարելով քրիստոնյաներին՝ 1530 թ. Սպերում հաշվում ենք 2722 քրիստոնյա (98,4 %):

7. Այս թվերը, իհարկե, վերջնական չեն, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, Ի. Միրօղլուն, 139 բնակավայրերից հրապարակել է ընդամենը 41-ի տվյալները: Ընդ որում՝ այս 41 բնակավայրից 17-ի ազգային-դավանական պատկանելու-թյունը նշված չէ, իսկ մնացած 98 գյուղերը առհասարակ չեն հիշատակվում:

Դերջան գավառը (պատմական ակնարկ)

Դերջանը հիշատակվում է դեռևս պատմական հնագույն աղբյուրներում ու մատենագրական երկերում: *Դերջան (Թերջան, Տերջան)* տեղանունը պահպանվել է V-XX դարերի պատմաաշխարհագրական գրականություն մեջ, տեղ է գտել վիճակագրական աղյուսակներում ու քարտեզներում:

Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնի վկայությամբ Արտաշես Ա-ն Դերջանը (Դերքեսենե) Եկեղիք (Ակիլիսենե) գավառի հետ վերամիավորում է Մեծ Հայքին: Այս երկրամասերը ընդգրկված էին նաև հայերի հնագույն պետություն՝ Հայաստանի թագավորության մեջ⁶⁹⁹:

Ագաթանգեղոսը Դերջանը անվանաբերում է որպես քրիստոնեություն տարածման առաջին վայրերից մեկը: Կան

⁶⁹⁹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 534:

նաև Մովսես Խորենացու, Լաստիվերցու վկայությունները Դերջանի՝ որպես Բարձր Հայքի գավառի և նրա՝ ի սկզբանե հայաբնակ լինելու մասին: Ավելի ուշ այս գավառի մասին մանրամասն տեղեկություններ են տալիս Հակոբ Կարնեցին, Առաքել Դավրիժեցին, Ղ. Ինճիճյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Ս. Էփրեկյանը, Ա.-Դոն և ուրիշներ:

Դերջան գավառը գտնվում էր այժմյան Էրզրումի վիլայեթում՝ Արևմտյան Եփրատի վերին հովտում: Ս. Էփրեկյանը գրում է. «Գաւառիս կեդրոնավայրն է Մամախաթուն գիւղաքաղաքն: Դերջանի արեւելեան կողմն է Կարին, հարաւն՝ Ստորին Կեղի, հիւսիսն՝ Խաղտեաց լեռինք (Կոփ տաղի) և արեւմուտքն գիւղօրէք, Գուզըլչանի և Երիզայի հետ: Տարածութիւնն բաւական ընդարձակ է. Եփրատ գետը արեւելեան հիւսիսէ դէպի արեւմտեան հարաւ հոսելով գաւառս երկու մասանց կը բաժնէ»⁷⁰⁰: XVII դարի թուրք պատմագիր Քյաթիբ Չելեբին տեղեկացնում է, որ «Թերջանը միջին մեծության քաղաք է. գտնվում է Երզնկայից և Էրզրումից 40 փարսախ հեռավորության վրա: Այստեղ կան շատ արոտավայրեր: Մի քանի անգամ երկրաշարժեր են տեղի ունեցել և շենքերի մեծ մասը քանդվել է: Սելջուկյան սուլթան Ալանդղին Քեյկուբադը նորոգել է այս քաղաքի պարիսպը: Ունի լավ կլիմա: Եփրատ գետը հոսում է քաղաքի դրսի կողմից: Շատ հարուստ է հացահատիկով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով»⁷⁰¹:

Հակոբ Կարնեցին Դերջան գավառի և շրջակա բնակավայրերի տեղագրության մասին գրում է. «Եւ ի արևմտից կողմն են գաւառք զարմանալիք, Առաջինն Հայք, որ այժմ Դերջան ասեն և ունի գիւղս բազումս Հայոց բնակարան, և է երկիր դաշտաձև, հացալից, անասնօք, իւղօք և մեղրօք ի լի. և ունի գուղաքաղաք զԲագաուիճ առ ափն Եփրատա...»⁷⁰²:

XVII դարի թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբին Թերջանի (Դերջանի) դաշտը այսպես է նկարագրում. «Այս դաշտը պա-

⁷⁰⁰ Ս. Էփրեկեան, Պատկերագարը բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, էջ 603:

⁷⁰¹ Թուրքական աղբյուրներ..., հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 43:

տերազմական վայր է եղել, ներկայումս գյուղացիները հողը հերկելիս, գետնից մարդկանց ոսկորներ են դուրս բերում, ինչպես նաև շատ իրեր ու հարստություններ»⁷⁰³: Նա Դերջանի գյուղերից հիշատակում է Թերջանլի Ալի Աղա հայ և մահմեդական խառը բնակչություն ունեցող գյուղը, ինչպես նաև Մամախաթունը՝ որպես բարեշեն գյուղ: Նա այցելել է նաև Հեբաի անունով 150 տուն բնակչությամբ հայկական գյուղը (Էրզրումի դաշտի արևմտյան վերջավորության մոտ), եղել է Ըլըջա գյուղում, որը հայտնի էր իր ջերմոկով, որն օգտակար էր տարբեր հիվանդություններ, մանավանդ, բորոտություն բուժելիս⁷⁰⁴:

1473թ. Դերջանի ճակատամարտում ակկոյունլուների պարտությունից հետո, Դերջան գավառը Էրզրումի, Կամախի, Բաբերդի, Սպերի և այլ բնակավայրերի հետ անցնում է օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ: Օսմանյան ռազմաավատական պետությունը, 1515-16թթ. նվաճելով Արևմտյան Հայաստանը, գրաված տարածքների բնակչությունը պարտադրում է իր օրենքները, հարկերն ու տուրքերը:

XVI դարի աշխարհագիր մատյաններում Դերջանը գրանցված է Վերին և Ներքին վարչատարածքային բաժանումով, 1516-18թթ.՝ որպես նահիե միացվել է Բաբերդի սանջակին, ըստ Քարաման-Ռումիի դաֆթարի վկայության՝ 1520թ. դարձել է կազա: 1530թ. վերստանում է նահիեի կարգավիճակ, որն անփոփոխ պահպանվում է մինչև XVI դարի վերջը⁷⁰⁵: XVII դարում, ըստ Քյաթիբ Չելեբիի, Դերջանը (Թերջան) Էրզրումի լիվայի կազաների թվին էր պատկանում՝ կրկին Վերին և Ներքին (Ստորին) բաժանումներով⁷⁰⁶: Ղ. Ինճիճյանը Դերջանը (Դերճան) հիշատակում է որպես սանջակ Էրզրումի նա-

⁷⁰² Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դարեր, Հ 2, էջ 550:

⁷⁰³ Թուրքական աղբյուրներ..., էվլիյա Չելեբի, էջ 56:

⁷⁰⁴ Թուրքական աղբյուրներ..., էվլիյա Չելեբի, էջ 57:

⁷⁰⁵ İ. Miroğlu, XVI Yüzyılda Bayburt Sancađı, s. 25-27.

⁷⁰⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Բ, էջ 41:

Հանգում⁷⁰⁷: Այնուհետև մանրամասնում, որ Դերջան «... գալառ անկանի յարևելս հիւսիսոյ Երզնկեայ գաւառի, և յարևելս Կամախու ... Չունի քաղաք կամ գիւղաքաղաք, այլ գիւղօրէս ցիրատանդ»: Նա հիշատակում է Մամախաթունը, ս. Թէոդորոս մենաստանը, նշում է *Գարագուչազ* մեծ և շին գյուղը, որ երեք ժամ հեռավորութեան վրա էր գտնվում Մամախաթունից «ի հարաւակողմն նորա, բնակեալ ի հայոց ի դաշտավայրի. մերձ ի սա է ձոր կոչեցեալ *Շեյտան տերեսի*. որ է տեղի աւագակաց», *Վժան* և *Բուն* գյուղերի մասին ասում է. «... երևելի գիւղօրէք ի Դերջան, յորս նստին քուրդ պէկք»⁷⁰⁸:

Դերջան գավառի տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը

(Շեղ տառերով տրվում են Ի. Միրօղլուի հրապարակած աշխարհագիր մատյանների տվյալները, այնուհետև՝ մեր տեղանվանական բացատրությունները՝ լրացուցիչ տեղեկություններով հանդերձ):

1. ԱՀՈՒՐՋՈՒՔ (Ahurcuk)-1516թ.՝ *ավերված: Բնակչութեան թիվը ճշտված չէ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև բանջարանոցային մշակաբույսեր: [Ցանքերից ստացված] եկամուտը 1516թ. կազմել է 1000, 1530թ.՝ 1.842 ալչա :*

Ահուրջուք=Աղորջուք//Ախուրջիք [նախնականը՝ **Աղորիկ (Աղոյ ջրիկ)**], Գ. Զահուկյանի համաձայն այս տեղանունը վաղնջահայերենից վկայված բառաբարդություն է⁷⁰⁹ (*ա-*ն թրք. տառադարձութեամբ՝ *հ, ոյ>ու*): Այն մասնակի հնչյունափոխութեամբ տարածված է եղել Հայաստանում, մասնավորա-

⁷⁰⁷ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն..., հ. Ա, էջ 65:

⁷⁰⁸ Ղ. Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁷⁰⁹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն: Նախագրային շրջան, էջ 250, 414:

պես Էրզրոււմի նահանգում, ինչպէս՝ *Ախոռջուկ, Ախոռջիկ, Ախորճըգ, Ախորճուկ*⁷¹⁰:

2. ԱՂԱՄ-ՉԱՂԱՄ (Aḡam-ḡaḡam)-1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: Բնակչութեան թիվը չի նշվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր:*

Աղամ-չաղամ=Աղամ-Չաղամ [նախնականը՝ **Աղամ-չաղամ**՝ կցական բարդութեամբ]:

Աղամ-Չաղամ, այդպէս է արձանագրված նաև Գ. Սրվանձոյանցի՝ Դերջանի վիճակագրական ցանկում⁷¹¹:

3. ԱՆՋՈՒՔԱ-Ի ԻՍԼԱՄԻԵ (Ancuka-i İslamiye)-1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. ունեցել է 3 տուն, 4 ամուրի, 1 փիրիֆանի, 2 նոքյար, 3 նոքյարզաղե, 4 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 6.000 աղչա, 1530թ.՝ 5.982 աղչա էր կազմում: Ունեք նաև մեկ ջրաղաց:*

Անջուքա-ի Իսլամիե=Մահմեդականների Անջուքա [նախնականը՝ **Ականջ+ք+ա**, որը դրափոխութեամբ դարձել է **Անջըկա, ը-ի** լիաձայնութեամբ՝ **Անջուկա**]:

4. ԱՆՋՈՒԿԱ-Ի ԷՐԱՄԻՆԵ (Ancuka-i Eramin)-1516թ.՝ *9 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 18 տուն, 5 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 6.000 աղչա, 1530թ.՝ 5982 աղչա: Ունեք 1 ջրաղաց:*

Անջուքա-ի Էրամինե=Հայերի Անջըկա, «*էրամինե*» Հայ բառի արաբերենի հոգնակի ձևն է:

⁷¹⁰ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ.1, էջ 119:

⁷¹¹ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ աշխ., Հ. 2., էջ 484:

5. ԱՐԱՎԱՆՍ (Aravans)-1516թ. չի հիշատակված: 1530թ. եկամուտը կազմում էր 1.144 աղչա: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Այժմ՝ Չաթաքսուլ:

Արավանս=Արավանց [նախնականը՝ Երևանց?] (Բառասկզբի *ե*-ն գրանցվել է *ա*: Հնչյունափոխական այսպիսի երևույթ առկա է նաև Բաբերդի տեղանուններում՝ Եղեգի >Աղըգի: Համաձայն Գ. Սրվանձտյանցի՝ Արավանս⁷¹²:

6. ԱՐՄՈՒԳԻ (Armudi)-1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 3 տուն, 2 ամուրի, 2 նոքյարգադե: Բնակչույթյունը՝ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.000, 1530թ.՝ 707 աղչա էր կազմում:

Արմուդի=Արմըդի [նախնականը՝ Արմտի(ք)] (*տ* >*դ*, *ը*-ի լիաձայնությունը՝ *ու*, *ք*-ի անկումով): Գ. Զահուկյանը, վկայակոչելով Ա. Այտընյանին նշում է. «V դարում արդեն առկա են վերջնից վանկի *ա*-ի թուլացման դեպքեր, որոնք կարող էին հանդես գալ թերևս նաև ավելի վաղ. սրա լավագույն վկայույթյունն է *արմտիք* բառը՝ փոխանակ *արմատիք*»⁷¹³: Չի բացառվում, որ *ու* ձայնավորի ներմուծումը Միբոզլուի ընթերցման արդյունք լինի, բաղարկույթյամբ տեղանունը հիշեցնում է թուրքերեն *արմուդ* (տանձ) բառը: Տեղանունը անսովոր չէ Հայաստանում: Բարձր Հայքի նահանգում հիշվում են *Արմտան*, *Արմդան*, ինչպես նաև Դերսիմում՝ *Արմտիք* տեղանունները:

7. ԱՎՇԻՆ-Ի ՈՒԼՅԱ (Avşin-I Ulyâ)-1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 2 նոքյար, 4 նոքյարգադե է եղել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516-ին կազմում էր 2.000 աղչա, 1530-ին՝ 2.340: Այժմ՝ Վերին Քարթալլը:

⁷¹² Գ. Սրվանձտյանց, նույն տեղում:

⁷¹³ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, էջ 374:

Ավչին-ի Ուլյա=Վերին Ավչին [նախնականը՝ Ավչին (Աւչին)]: Տեղանունը, օսմաներեն տառադարձումով վերականգնելիս, ընթերցվում է նաև *Օչին*: Ավչին անունով գյուղ է հիշվում Էրզրումի նահանգի Կամախ գավառում⁷¹⁴:

8. ԱՎՇԻՆ-Ի ՍՅՈՒՖԼԱ (Avşin-I Süflâ) - *Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ. ունեցել է 8 տուն, 1530թ.՝ 10 տուն, 7 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, սիսեռ: Եկամուտը կազմում էր 1516թ. 4.000, 1530թ.՝ 2.460 ակչա: Այժմ՝ Ներքին Քարթալը:*

Ավչին-ի սյուֆլյա -Ներքին Ավչին, տե՛ս Վերին Ավչին:

9. ԳԵԼԻՆՓԵՐԹԵՔ (Gelinpertek)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 20 տուն, 10 ամուրի, 1530թ.՝ 38 տուն, 6 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝14.000, 1530թ.՝ 12.341 ակչա: Կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝Գելինփնար:*

Գելինփերթեք=Գալինփերթաք [նախնականը՝ Գառջներդակ// Գառներդակ]

(ա>ա>ե, ր>լ, բ>փ, գ >թ, կ>զ>ք):

Ա.-Դոյի տեղանավանական ցանկերում գրանցվել է *Գառն-բերդակ*⁷¹⁵: Գ. Սրվանձոյանցը 1878-88թթ. արձանագրել է 17 տուն, 200 հայ բնակիչ և 20 քուրդ բնակիչ⁷¹⁶, իսկ Երիցյանը՝ *Āāđāī -āāđāāē* (Գառան-բերդեկ) գյուղում նշել է 22 տուն հայ, նաև եկեղեցի: Ըստ նրա ստուգաբանության գյուղի անունը հայերեն նշանակում է «գառան փոքր բերդ»⁷¹⁷:

10. ԳՅՈՒՐԲԱԴՅ (Gürbađdý)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 24 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 29 տուն, 17 ամուրի, 8 սիփահհիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, սիսեռ (ոլոռ) , նաև՝ բան-*

⁷¹⁴ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, էջ 367:

⁷¹⁵ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁷¹⁶ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ աշխ., հ. 2, էջ 486:

⁷¹⁷ Ā. Āđēđîā, նշվ աշխ., էջ 99.

Զարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 8.000 աղչա, 1530թ.՝ 9.972 աղչա: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց և մեկ ճիթհան: Այժմ՝ Յայլաքենդ:

Գյուլըբաղդը=Գյուլըբաղդը [նախնականը՝ Կիւրապաղատ, «յունական մի տիտղոս կամ մի բարձր պաշտօնեա, յունաց կայսերական պալատի հազարապետը, ծառայապետը»⁷¹⁸] (կ>դ, պ>բ, տ>դ, պաղատ=բաղատ, ամփոփումով՝ բաղդը): Գ. Սրվանձոտյանցի աղյուսակում գրանցվել է Կյուլապաղտի⁷¹⁹:

11. Դաժդե (Dacde)-1516թ.՝ ալերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 2 տուն, 4 ամուրի, 2 նոքյար, 2 սիփահիզաղե: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 1.000, 153-ին՝ 2.827 աղչա է կազմել:

12. Դելիլեր (Deliler)-1516թ.՝ ալերված գյուղերի թվին էր պատկանում: 1530թ.՝ 1 նոքյար, 4 սիփահիզաղե կար: Բերքը՝ ցորեն և գարի: 1516թ. եկամուտը կազմում էր 1.000 աղչա, 1530թ.՝ 2.000 աղչա:

13. Էսպեվերեք (Espeverek) - Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. ունեցել է 24 տուն, 6 ամուրի, իսկ 1530թ.՝ 42 տուն, 11 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բակլա, սիսեռ և մեղր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 8. 000, 1530թ. 4.065 աղչա էր կազմում: Կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Վերիմլի:

Էսպեվերեք=Ասպեվերեք [նախնականը՝ Ասպավերակ, ասպ+ավերակ] (ա>ա>է, պ>բ>փ): Գ. Սրվանձոտյանցի աղյուսակում՝ Էսպիվերիկ: Բնակչությունը՝ 1878-79 թթ. բնակչությունը՝ հայ (20 տուն՝ 230 շունչ), նաև 150 շունչ թուրք: Գյուղն ուներ ս. Գևորգ անունով եկեղեցի⁷²⁰:

⁷¹⁸ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, էջ 665:

⁷¹⁹ Գ. Սրվանձոտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 484:

⁷²⁰ Գ. Սրվանձոտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

14. Է-ՔՐԵՔ (Ekrek)-1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 5 տուն, 3 ամուրի, 1 իմամ, 1 նոքյար, 1 նոքյարգահե, 4 սիփահհիգահե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.500 ակչա, 1530թ.՝ 1.311 ակչա: Այժմ՝ Ձիլիգյոլ:*

Էքրեք=Աքրաք [նախնականը՝ Ագարակ>Ագրակ>Էքրեք]:
Գ. Սրվանձտյանցը՝ 1878-79թթ. արձանագրել է 17 տուն՝ 200 Հայ բնակիչ, ինչպես նաև 20 քուրդ բնակիչ: Գյուղն ունեցել է ս. Թորոս անունով եկեղեցի⁷²¹:

15. ԹԱՋԻՔ (Tacik)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 15 տուն, 2 ամուրի, 1530թ.՝ 23 տուն, 13 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, բակլա, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 4.000, 1530 -ին՝ 5.000 ակչա: Գյուղում կար 2 լրադաց, 1 ձիթհան:*

Թաջիք=Թաշիք [նախնականը՝ Տաճիկ⁷²²] (*ճ>ջ, կ>գ>ք*):

16. ԹՈԼՈՍ-Ը ՈՒԼՅԱ (Tolos -ý Ulyâ)-1516թ.՝ *10 տուն, 10 ամուրի, 1530թ.՝ 25 տուն, 18 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 5.000, 1530թ. 6.080 ակչա էր կազմում: Այժմ՝ Յազըքայա:*

Թոլոս-ը ուլյա=Վերին Թոլոս [նախնականը՝ Թորոս] (*թ>լ քմայնացմամբ*):

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ *ս. Թորոս*՝ առանց բնակչության թվի և ազգային կազմի հիշատակման⁷²³: Ա. Ե-

⁷²¹ Գ. Սրվանձտյանց, նույն տեղում:

⁷²² Արաբներին, նախքան իսլամի Հանդես գալը, V դարի Հայ մատենագրության մեջ կոչում էին տաճիկ՝ իրանական աղբյուրից փոխառյալ բառով (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, էջ 486):

⁷²³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 487:

րիցյանը 1878թ. գրանցել է Օիէիñ (Տոլոս), քարտեզի վրա՝ Օիէիñèàð (Տոլոսլար) անունով քրդաբնակ գյուղ⁷²⁴:

17. ԹՈԼՈՍ-Ը ՍՈՒՏԼԱ (Tolos-ý Süflâ)-1516թ.՝ *ավերված: 1530թ.՝ 4 տուն, 6 ամուրի, ինչպես նաև 4 նոքյար, 5 նոքյար-գաղե, 3 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.500, 1530 թ. 2.830 աղչա: Այժմ՝ Ջեննեթփինար:*

Թոլոս-ը սյուֆլյա=Ներքին Թոլոս [նախնականը՝ Ներքին Թորոս]:

18. ՀԱՅՐԱՆԻ (Hayrani) -1516թ.՝ *14 տուն, 3 ամուրի: 1530թ.՝ 25 տուն, 10 ամուրի, 5 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, սիսեռ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6.000 աղչա, իսկ 1530թ.՝ 7. 600 էր հասել: Այժմ՝ Օզանլը:*

Հայրանի=Հայրանի [նախնականը՝ Հայրանի (Հայր+անի «Հայրական»):

XX դարի սկզբին՝ Ա.-Դոյի գրանցմամբ՝ **Հիրանի** [այ>է>ի աստիճանական փոփոխություն]ամբ՝ Հայրանի, Հարանի, Հէրանի, Հիրանի]: Հետաքրքրական է, որ թե օսմաներեն տառադարձություն, և թե Դերջանի խոսվածքում պահպանված է գրաբարյան ձևը: Ըստ Ա.-Դոյի ունեն 7 տուն հայ և 15 տուն մահադական բնակիչ⁷²⁵:

19. ՀԸՆՋԸՐԸ (Hýnzýrý)-*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516թ.՝ 5 տուն, 1530թ.՝ 3 տուն, 3 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 3 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 1.000, 1530 թ.՝ 1.850 աղչա: Այժմ՝ Բողազլը:*

⁷²⁴ Ա. Ածեօիá, նշվ աշխ., էջ 95:

⁷²⁵ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 187:

Հընգըրը=Հընգըրը [նախնականը՝ **Խնձորի//Հընձորի**]
(*ո>ը* փոփոխությունամբ, *ճ-ն* թրք տառադարձությունամբ՝ *զ*):

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում գրանցվել է **Խնգըրի**.
1878-79թթ. ունեւ 20 տուն՝ 200 հայ, և 150 քուրդ բնակիչ:
Գյուղում կար Ս. Թաղևոս անունով եկեղեցի⁷²⁶: **Խնձոր** -ը տարածված տեղանուն է Մեծ Հայքում⁷²⁷:

20. ՀՈՂԻՔ (Hođik)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.
գյուղն ունեւ 35 տուն, 11 ամուրի, 1530թ.՝ 69 տուն, 18 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 15.000, 1530թ.՝ 19.941 ակչա:

Հողիք=Հողիք [նախնականը՝ **Հողիկ**] (*իկ>իք*):

Գ. Սրվանձտյանցի ցանկում՝ **Հողեկ**՝ 1878-79թթ. ունեւ 550 հայ (50 տուն) և 250 թուրք բնակիչ, գյուղում կար ս. Փրկիչ անունով եկեղեցի⁷²⁸:

21. ՄԱՆՍ (Mans) - Երկու համայնքներով բնակեցված գյուղ էր: Մեծամասնությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. արձանագրվել է 24 տուն, 8 ամուրի մահմեդական և 54 տուն, 22 ամուրի քրիստոնյա: 1530թ. 25 տուն, 19 ամուրի, 1 հաթիփ, 1 իմամ, 1 մյուսեգզին, 1 մուաֆ, 1 փիրիֆանի, 5 նոքյար, 7 նոքյարզադե մահմեդական, ինչպես նաև՝ 60 տուն, 38 ամուրի քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, մեղր, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 25.000, 1530 -ին 30.875 ակչա էր կազմում: Գյուղում կար 1 ջրաղաց, 2 ձիթհան: Այժմ՝ Չայրըրը:

Մանս=Մանց [նախնականը՝ **Մանց ?**]:

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Մանց**, 1878-79թթ. ունեւ 380 հայ (35 տուն), ինչպես նաև 500 թուրք բնակիչ,

⁷²⁶ Գ. Սրվանձտյան, նշվ աղխ., հ. 2, էջ 487:

⁷²⁷ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 747-749:

⁷²⁸ Գ. Սրվանձտյան, նշվ աղխ., հ. 2, էջ 485:

գյուղում կար Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի⁷²⁹: Ա. Երիցյանի 1878թ. գրանցամամբ **Ն՝ ձ՛՛՛թ (Մանց)** գյուղում կար 30 տուն հայ. ունեցել է եկեղեցի⁷³⁰:

22. ՄՐՂԸՔՅԱՐ (Mýðýkar)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 14 տուն, 2 ամուրի, 1530 թ.՝ 23 տուն, 13 ամուրի, 1 փրիֆանի, 3 նոքյար, 3 նոքյարզադե, 3 սիփահիզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 -ին կազմում էր 6.000, 1530թ.՝ 3.800 ակչա: Ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Հարմանթեփե:*

Մըըբյար=Մըբար [նախնականը՝ **Մեղրաբար?**] (*ե>ը, ր>օ, ա>ա*):

Հավանաբար Գ. Սրվանձտյանցի գրանցած **Մըիքես**⁷³¹ տեղանունն է, որն ավելի է հեռացել իր բուն ձևից: **Մեղր** արմատով սկսվող տեղանունները տարածված էին պատմական Հայաստանում՝ **Մեղրագետ, Մեղրագոմ, Մեղրածոր, Մեղրաչեն, Մեղրի, Մեղրաբաղաբ** և այլն⁷³²:

23. ՄԻԹԱԴՈՒՆ (Miyadun)-*Բնակչությունը՝ մահմեդական: 1516 թ.՝ 11 տուն, 2 ամուրի, 1530 թ. 3 տուն, 2 ամուրի, 12 գավիյեդարզադե, 2 նոքյարզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ.՝ 3.000, 1530 -ին 4.000 ակչա: Այժմ՝ Սայգըլը:*

Միյադուն=Միյադուն [նախնականը՝ **Միատուն**] (հորանջից խոստափելու համար խոսվածքում գործել է յ ձայնորդը, *տ>դ*): Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակի՝ Միատուն. 1878-79թթ. ունեցել է 12 հայ (1 տուն) և 50 քուրդ բնակիչ⁷³³:

⁷²⁹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

⁷³⁰ Ա. Ածծօ՛՛թ, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁷³¹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 484:

⁷³² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 782-785:

⁷³³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

24. ՄԻՍՔԸՀ (Miskýh) -1516 թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 2 տուն, 7 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530թ.՝ 2.360 ակչա: Այժմ՝ Ավջը-չայր:

Միսքըհ=Միսքըհ [նախնականը՝ Մեծգեղ] (ե>ի, գ >ք, զ-ն գրանցվել է հ):

25. ՇԵԲԳԵ (Sebge)-1516թ.՝ 4 տուն, 1530 թ.՝ 21 տուն, 6 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 5.000 ակչա, 1530 թ..՝ 8.890 ակչա: Գյուղն ուներ 3 ջրաղաց: Այժմ՝ Յեշիլքայա:

Շեբգե=Շեբգե [նախնականը՝ Շապիկ>>Շեպիկ, որից էլ՝ Շեպիկ] (պ>ք, կ>գ): Շեպիկ//Շեփիկ անունով բնակավայր է հիշվում և՛ Թորթումի գավառակում և՛ Խարբերդի նահանգում⁷³⁴:

26. ՉԱՄՈՒՐԴԵՐԵ (Camurdere)-Նույն գյուղում գտնվող Սուլթան Շեյխ Քասրմ Չավիյեյի (մենաստան) համար վակուֆ է ծառայել: 1516 թ.՝ 5 տուն, 3 զավիյեդար, 1530 թ.՝ 16 տուն, 24 ամուրի, 1 մուլաթթալ, 1 զենբիլ-քեշ, 6 զավիյեդարգաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516 թ.՝ 4.000, 1530 թ.՝ 5.365 ակչա:

Չամուրդերե=Չամուրդերե, թարգմանաբար՝ տղմոտգետ կամ ձոր: Գ. Սրվանձոյանցի ցանկում հիշվում է Չամուր⁷³⁵:

27. ՉԸՆԱՐՔԸՇԼԱՔ (Cýnarkýslak)-1516թ.՝ ավերված: 1530թ.՝ 1 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 4 սիփահիզաղե, 3 զավիյեդարգաղե: Բեքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 1.500, 1530թ.՝ կրկին նույնն էր: Կար 1 ջրաղաց:

⁷³⁴ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 115:

⁷³⁵ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ աշխ., հ. 2, էջ 484:

Չինարքըչլակ=Չընարղչլաղ, թարգմանաբար՝ Չինարուտ:

28. ՉԻՐՔԻԶ (Cirkiz) -1516թ.՝ 5 տուն, 1530թ. բնակչությունը
չի արձանագրվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի և կորեկ: Եկամուտը
1516թ.՝ 2.500, 1530թ. 3.000 ակչա: Այժմ՝ Չալքըչլա:

Չիրքիզ=Չիրքից [նախնական՝ **Ջուրկից//Ջըրկից**] (**Չ>չ,**
կ>գ>ք, ու>ը, ը-ի լիաձայնությամբ՝ **ի**):

29. ՉՈՐՉՈՒՆ (Corcun) - Բնակչությունը՝ մահմեդական,
1516թ.՝ 20 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 14 տուն, 18 ամուրի, 1 ի-
մամ, 3 փիրիֆանի, 1 նոքյար, 3 զավիյեղար բնակիչ ուներ
գյուղը: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նակ՝ բանջարանոցային մշակա-
բույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 6.500, 1530-ին՝ 5.106 ակչա:
Գյուղում կար 1 ջրաղաց: Այժմ՝ Սարայջք:

Չորչուն=Չորչուն [նախնական՝ **Չորչուն?**]:

30. ՍԵՄԵՔ (Semek) -1516թ.՝ 9 տուն, 1530թ.՝ 1 տուն, 4 ա-
մուրի, 1 իմամ մահմեդական և 5 տուն, 8 ամուրի քրիստոնյա
, ինչպես նաև 3 նոքյար, 3 նոքյարզաղե, 2 սիփահիզաղե:
Բերքը՝ ցորեն, գարի, նակ՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր:
Եկամուտը 1516թ.՝ 1.900, 1530թ. 2.900 ակչա էր կազմում:
Այժմ՝ Սարըգյունեյ:

Սեմեք=Ցեմեք [նախնականը՝ **Ցամաք**] (**ց-ն** թրք. տառա-
դարձությամբ՝ **ս**):

31. ՍՈՍՈՒՆԳԱ (Sosunga) -1516թ.՝ 11 տուն, 1 ամուրի,
1530թ.՝ 16 տուն, 11 ամուրի, 5 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն,
գարի: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6.000, 1530 թ.՝ 4.800
ակչա: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Էչմեփնար:

Սոսունգա=Սոսունգա [նախնականը՝ Սոսունկա]: Ա. Ե-
րիցյանի ցանկում՝ Ռ̄īñāīāā (Սոսենգա), քարտեղի վրա՝
Ռ̄īñēīāā (Սոսինգա), բնակչութունը՝ քուրդ⁷³⁶:

32. ՎԱՐԹԻՔ (Vartik)-*Բնակչութունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գյուղն ունեցել է 23 տուն, 2 ամուրի, իսկ 1530թ.՝ 60 տուն, 19 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 20.000, 1530թ.՝ 23.500 աղչա: Գյուղն ունեւր 10 ջրաղաց և 1 ձիթհան: Այժմ՝ Բեղենդիք:*

Վարթիք=Վարթիք [նախնականը՝ Վարդիկ] (*գ>թ, իկ>իք*):

Գ. Սրվանձոյանցի աղյուսակում՝ Վարդուկ, 1878-79թթ. ունեցել է 22 տուն հայ(250 բնակիչ) և 250 թուրք բնակիչ: Գյուղում եղել է Ս. Գևորգ անունով եկեղեցի⁷³⁷:

33. ՈՒԶՈՒՆՀԱԶ (Uzunhaç)-*1516թ.՝ ավերված: 1530թ. գյուղն ունեցել է 3 տուն, 2 ամուրի, 1 իմամ, 1 փրիթֆանի, 4 նոքյար, 2 նոքյարգաղե, 4 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմել է 1.000, 1530թ.՝ 1.902 աղչա: Գյուղն ունեւր մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Ումուրլու:*

Ուզունհաչ=Օձունխաչ [նախնականը՝ Օձունխաչ] (*օ-ձուն>ուզուն՝ օ>ու, ձ-ն թրք տառադարձությամբ գ, խ-ն՝ հ*):

Գ. Սրվանձոյանցի տեղանվանական ցանկում գրանցվել է Ուզուն-խաչ⁷³⁸: Կարծում ենք, որ անվան առաջին բաղադրիչը հետագայում ենթարկվել է բաղադրկության՝ նմանվելով թուրքերեն «ուզուն»-երկար բառին:

⁷³⁶ Ա. Ածեօիâ, նշվ. աշխ. էջ 95:

⁷³⁷ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 485:

⁷³⁸ Նույն տեղում, էջ 484:

34. ՓեֆերիՉ (Pekeriç) -1516թ.՝ 15 տուն, 10 ամուրի քրիստոնյա և 3 տուն մահմեդական: 1530թ.՝ 10 տուն, 14 ամուրի, 1 հաթիփ, 1 մյուսեզլին, 12 նոքյար, 6 նոքյարզարե մահմեդական, ինչպես նաև 73 տուն, 36 ամուրի և 2 փիրիֆանի քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: 1516թ. եկամուտը՝ 22.000, իսկ 1530թ.՝ 26.770 ակչա: Գյուղն ուներ 5 ջրաղաց, 2 ձիթհան: Այժմ՝ Չաղըրքայա:

Փեքերիչ=Փեքաուիչ [նախնականը՝ Բազաուիճ] (բ>փ, գ>ք ա>ա>ե, ճ > ջ > չ):

Խորենացին արձանագրել է Բազայաուիճ⁷³⁹: Հակոբ Կարնեցին Բազաուիճը հիշատակում է իբրև գյուղաքաղաք⁷⁴⁰: Գ. Սրվանձտյանցի 1878-79թթ. աղյուսակում նշված է Բեզեուիճ՝ 100 տուն և 1050 հայ, ինչպես նաև 600 թուրք բնակիչ, եղել է ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի⁷⁴¹:

35. ՓիրիՉ (Piriz)-Քրիստոնյա մեծ գյուղ: 1516թ. ունեցել է 44 տուն, 4 ամուրի: 1530թ.՝ 60 տուն, 24 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 20.000, 1530թ.՝ 23.654 ակչա: Գյուղն ունեցել է նաև մեկ ջրաղաց և մեկ ձիթհան: Այժմ՝ Չայքենդ:

Փիրիզ=Փիրիզ, հիշվում է նաև Պիրիզ, Փիրիչ, Փիրոս, Պիրից [նախնականը?]:

36. Փյուկ (Pülk)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գյուղն ունեցել է 13 տուն, 4 ամուրի: 1530թ.՝ 31 տուն, 20 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 10.000, 1530թ.՝

⁷³⁹ Հայոց թագավոր Տիգրան Մեծը մեհյան կառուցելու նպատակով Հեփեսոսի արձանը կանգնեցնում է Բազայաուիճում (Մովսես Խորենացի, պատմություն Հայոց, Երևան, 1990, էջ 82):

⁷⁴⁰ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դարեր, հ. 2, էջ 550:

⁷⁴¹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 485:

10. 030 ակչա: Գյուղն ուներ 5 ջրաղաց, 1 ձիթհան: Այժմ՝ Բա-
ԼԸՔԼԸ:

Փյուլք=Փյուլք [նախնականը՝ Բիւլք//Բյուլք] (պ>ք>փ,
իւ>յու), հիշվում է նաև Պյուլք: Ըստ տեղանունների բառա-
բանի Պյուլք (Պյուլկ, Պուլկ) անունով գյուղ է եղել Էրզրու-
մի գավառի Դերջանի գավառակում⁷⁴²: Ա. Երիցյանի մոտ՝
Աբեե (Բյուլկ), քարտեզի վրա՝ Ի իեե (Պյուլկ): 1878թ. վիճա-
կագրությամբ՝ ուներ 42 տուն հայ, 2 տուն հույն և 3 տուն
քուրդ բնակչություն և հայկական եկեղեցի⁷⁴³:

37. ՓՅՈՒԼՅՈՒՐ (Pülür)-Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.
13 տուն, 1 ամուրի: 1530թ.՝ 13 տուն, 8 ամուրի: Բերքը՝ ցոր-
են, գարի, կորեկ, բակլա, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույ-
սեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 4. 692 ակչա, 1530թ.՝ 5.000 ակչա:
Գյուղում կար 1 ջրաղաց:

Փյուլյուր=Փյուլյուր [նախնականը՝ Բլուր] (ք>փ, ը-
լիաձայնությամբ՝ ու):

38. ՔԱՐԱԴԻՎԱՆ (Karadivan)-Բնակչությունը՝ մահմեդա-
կան: 1516թ. ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. այստեղ ար-
ձանագրվել է 18 տուն, 16 ամուրի, 1 իմամ, 2 փրիֆանի, 13
նոքյար, 5 նոքյարզաղե, 7 սիփահիզաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի,
նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.
3.000, 1530թ.՝ կրկին 3.000 ակչա:

Քարադիվան, թարգմանաբար՝ «Սև դատարան»: Ա. Ե-
րիցյանի ցանկում գրանցվել է **Êaðãæããí** (Կարադիվան),

⁷⁴² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 708,
հ. 4, էջ 398:

⁷⁴³ Ա. Ածծօîâ, նշվ. աշխ., էջ 95:

1878թ. բնակչուլթյունը թուրքեր և կըզըլբաշներ⁷⁴⁴: Գ.Արվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Քարատիվան**⁷⁴⁵:

Քարադիվան [նախնականը՝ **Քարհատավան**] (տ>դ, ա >ի): Այս տեղանվան աղավաղումը ևս բաղարկուլթյան արդյունք է:

39. ՔԵԼՄԻԶԻ (Kelmizi) ~1516թ. *անմարդաբնակ և ավերված է եղել: 1530թ.՝ 3 նոքյար, 4 նոքյարզադե, 1 սիփահիզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նակ՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 1.000, իսկ 1530 թ.՝ 1.261 ակչա: Այժմ՝ Բյուլյուլքյայլաքոյ:*

Քելմիզի=Քելմիձի [նախնականը՝ **Քարմեծի**] (նախնականը՝ ա>ե, ր>չ, ձ-ն թրք. տառադարձուլթյամբ՝ գ):

40. ՔԸՇԼԱԶԸՔ (Kýplacı)~1516թ. *ավերված և անմարդաբնակ, 1530թ. ունեցել է 7 տուն, 2 ամուրի: Բնակչուլթյունը՝ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նակ՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 1.000, 1530 թ.՝ 3.000 ակչա:*

Քչլաջըք, թարգմանաբար՝ «ձմեռային արոտավայր»:

41. ՔԸՄՄԸՍՈՐ (Kýsmýsor) ~1516թ. *ավերված և անմարդաբնակ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նակ՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 1.500, 1530թ.՝ 1.593 ակչա: Այժմ՝ Բուլոքովա:*

Քըսմըսոր=Քըսմըձոր [նախնականը՝ **Կիսմիձոր**] (կ>գ>ք, ի>ը, ձոր>սոր):

Կիսմիձոր տեղանունն է: Հիշվում է Հայաստանի տեղանունների բառարանում⁷⁴⁶: Բառի երկրորդ բաղադրիչը ձոր-ն

⁷⁴⁴ Ա. Ածծծիâ, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁷⁴⁵ Նույն տեղում:

⁷⁴⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 143:

է, որն օսմաներէն տառադարձվել է *սոր*: Ա. Երիցյանի 1878թ. ցանկում **Ēēñî èäçîð** (Կիսմիձոր), քարտեզի վրա՝ **Ēēñî èñîð** (Կիսմիսոր), բնակչուց թվունը՝ քուրդ⁷⁴⁷:

42. ՔՈՄԳԱ (Komga) ~1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516 թ.՝ 1.000, 1530 թ.՝ 2.000 ակչա: Այժմ կոչվում է Դողանյուվա:*

Գ. Սրվանձտյանցը 1878-79թթ. գրանցել է **Գոմկա՝ 50 Հայ (5 տուն) և 80 քուրդ բնակիչ**⁷⁴⁸: **Գոմ** բառը Հին Հայերենում գործածական է եղել նաև **գյուղ** իմաստով՝ «**գոմք** և տունք և պարիսպք: Գոմք և գիւղք»⁷⁴⁹:

Քոմգա = Քոմգա [նախնականը՝ **Գոմք**+ա կամ **Գոմկա**] (**գ>ք, կա>գա**):

Ներքին Դերձանի բնակավայրերը

1. Աբրանք (Abrank) ~1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. արձանագրվել է 9 տուն, 3 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, սիսեռ (ոլոռ): Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3.000, 1530 թ.՝ 5332 ակչա: Ունեցել է 5 ջրաղաց:*

Աբրանք = Աբրանք [նախնականը՝ **Ապ(ա)րանք**] (**պ>բ՝ ա-րա**գաբանության օրենքով միջնավանկի **ա** ձայնավորի կորստով):

Ա. Երիցյանի 1878թ. աղյուսակում՝ **Āïðäîê** (**Ապրանք**), 32 տուն Հայ բնակիչ, կար եկեղեցի: Ա. Երիցյանը ստուգաբանում է «**ապրանք, ունեցվածք**» բառերով⁷⁵⁰: Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի 1878-79թթ. Ապրանք գյուղն ուներ 35 տուն՝

⁷⁴⁷ Ա. Āðèðîâ, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁷⁴⁸ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

⁷⁴⁹ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, Երևան, 1979, էջ 568:

⁷⁵⁰ Ա. Āðèðîâ, նույն տեղում, էջ 98:

400 հայ, ինչպես նաև 50 թուրք բնակիչ, գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Ս. Փրկիչ⁷⁵¹:

2. Աղորեն (Aðoren)-1516թ. անմարդաբնակ ու ավերված լինելու պատճառով բնակչությունը չի արձանագրվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 2.500, 1530թ.՝ 2161 ակչա էր կազմում:

Աղորեն=Աղորեն [նախնականը՝ **Աղորեն**]: Աղորեն տեղանունով գյուղ է հիշվում էրզրում քաղաքից 16 կմ հեռավորություն վրա⁷⁵²:

3. Ալիրիք (Alirik)-1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ.՝ 6 տուն, 2 ամուրի, 3 սիփահիզադե է գրանցվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 2000, 1530թ.՝ 3.200 ակչա էր կազմում: Այժմ՝ Բեշգյոզե:

Ալիրիք=Ալիրիք [նախնականը՝ **Ալեւրիկ (Ալիւրիկ, Ալյուրիկ)**], **և** գրաբարյան երկհնչյունը գործածվել է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, այլապես հազիվ թե **իւ** երկհնչյունի համակարգային զարգացումը հանգեցներ **ի-ի**, վերջնասահմանում հնչյունափոխվեր **ու-ի**, ուրեմն՝ **ալիւր//ալեւր, աղբիւր//աղբեւր** գուգաձևերից միայն երկրորդն է ընկած հիշյալ տարածաշրջանի խոսվածքի հիմքում: Գ. Սրվանձտյանիցի գրանցմամբ **Ալւրիկ**⁷⁵³:

4. Ահբասոր (Ahbator)-1516թ. բնակավայրը չի գրանցվել: 1530թ. ուեցել է 8 տուն, 3 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝

⁷⁵¹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 485:

⁷⁵² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 186-187:

⁷⁵³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 484:

2500, 1530թ. 2860 ակչա էր կազմում: Գյուղն ուներ նաև մեկ ջրաղաց: Այժմ՝Մաղլըջա:

Աղբասոր=Աղբաձոր [նախնականը՝ Աղբակաձոր] (դ-ն գրանցվել է հ-ի, սոր>ձոր):

Գ. Սրվանձոտյանցի գրանցմամբ՝ Աբաղձոր, 1878-79թթ. ուներ 17 տուն և 200 հայ բնակիչ, 50 քուրդ բնակիչ⁷⁵⁴: Ա. Երիցյանի արձանագրությամբ **Ādōiāāçîð** (Ախպաձոր), քարտեզի վրա՝ **Āēāāçîð** (Ակբազոր), ունեցել է քուրդ բնակիչներ⁷⁵⁵:

5. Աղվիս (Aðvis)-1516թ. ավերված է եղել: 1530թ. 5 նոքյար, 3 նոքյարզադե, 2 սիփահիզադե է արձանագրվել: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 2.500, 1530թ. 2590 ակչա էր կազմում:

Աղվիս=Աղվիս [նախնականը՝ Աղվես] (*ե>ի*), Ա. Երիցյանը գրանցվել է **Āāāāñè** (Աղվեսի), ստուգաբանում է «աղվես» բառով: Ուներ թուրք և քուրդ բնակչություն⁷⁵⁶:

6. Գյոքչեչեյհ (Gökçepeyh) -1516թ.՝ ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. գրանցվել է 3 տուն, 2 ամուրի, 1 նոքյար, 2 նոքյարզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը՝ 1516 թ.՝ 1000, 1530 -ին 9000 ակչա էր կազմում:

7. Զադգերի (Zaðgeri)-1516թ. եղել է ավերված և անմարդաբնակ: 1530թ. այստեղ գրանցվել է 19 տուն, 8 ամուրի, 2 նոքյար, 4 նոքյարզադե, 7 սիփահիզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2000 ակչա, իսկ 1530թ.՝ 5887 ակչա: Այժմ՝ Բյուլբլյումդերի:

⁷⁵⁴ Գ. Սրվանձոտյանց, նշվ. աշխ., հ 2, էջ 485:

⁷⁵⁵ Ա. Ādēdōîâ, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁷⁵⁶ Ա. Ādēdōîâ, նշվ. աշխ., էջ 95:

Զաղգերի=Չաղկերի [նախնականը՝ **Մաղկարի**] (*ծ>ձ, ճ-ն* թրք. տառադարձությամբ՝ *զ, կ>զ*): Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Մաղկարի**. 1878-79թթ. ունեցել է 45 տուն՝ 500 հայ բնակիչ, 15 քուրդ բնակիչ, ինչպես նաև Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի⁷⁵⁷:

8. Էդեբյուկ (Edebük)-*Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 3 տուն, 1530թ.՝ 10 տուն, 8 ամուրի, 6 զավիյեդարզադե, 11 նոքյար, 4 նոքյարզադե, 1 իմամ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: 1516թ. եկամուտը կազմում էր 6000 աղչա, 1530թ.՝ 5740 աղչա: Գյուղն ուներ ակկոյունը և շահաճան Ալի բեյի անունով կառուցված մի մզկիթ և զավիյե:*

Էդեբյուկ=Չեդեբյուկ?:

9. Թարը (Tarý)-*1516թ. եղել է ավերված: Բնակչության կազմը չի նշված: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1000, 1530թ.՝ 5100 աղչա: Այժմ՝ Քեմերջամ:*

Թարը=Թառի [նախնականը՝ **Թառի**]: **Թառ** բաղադրիչով սկսվող տեղանուններ հանդիպում են Հայաստանի տարբեր նահանգներում՝ Թառատուն, Թառիկ, Թառուշեն, Թառու և այլն, **Թառգեստ** անունով բնակավայր է հիշվում նաև Բաբերդի գավառակում՝ Բալախոռի դաշտում⁷⁵⁸: Գ. Սրվանձտյանցը Դերջանում հիշատակում է Թառու անունով գյուղ, որը 1878-79թթ. ուներ 25 հայ (3 տուն) և 50 քուրդ բնակիչ⁷⁵⁹:

10. Թիվնիք (Tivnik)- *Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ. գյուղն ունեցել է 12 տուն, 4 ամուրի, 1530թ.՝ 51 տուն, 26 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 11.000, իսկ 1530թ.՝ 15.710 աղչա: Գյուղն ուներ մեկ ջրաղաց: Այժմ՝ Օրթաքյոյ:*

⁷⁵⁷ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

⁷⁵⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 414:

⁷⁵⁹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

Թիվնիք=Թիվնիք [նախնականը՝ **Դվնիք**] (*դ>թ, ը-ի* լիաձայնություն, *իկ>իք*):

Ա. Երիցյանի տեղանվանական ցանկում արձանագրվել է **Օâîèê (Տվնիկ)**, 1878թ. ունեցել է 31 տուն հայ բնակիչ և մեկ եկեղեցի⁷⁶⁰: Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի՝ Դվնիկ, 1878-79թթ. ուներ 450 հայ (42 տուն) և 30 քուրդ բնակիչ, գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Ս. Սարգիս⁷⁶¹:

11. Չանակչը (Çanakçy) -1516թ.՝ ավերված ու անմարդաբնակ: 1530թ. գյուղն ուներ 4 տուն, 4 ամուրի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ կազմում էր 1000, 1530թ.՝ 2988 ակչա:

Չանաքչը=Չանախչի [նախնականը՝ **Չանախչի**] (*դ>թ, ը-ի* լիաձայնություն, *իկ>իք*):

Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի Չանախճին 1878-79թթ. ուներ 150 հայ (15 տուն) և 30 քուրդ բնակիչ, եկեղեցին կոչվում էր ս. Խաչ⁷⁶²:

12. Չերմե (Çerme) -1516թ.՝ անմարդաբնակ: 1530թ. ունեցել է 3 նոքյար, 2 նոքյարգաղե: Բերքը՝ ցորեն, գարի և կորեկ: Եկամուտը՝ 1516թ.՝ 500, 1530թ. 450 ակչա էր կազմում: Այժմ՝ Լլըսուլ:

Չերմե=Ջերմե [նախնականը՝ **Ջերմե**] (*Չ-ն* գրանցվել է *ջ*): Տեղանվան ծագումը կապվում է **Ջերմ** բառի հետ, որը **Ջերմե** ձևով ձեռք է բերել ածականային իմաստ (բառավերջի *ե-ն* հավասարվում է ժամանակակից *ային* ածանցին: Եվ այսպես՝ **Ջերմե** նշանակում է **Ջերմուկ, հանքային ջուր**: Գյուղի այսօրվա **Լլըսուլ** «տաք ջուր» անունը ևս վկայում է, որ այդ բնակավայրում եղել են հանքային ջրեր: Կարծում ենք՝ սա էվլիյա Չելեբիի այցելած նույն **Լլըջա** բնակավայրն է, որը թարգմա-

⁷⁶⁰ Ա. Ածծծîâ, նշվ. աշխ., էջ 96.

⁷⁶¹ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 487:

⁷⁶² Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 486:

նաբար նշանակում է *տաք աղբյուր*⁷⁶³: Ըլըջայի մասին Էվլիյա Չելեբին գրում է. «Էրզրումի կազայի արևմտյան կողմում արտակարգ մի ջերմուկ կա: Շատ օգտակար է: Զուրը տաք է, բայց երբ սառը շուր են խառնում՝ բարեխառն է դառնում: Շատ օգտակար է բորոտությունն հիվանդության դեմ: Նախորդ փաղիչահաներից մեկը այս ջերմուկի վրա կառուցել է տվել մի մեծ կամար և ապակիներով ծածկված մի ավազան»⁷⁶⁴:

Ա. Երիցյանի ցանկում գրանցվել է *Äæäðì (Ջերմ)* բնակչությունը՝ կրզլլբաշներ, քարտեզում՝ *×äðì á (Ջերմե)*⁷⁶⁵:

13. Հումլար (Humlar) -1516թ. ունեցել է 17 տուն, 1 ամուրի: 1530 թ.՝ 1 տուն, 1 մյուսեզգին, 1 նոքյար, 3 նոքյարզարե, 4 սիփահհիզարե մահմեդական, ինչպես նաև 24 տուն, 4 ամուրի քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 6500 ակչա, 1530 թ.՝ 10.960 ակչա: Մեծամասնությունը քրիստոնյա էր: Այժմ՝ Բեշքայա:

Գ. Սրվանձտյանցի վիճակագրական ցանկում Դերջանում կար Դումլար անունով գյուղ, որը 1878-79թթ. ուներ Ս. Նշան եկեղեցի, 300 Հայ (30 տուն) և 50 թուրք բնակիչ⁷⁶⁶:

14. Մանթարա (Mantara)-1516 թ. ավերված և անմարդաբնակ: 1530 թ. գրանցվել է 3 տուն, 2 ամուրի, 2 նոքյարզարե: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 1000, 1530 թ.՝ 1559 ակչա: Այժմ՝ Մանթարլը:

⁷⁶³ Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբի, էջ 57, 304:

⁷⁶⁴ Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբի, էջ 57,

⁷⁶⁵ Ä. Äðëðîâ, նշվ. աշխ., ն. 98.

⁷⁶⁶ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 485:

Մանթարա=Մանթարա, թարգմանաբար՝ **Մնկանոց**,
Մնկուտ: Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Մանթարա**. ունե-
ցել է 16 հայ (2 տուն) և 150 քուրդ բնակիչ⁷⁶⁷:

15. Մեղգեյիք (Mezgeyik)-1516 թ. գյուղը եղել է անմարդաբ-
նակ: 1530թ.՝ 6 տուն, 6 ամուրի, 1 հաթիփ, 1 իմամ, 1 մյուեզ-
զին, 3 սիփահիզադե: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանո-
ցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 թ. կազմում էր 2000,
1530 թ.՝ 2400 ակչա: Բնակչությունը՝ մահմեդական: Այժմ՝
Զաքմաքլը:

Մեղգեյիկ=Մեձգեղիկ [նախնականը՝ **Մեձգեղիկ**,
Մեձգեղ+իկ]:

16. Սարըքայա (Sarýkaya)-1516թ. եղել է ավերված: 1530-ին 1
նոքյար, 4 նոքյարզադե, 5 սիփահիզադե մահմեդական, 28
տուն, 2 ամուրի քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ,
նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը կազմում
էր 1516թ. 1000, 1530թ.՝ 7281 ակչա:

Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Սարըքայա**, թուրքերե-
նից թարգմանաբար նշանակում է *դեղին ժայռ*: 1878-79թթ.
ունեցել է 70 տուն՝ 750 հայ բնակիչ, ինչպես նաև ս. Աստվա-
ծածին անունով եկեղեցի⁷⁶⁸:

17. Վիջան (Vican)-1516թ. ունեցել է 25 տուն, 1530թ.՝ 28 տուն,
8 ամուրի: Հիմնական բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանո-
ցային մշակաբույսեր: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 2000
ակչա, 1530թ.՝ 5887 ակչա: Այժմ՝ Յուլարուսթու:

Վիջան=Վիջան [նախնականը՝ **Վիժան** կամ **Վժան**] (*ժ*-ն
փոփոխվել է *ժ*-ի): Գ. Սրվանձտյանցի աղյուսակում՝ **Վժան**:
1878-79թթ. ունեցել է 200 (20 տուն) հայ և 70 թուրք բնակիչ,

⁷⁶⁷ Գ. Սրվանձտյանց, հ. 2, էջ 487:

⁷⁶⁸ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 485:

Մայր Աստվածածին անուանով եկեղեցի⁷⁶⁹: Ա. Երիցյանի գրանցումների համաձայն $\text{\AA}æ\text{\AA}i$ (Վժան), քարտեզում՝ $\text{\AA}èæ\text{\AA}i$ (Վիժան), 1878թ. գյուղում բնակվել է 18 տուն հայ և 3 տուն քուրդ⁷⁷⁰:

18. Փարդը (Pardý)-1516թ. ավերված և անմարդաբնակ է եղել: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը կազմում էր 1516 թ.՝ 1000, 1530թ.՝ 3000 ակչա: Այժմ՝ Յայլում:

Փարդը=Փարդի [նախնականը՝ Բարդի] (բ>փ, ի>ը):

19. Քաջգիք (Kacgik) -1516թ. անմարդաբնակ և ավերված է եղել: 1530թ. գրանցվել է 12 տուն, 6 ամուրի, 2 նոքյարզադե, 1 սիփահիզադե: Բնակչությունը՝ քրիստոնյա: Բերքը՝ ցորեն, գարի, կորեկ, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 3000, 1530 թ.՝ 5972 ակչա : Ուներ մեկ ջրաղաց:

Քաջգիք=Քաջգիք [նախնականը՝ Քաջկիկ կամ Քաջքիկ] (կիկ> գիք): Քաջ բաղադրիչով տեղանունները տարածված էին Հայաստանի տարբեր նահանգներում⁷⁷¹:

20. Քարզըն (Kargýn) -1516թ. եղել է ավերված, 1530 թ.՝ 12 տուն, 3 ամուրի, 1 փիրիֆանի: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ.՝ 2500, 1530 թ. 4900 ակչա էր կազմում:

Քարզըն=Քարզըն [նախնականը՝ Քարկոն//Քարկոնց] (կ>գ):

⁷⁶⁹ Գ. Սրվանձոյանց, նույն տեղում, էջ 487:

⁷⁷⁰ $\text{\AA}.$ $\text{\AA}ðèð\text{\AA}i\text{\AA}.$ նշվ. աշխ., էջ 95:

⁷⁷¹ Հայաստանի և Հարավից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 301-304:

21. **Քրզըլջա** (Kýzýlca) -1516թ.՝ *ավերված և անմարդաբնակ: Բերքը՝ ցորեն, գարի: Եկամուտը՝ 1516 թ.՝ 1000 աղչա, 1530 թ.՝ 3000 աղչա էր կազմում:*

Քրզըլջա, թարգմանաբար՝ Կարմրիկ:

22. **Քյոթյուր** (Kötür)-*Երկու համայնքներով բնակեցված գյուղ: Մեծամասնությունը՝ քրիստոնյա: 1516թ.՝ 7 տուն, 2 ամուրի, 1530 թ.՝ 7 տուն, 9 ամուրի, 3 նոքյար, 5 նոքյարզողե մահմեդական և 65 տուն, 120 ամուրի քրիստոնյա բնակիչ ունեն: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516 թ.՝ 22.000աղչա, 1530թ.՝ 23.600 աղչա էր կազմում: Գյուղն ուներ 3 ձիթհանք: Այժմ՝ Բաղրփնար:*

Քյոթյուր=Քյոթյուր [նախնականը **Կոտեր**] (կ >գ>ք, տ>դ>թ): Տեղանունների բառարանում ընդգրկվել է **Կոտուր-Կերկի, Կետուր** անուններով, հայտնի է նաև **Կոթեր, Կեթար, Կոթուր, Ղոթուր, Քեթուր** տարբերակներով: Գտնվում էր Մամախաթունի շրջակայքում՝ Արևմտյան Եփրատի և նրա վտակ Դերջան գետի միախառնման վայրում: 1890 թ. ունեցել է 160 տուն, որից 150-ը հայկական՝ 1500 բնակչով: Դեռևս V դարում այդ տարածքում գոյություն է ունեցել **Կոթեր** անունով բերդ⁷⁷²: Ա. Երիցյանի ցանկում 1878թ. գրանցվել է **Ēiōāđ (Կոտեր)** անունով գյուղ, որն ուներ 66 տուն հայ և եկեղեցի, գյուղը քարտեզի վրա չի նշված⁷⁷³: Երիցյանը արձանագրել է նաև **Ēōōōđ (Կուտուր)** անունով առանձին գյուղ, որը ուներ թուրք բնակչություն և գրանցված էր քարտեզի վրա: Գյուղի մոտ պահպանվել էին հին հայկական Սուրենաշեն քաղաքի ավերակները⁷⁷⁴: Ըստ Գ. Սրվանձտյանցի 1878-79թթ. Կոթերն ուներ ս. Գևորգ անունով եկեղեցի, 900 հայ (85 տուն) և 30 թուրք բնակիչ⁷⁷⁵:

⁷⁷² Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 187:

⁷⁷³ Ա. Աձեծիձ, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁷⁷⁴ Ա. Աձեծիձ, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁷⁷⁵ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 485:

23. Քոմսոր (Komsor) -1516թ. ավերված և անմարդաբնակ: 1530 թ. գյուղն ունեցել է 1 տուն, 1 ամուրի, 1 զենբիլ-քեչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի և կորեկ: Եկամուտը՝ 1516թ. կազմում էր 1000, 1530թ.՝ 5000 ակչա: Բնակչուկթյունը՝ քրիստոնյա: Այժմ՝ Քյոքփնար:

Քոմսոր=Քոմձոր[նախնականը՝ Գոմձոր] (գ>ք, ձոր> սոր):

Գ. Սրվանձոյանցի ցուցակում գրանցվել է՝ **Գոմձոր**, ունեցել է 5 հայ (1 տուն) և 350 թուրք բնակիչ⁷⁷⁶:

24. Քուրուշաքոլ (Kurucakol) -1516 թ. գյուղը եղել է անմարդաբնակ: 1530 թ. ունեցել է 4 տուն, 2 ամուրի, 1 իմամ, 1 մյուլեզգի, 1 նոքյար, 1 նոքյարզագե, 2 սիփահիզագե մահմեդական բնակիչ: Բերքը՝ ցորեն, գարի, նաև՝ բանջարանոցային մշակաբույսեր: Եկամուտը 1516թ. կազմում էր 2000, 1530 թ.՝ 5265 ակչա: Այժմ՝ Քուրուքոլ:

Քուրուշաքոլ, թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է չորային թև:

Ամփոփում

Ի. Միրողլուի հրապարակումներից տեղեկանում ենք, որ 1516 և 1530 թվականներին Դերջանում անցկացվել են աշխարհագիրներ: Դերջանում և Բաբերդում աշխարհագիրները կատարվել են ավելի շուտ՝ 1516 թ., իսկ Սպերում՝ 1520 թվականին: Ըստ այդմ, Դերջանի վարչատարածքային միավորներն ընդհանուր առմամբ ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

1.Ըստ թուրք աղբյուրագետի՝ 1516թ. Վերին Դերջանի կազայում արձանագրվել է 107, իսկ 1530թ.՝ 94 գյուղ, իսկ Ներքին Դերջանում 1516թ.՝ 66, իսկ 1530թ.՝ 76 գյուղ⁷⁷⁷: Սա-

⁷⁷⁶ Գ. Սրվանձոյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 485:

⁷⁷⁷ İ. Mirođlu, XVI Yüzyılda Bayburt sancađıy , էջ 33:

կայն 1516թ. գրանցված 107 բնակավայրերից Միրօղլուն ներկայացնում է ընդամենը 66-ը:

2. Բնակավայրերի անվանումները գերազանցապես Հայկական են: 1516 թ. գրանցումներով՝ 66 բնակավայրերից 34-ը եղել են «ավերված ու անմարդաբնակ»: 1530 թ. տվյալներով թեև այդ նույն գյուղերում հիշվում են բնակիչներ, նրանց դավանական-ազգային պատկանելուծյունը ևս չի տարբերակված: Հավանական է, որ Ի. Միրօղլուն Դերջանի բնակավայրերը նույնպես թերի և քաղվածաբար է ներկայացրել:

3. Ավելի ուշ շրջանի աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն Դերջանում XIX դարի 70-ական թթ. եղել է 211⁷⁷⁸, իսկ XX դարի սկզբին՝ 231 բնակավայր⁷⁷⁹: XIX դարի սկզբներին ամերիկացի քարոզիչ է. Սմիթն իր ճանապարհորդության ընթացքում արձանագրել է, որ Դերջանի գյուղերում «Հայերը բազմաթիվ են և շատերում էլ թուրքեր չկան»⁷⁸⁰: Այդպիսի բնակավայրերից էին *Վժանը, Բունը, Մանցը, Ծաղկարին, Ապրանքը, Սարըքայան, Բրիչը, Գառնաբերդակը, Բյուլքը* և այլն⁷⁸¹:

3. Մեր Հաշվարկներով (տե՛ս Աղյուսակ Բ) 1516թ. Վերին Դերջանում կար 3018 քրիստոնյա (74,3%), 440 մահմեդական (10,8%), 607 «անհայտ» էթնոգրական և ունեցող բնակիչ (14,9%): Այդ անհայտների և քրիստոնյաների թվերի գումարումից ստացվում է հետևյալ պատկերը. 1516թ. Վերին Դերջանում կար 3625 քրիստոնյա (89,2%): Մեր Հաշվումներով, 1530թ. Վերին Դերջանում կար 5563 քրիստոնյա (72,7%), 620 մահմեդական (8%), 1476 «անհայտ» (19,3%):

⁷⁷⁸ Ἄ. Ἀδελῶτα, Νῆεῖτε ἰαῆαῖαίϐο ἰοίῖοἰ ἄ ἄῦαῖαῖ Ἰδῆῖοἰ ἠῖῖε ἰῖῖῖῖῖ, ἰῖῖῖ-ῖῖῖῖῖῖ ἠῖ ἠῖῖῖ ἠῖῖῖῖ ἠῖ ἠῖῖῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖ, Νῖῖῖῖῖῖ ἠ ἰ ἠῖ ἰ ἠῖῖῖῖ 1878 ἠῖῖῖ, Ἰ ῖῖῖῖ ῖῖῖῖῖ ῖ 1-ἰ ἠ ῖῖῖῖῖῖ VIII ῖῖῖ ἠ ἠ. "Ἐῖῖῖῖῖῖ Ἐῖῖῖῖῖῖῖ ἠῖ Ἰ ῖῖῖῖῖ Ἐῖ ἰῖῖῖῖῖ ῖῖῖῖῖῖ ἠῖ Ἀῖῖῖῖῖῖῖῖ ἠῖ Ἰ ῖῖῖῖῖῖῖ", ῖῖῖῖῖῖ, 1883, ἠ. 94.

⁷⁷⁹ Ա. Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 186-187:

⁷⁸⁰ Smit E., Researches of the rev. E. Smit and rev H. G. O. Dwight in Armenia, including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, vol I, p. 114.

⁷⁸¹ Smit E., նույն տեղում:

«Անհայտներին» գումարելով քրիստոնյաներին՝ 1530 թ. ստանում ենք 7039 քրիստոնյա (92 %):

Ներքին Դերձանում 1516թ. կար 295 (46,5%) քրիստոնյա, 18 մահմեդական (2,8%), 322 (50,7%) «անհայտ»: Վերջիններիս գումարելով քրիստոնյաներին՝ ստանում ենք 617 քրիստոնյա (97,2%): Նույնպիսի հաշվարկով 1530թ. կար 1958 քրիստոնյա (62,9%), 200 մահմեդական (6,4%), 955 (30,7%) «անհայտ», վերջիններիս ավելացնելով քրիստոնյաներին՝ ստանում ենք 2913 (93,6%) քրիստոնյա:

4. Թեև Ի. Միրոզլուլի հրապարակումներում կան բազմաթիվ թերություններ, այդուհանդերձ, Բաբերդի, Սպերի, Դերձանի և հարակից գավառների աշխարհագիր մատյանների գրանցումներն ունեն բացառիկ ճանաչողական նշանակություն, քանի որ ներկայացնում են XVI դարում հիշյալ տարածագոտու բնակավայրերն՝ իրենց անվանումներով և այնպիսի մանրամասնությամբ, որ չենք գտնում XVI դարի ո՛չ հայկական, ո՛չ էլ այլ աղբյուրներում: Գրանցված հայկական տեղանուններն անհերքելի կովաններ են, լեզվական փաստեր, որոնք ի չիք են դարձնում Ի. Միրոզլուլի՝ բնակչության ազգային պատկանելութունը «մահմեդական» և «քրիստոնյա» ընդհանրական հղումներով քողածածկելու ջանքերը՝ հրապարակ բերելով իրականությունը:

Այսպիսով, Ի. Միրոզլուլի հրապարակած՝ բնագրային արժեք ունեցող և ժամանակի օսմանյան պաշտոնական գրառումներում առկա լեզվական ու պատմաժողովրդագրական տեղեկությունների համակողմանի քննության արդյունքները մեկ անգամ ևս անվիճելիորեն հաստատում են Բարձր Հայքի հայկական բնօրրան լինելու իրողությունը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ի մի բերելով XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանունների համեմատական վերլուծության և բառաքննությունների արդյունքները, հանգում ենք հետևյալ եզրահանգմանը:

1. XVI դ. օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում արձանագրված Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի բնակավայրերի անունները պատմալեզվական կարևոր փաստեր են՝ հնից վկայված բառարմատներով, բառակազմական կաղապարներով, հիմքերով ու երկրորդական ձևությամբով՝ տվյալ տարածքի խոսվածքների խոսք-արտասանական (հնչյունական, քերականական) որոշակի մակաշերտերով, օսմաներենի լեզվական տարբերի մասնակի երիզումներով: Լեզվապատմական փաստերը հիմնավորում են, որ Ի. Միրօղլուի հրապարկած տեղանունները բացառիկ արժեք ու նշանակություն ունեն, քանի որ իբրև լեզվական միավորներ (բառեր, բառակապակցություններ) և համեմատաբար ստատիկ (կայուն) ձևեր, իրենց մեջ պահպանել են լեզվական մի շարք հատկանիշներ, պատմական որոշակի տվյալներ: Դա հնարավորություն է տալիս համակողմանի քննությունը վերծանել-վերականգնել դրանց մեծ մասի՝ նախնական, վկայված ձևերը:

2. Ընդ որում, ընդհանուր տեղանվանագիտության, տվյալ լեզվի պատմության, պատմական քերականության, պատմական բարբառագիտության և հարակից գիտությունների (երկրամասի պատմության, աշխարհագրության, ժողովրդագրության) սկզբունքների և եղանակների համադրմամբ հնարավոր եղավ ոչ միայն վերականգնել թուրք աղբյուրագետի հրապարակած տեղանուններն իրենց լեզվա-պատմական նախաձևերով, այլև պարզել դրանց ձևափոխման լեզվական օրինաչափություններն ու պատմաքաղաքական հանգամանքները:

3. Վերականգնումների հավաստիութունը հիմնավորել ենք լեզվական օրենքներով՝ կիրառելով հետևյալ սկզբունքները.

ա) նախնական հայկական անվանումների՝ օսմաներենով գրանցվելու և ժամանակակից թուրքերենի տառադարձվելու հետևանքով առաջացած հնչյունական շեղումները բացահայտելիս բոլոր տեղանունները վերականգնել ենք ժամանակակից գրական արևելահայերենով և դրանք ընդունել որպես նախնական (բնիկ) տարբերակներ.

բ) բարբառային տարբերակները վերականգնել և տառադարձել ենք՝ առանձին գրանշանների տակ եղած շեղումների ու լեզվական մակաշերտերի վերհանումով.

գ) պարզաբանել ենք, որ Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի խոսվածքները և թուրքերենը ունեն բաղաձայնների որոշակի նույնական գծեր՝ երկաստիճան խլազուրկ համակարգ:

4. Բառաքննութայն արդյունքներով հաստատում ենք, որ դաֆթարներում գրանցված տեղանուններն, աննշան բացառությամբ, հայկական են, հայանուն և հայերենահիմք:

5. Լեզվական ու պատմաաշխարհագրական փաստերով հիմնավորել ենք, որ՝ ա) օսմաներենից ժամանակակից թուրքերենի փոխադրելիս կան մասնակի շեղումներ ու կորուստներ, շատ դեպքերում բառապատկերի աղճատում կամ աղավաղում, բ) հայկական տեղանունները գրանցման մատյաններ են մտել ոչ թե նախնական (գրաբարյան) գրանցումով, այլ Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի խոսվածքների հնչարտասանական (խոսակցական) տարբերակներով: Տեղանունները, անցնելով հին և միջին հայերենների, ինչպես և Բաբերդի ու հարակից բնակավայրերի խոսվածքների բովով, կրել են հնչյունական որոշակի փոխություններ:

6. Տեղանունների վերականգնված տարբերակներից և գրանց հնչյունական, քերականական, բառակազմական ու բառային հատկանիշներից բացահայտվել են Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի խոսվածքների՝ XVI դարում ունեցած մի շարք տարբերակիչ գծեր.

ա) երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական համակարգ, հին հայերենի խուլ պայթականների ու կիսաչփականների ձայնեղացում, *բ>չ* քմայնացում, ձայնավորների հնչյունափոխություն, երկբարբառների մենաբարբառացում:

7. Բառաքննություն արդյունքում բացահայտվել է յուրաքանչյուր տեղանվան հնչյունական, բառակազմական և իմաստային գծերը, սկզբնական և փոփոխված օղակների հավաստիություն աստիճանը. ա) տեղանուններն ունեն պարզ, բարդ, բաղադրյալ և անորոշ կազմություն. բ) բառաբարդությունը կազմված տեղանուններում (մեծ մասը հնագույն ծագմամբ) առկա են հոդակապով ու անհոդակապ, սեռականի *ոյ*-ով, *ու*-ով կազմություններ: Տեղանունները մեծ մասամբ կազմված են հետևյալ կաղապարներով. ա) որոշիչ+որոշյալ (ածական+գոյական), գ) հատկացուցիչ+հատկացյալ (գոյական+գոյական), դ) բացահայտիչ+բացահայտյալ կաղապարաձևերով:

8. Մեծ թիվ են կազմում վերջածանցով (բառակազմական ու բառահարաբերական ձևույթներով) տեղանվանական կառույցները: Այս մասնիկները, հատկապես, ավելի են հեռացել նախնական ձևերից ու ենթարկվել հետագա փոփոխությունների՝ իրենց վրա կրելով Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի տարածագոտու խոսվածքների բարբառային մակաչերտերը:

9. Ուշագրավ է, որ կան տեղանուններ, որոնք օսմաներենի և ժամանակակից թուրքերենի լրիվ կամ մասնակի բաղարկմամբ ուղղակի փոխանցվել-նմանեցվել են թուրքերենին:

10. Բառաքննություն արդյունքները ցույց են տալիս, որ տեղանուններում առկա են վաղնջահայերենի, գրաբարի, միջին հայերենի, հիշյալ տարածքների բարբառային տարրեր (մասնիկներ), բառակազմական, քերականական մի շարք այլ հատկանիշներ, կայուն վերջածանցներ՝ երիզված բառային-խոսակցական հնչյունների թանձրությունով:

11. Տեղանունների բառաքննական ուսումնասիրությունում Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի խոսվածքներում բացահայտվել են հնչյունական, քերականական ու բառային մի

չարք հատկանիշներ, որոնք մինչ օրս չեն արձանագրվել և անհայտ են մնացել հայ բարբառագիտությունը: Քանի որ Գ. Զահուկյանի բարբառային վիճակագրական աղյուսակում Կարնո բարբառախմբի կազմում թվարկվում են Կարինը, Բաբերդը, Խնդածորը, Գյումրին, ապա մենք հակված ենք կարծելու, որ Սպերն ու Դերջանը ունեն գրեթե նույն բնութագրիչները, ինչ Բաբերդը, հետևապես՝ Բաբերդին կից պետք է նշել նաև Դերջան-Սպերը, և երեքը միասին համարել ինքնուրույն բարբառ:

12. Տեղանունների վերականգնումների մեր կիրառած մեթոդն ու եղանակը կարող են հիմք և վերծանման-վերականգնման բանալի ծառայել թուրքական աղբյուրներում գրանցված հայկական մյուս տեղանունների վերականգնումների համար:

13. Հայկական տեղանունների վերականգնումները հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն մեր օրերում, երբ թուրքական պատմագրությունը փորձում է կեղծել ու յուրացնել հայկական տեղանունները, ժխտել հայկական հին և միջնադարյան պետականության, հոգևոր մշակույթի գոյությունը Արևմտյան Հայաստանում: Իրականում հենց այդ գրանցումները՝ իրենց լեզվական ու պատմական փաստարկությունամբ արմատապես մերժում են այդօրինակ նկրտումներն ու քաղաքական շահարկումները:

14. Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի գավառների վարչատնտեսական բաժանումների հիմնավորումներում հենվել ենք պատմագիտական տվյալների վրա, իսկ ժողովրդագրական իրավիճակների շարժը դիտարկել ենք հիմնականում ըստ աշխարհագիրների գրանցումների: Թեև աշխարհագիր մատյանի հրապարակողն առհասարակ չի հիշատակում Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների բնակչության բնիկ մեծամասնության՝ հայերի գոյությունը, սակայն, տեղանունների վերականգնման ու այլ փաստերի շնորհիվ բացահայտվում է պատմական ճշմարտությունը: Թուրք հեղինակի և նրա ազգակից աղբյուրագետների քաղաքական նպատակներն ու միտումները ակն-

Հայտնվում են ոչ միայն աշխարհագիր մատյանները ներկայացնելու, այլև, ընդհանրապես, արխիվային նյութերը և օսմանյան տեքստերը հրապարկելու հակադիտական մեթոդներից ու եղանակներից: Դրանք տառադարձվում են ժամանակակից թուրքերենի և հրատարկվում են առանց բնագիր ֆաքսիմիլի որևէ հատվածի: Հետազոտողները ստիպված են փաստաթուղթը տեսնել այն հրապարակողի աչքերով՝ գրկված լինելով ստուգելու հնարավորությունից:

15. Տեղանունների վերծանում-վերականգնումները թերի ու միակողմանի կլինեն, եթե սահմանափակվեինք միայն դրանց լեզվական խնդրադրումներով՝ անտես առնելով Ի. Միրօղլուի հրապարակած աշխարհագրերի ժողովրդագրական տվյալները, որին բավական կամայականորեն է անդրադարձել թուրք աղբյուրագետը: Վերջինս ավելի է խորացել հատկապես բնակչության էթնիկ պատկանելության տվյալները խեղաթյուրելու հարցերում:

16. Թեև Ի. Միրօղլուի հրապարկումների համաձայն բնակչությունը գրանցված է քրիստոնյա և մահմեդական ընդհանրացված տերմիններով՝ առանց ազգային պատկանելությունը հիշատակելու, սակայն տարօրինակն այն է, որ վրացիները իբրև էթնիկ միավոր նույն դաֆթարում առանձնացված են: Այս փաստը, ինչպես նաև Ի. Միրօղլուի մի այլ վկայություն, հուշում են, որ դաֆթարներում որոշակիորեն նշվել է բնակչության ազգային պատկանելությունը, իսկ թուրք հրատարակիչը միտումնավոր լուռության է մատնել այդ իրողությունը:

17. Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Միրօղլուի հրապարակած դաֆթարներում գրանցումները տարվել են *մահմեդական* և *քրիստոնյա* ընդհանրացնող տերմիններով, ապա պատմական բազմաթիվ աղբյուրները (հայ և օտար) փաստում են, որ հիշյալ տարածքները (Բաբերդ, Սպեր, Դերջան) եղել են խիտ բնակեցված, և «քրիստոնյաները» (իմա՝ հայերը) կազմել են մեծամասնություն: Դաֆթարներում *քրիստոնյա* ազգանիշ հղումի տակ (չնչին բացառություններ) պետք է նկատի ունենալ

Հայերին: Բնական է, որ քրիստոնյաների թվում եղել են սակավաթիվ հույներ, վրացիներ և այլք: *Մահմեդական* ազգանիշ-հղումի տակ չպետք է ուղղակիորեն «թուրք» հասկանալ, քանի որ հիշյալ գավառների որոշ բնակավայրերում պարտադրվել է դավանափոխություն, առանձին գյուղեր ամբողջովին մահմեդականացվել են: Իսկ թուրքերը այս վայրերում, իբրև էթնիկ միավոր զգալի թիվ են կազմել միայն XIX-XX դարերում:

Մեր Համոզմամբ, թուրք աղբյուրագետը միտումնավոր կերպով մոռացություն է մատնել այդ բնակավայրերի մասին դաֆթարներում եղած ժողովրդագրական փաստերը՝ դրանց քրիստոնյա (անկասկած հայաբնակ) լինելու և արհեստականորեն հայ բնակչության թիվը նվազեցնելու նպատակով: Բացի այդ Բաբերդի, Սպերի և Դերջանի բնակավայրերի անունները գերազանցապես հայկական են, ինչը զորավոր կուվան է, որ այդ «անհայտ» էթնոգավանաբանությունն ունեցող գյուղերը հայաբնակ են:

Եթե Բաբերդի վիճակագրությունը խճճելու նպատակով հրապարակողը չի նշում բնակավայրերի զգալի մասի էթնիկ պատկանելությունը, ապա Սպերի դեպքում բնակավայրերի զգալի մասը մոռացություն է մատնված. ընդամենը ներկայացված է 41 բնակավայր, որից 17-ի էթնոգավանաբանական պատկանելությունը չի նշված: Նույնը կարելի է ասել նաև Դերջանի համար:

Այսպիսով, օսմանյան աշխարհագիրը մատյանները (Թահրիր դաֆթարները), չնայած այն հանգամանքին, որ թուրք հրապարկողները փորձում են ներկայացնել առանձին խեղաթյուրումներով, ունեն լեզվապատմական նշանակալի արժեք և նոր էջ են բացում XVI դարի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների բարբառային վիճակը, ժողովրդագրությունն ուսումնասիրելու, վարչական բաժանումների պատմությունը ամբողջացնելու ուղղությունը: Դրանք էականորեն կարող են նպաստել նաև պատմական բարբառագիտության հիմնահարցերի լուսաբանմանը, հայոց լեզվի տարածական միավորների տար-

Ժամանակյա և համաժամանակյա համեմատական քննութիւնը: Աշխարհագիր մատյանները կարելի է որպէս համեմատութեան մեկնակետ-եզրահիմք ընդունել XVI-XX դդ. հայկական աղբյուրներում եղած գրանցումների, վիճակագրական աղյուսակների, ժողովրդագրական շարժերի հետազոտութեան համար: Այս առումով Բաբերդի, Սպերի, Դերջանի և հարակից գավառների աշխարհագիր մատյաններն ունեն ճանաչողական-սկզբնաղբյուրային նշանակութիւն, քանի որ ներկայացնում են XVI դարում հիշյալ տարածագոտու բնակավայրերը այնպիսի մանրամասնութեամբ, որ չենք գտնում XVI դարի ո՛չ - հայկական, ո՛չ էլ այլ աղբյուրներում:

Եվ ամենակարևորը՝ բնագրային արժեք ունեցող օսմանյան պաշտոնական այս գրագրութիւններում պահպանված լեզվական ու պատմական հարուստ, եզակի նյութը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ Բարձր Հայքն ի սկզբանե եղել է բնիկ հայկական և պահպանվել է այդպիսին մինչև XX դարի սկիզբը:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ*

Ալայի բեյ-այսպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահինները պետը: Պատերազմի ժամանակ էյալեթի գորքերը հավաքվում էին ալայի բեյի դրոշի տակ և գործում նրա հրամանով:

Ակչե կամ **ակչա-**Թուրքական մանր արծաթյա դրամ, որը հատվել է 1328 թ. Բուրսայում՝ Օրհան բեյի օրոք (1326-1359): 1687 թ. ակչեն փոխարինվեց դուրուշով:

Ավարիզ կամ Ավերիզ-ի Դիվանիե-Արտակարգ հարկ, որը գանձվում էր Օսմանյան կայսրությունում գանձարանի օգտին պատերազմի կամ ինչ որ աղետի դեպքում՝ սուլթանի հատուկ հրահանգով: Քյաթիբ Չելեբիի համաձայն այս հարկը առաջին անգամ գանձվել է Վենետիկի հետ պատերազմելու ընթացքում: Սկզբում գանձվում էր 4-5 տարին մեկ՝ յուրաքանչյուր տնից 25 ակչե: Սակայն, XVI դարից սկսած, կայսրության ռազմական և տնտեսական ճգնաժամի պատճառով, այն դարձավ մշտական հարկ, որի տարեկան գումարը անց 300 ակչեի: Հարկը վերացվել է XIX դարում՝ Թանզիմաթից հետո:

* Տերմինների բացատրությունների համար հիմք են ծառայել Ա. Սաֆրաստյանի, Հ. Անասյանի, Հ. Փափազյանի, Մ. Զուլպյանի, Ա. Փափազյանի, Լևոն Վարդանի ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև օսմանյան և թուրքական բացատրական բառարաններն ու հանրագիտարանները (մասնավորապես տե՛ս Հ. Անասյան, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961: Մ. Զուլպյան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980: Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725-1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները: Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999: Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Հ. Բ, Երևան, 1964: Թուրքական աղբյուրներ. էվլիյա Չելեբի. Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի. Հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967: Լևոն Վարդան, Հարկերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մէջ, ժե-ի դար, Գրականություն և արուեստի թանկագարանի հրատարակչություն, Երևան, 2004: İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul, 1941. İslam ansiklopedisi, İstanbul, 1944. Demiray K., Temel Türkçe Sözlük, 3 baskı, İstanbul, 1994.

Բաշղեֆթերդար-պետական գանձարանի ղեկավար, սուլթանական արքունիքի կարևորագույն պաշտոնյաներից մեկը:

Բեննաք-Հարկատեսակ: Կար երկու տեսակի բեննաք՝ էքինլու բեննաք և Չաբա բեննաք: Էքինլու բեննաքի հարկ վճարում էին ամուսնացած ռայաները, ովքեր ունեին կես չիֆթից պակաս հողակտոր, իսկ Չաբա բեննաքի հարկ վճարում էին այն գյուղացիները, ովքեր չունեին սեփական մշակվող հողակտոր:

Բերաթ-թիմարին, գիամեթն, խասսին և մյուլքին տիրելու համար սուլթանի կողմից տրվող շնորհագիր: Նաև հրովարտակ, արքունի մուրհակ, որը հաստատում էր հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատված լինելը:

Դերբենդ-կիրճ, կապան:

Դիվան-ի Հյումայուն-բարձր խորհուրդ:

Դերբենդջի-սահմանային լեռնանցքները հսկող, մաքսավոր:

Դեվթերդար-պետական գանձարանի պաշտոնյա: Այն վարում էր դաֆթարների կազմման աշխատանքը և տնօրինում այս կամ այն եկամտի հողվածը: Դեվթերդարները ենթարկվում էին բաշղեվթերդարին:

Դեվթերդար քեթխուդա - էյալեթի ամբողջ հաշիվների կառավարիչ:

Դեվչիրմե-ենիչերի դարձնելու նպատակով քրիստոնյա երեխաների բռնի հավաք, մնանկաժողով, մանկահավաք:

Զավիե-դերվիշական մենաստան:

Զավիեդարդադե-դերվիշական մենաստանը ղեկավարողի որդի:

Զեմբիլ-քեշ-զամբյուղագործ:

Զիմնի-այսպես են կոչվել ոչ-մահմեդական հպատակները Օսմանյան կայսրությունում:

Էմին-Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին տրվող տիտղոս: Էմին էին կոչվում նաև այն պետական պաշտոնյաները, որոնք ուղարկվում էին նահանգներ՝ հողի հաշվառում և մարդահամար կատարելու համար:

Էվկաֆ-վակֆի հոգնակի ձևն է: Վակֆ էին կոչվում այն հողերն ու անշարժ կալվածքները, որոնք իրենց տերերի ցանկութամբ և շարիաթական կարգով հատկացվում էին բարեգործական նպատակների: Վակֆերը հատկացվում էին նաև եկեղեցիներին և մեդրեսաներին:

Թաքու-տվյալ անձի սեփականությունը հաստատող փաստաթուղթ, կայքագիր:

Թահրիր-գրանցում, աշխարհագիր. Օսմանյան կայսրութունում թահրիրի կարգը գոյություն է ունեցել դեռևս սելջուկյան շրջանից:

Թահրիր-ի նուֆուս-մարդահամար:

Թահրիր-ի էմլաք-կալվածքների հաշվառում:

Թիմար-օսմանյան ռազմա-ավատական հողատիրություն ձև, որը տրվում էր սիփահուն: Վերջինս պատերազմի ժամանակ պարտավոր էր դրա դիմաց տրամադրել որոշ թվով զինվորներ:

Թիմար դեֆթերդար-թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

Իլյազըջը-նահանգագիր:

Իմամ-մահմեդական հոգևոր առաջնորդ, մզկիթի ծառայող:

Իսպենջ-գլխահարկի տեսակ, գանձվում էր քրիստոնյաներից, հավասար էր 25 ալչեի: Հաստատվել է սուլթան Մուրադ I-ի (1360-1389) օրոք և վերացվել է XVIII դարում:

Խարաջ-ոչ մահմեդական բնակչությունից գանձվող հարկեր: Մեկը անհատից գանձվող գլխահարկն էր՝ **խարաջ-ի ոռուու** կամ **ջիգիյե**, մյուսը հողային հարկն էր՝ **խարաջի-ի արազի**: Հարկատուն մահմեդականություն ընդունելուց հետո ազատվում էր գլխահարկից և վճարում միայն հողային հարկ:

Հաթիփ-1. քարոզիչ, 2. իմամ-հաթիբ, մուլլա:

Հաֆըզ-մարդ, որն անգիր գիտեր Ղուրանը:

Մալիքանե-1. ժառանգական ավատ, որը տրվում էր սուլթանի կողմից բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ավագանուն, սիփահիներին՝ սեփականություն իրավունքով: 2. Ավատատիրոջը (մալիքին) վճարվող հողային հարկ:

Մյուլբաշիր-դատական պաշտոնյա, կատարածու, որը պատասխանատու էր թղթագրության և դատական կանչերի համար:

Մյուլեզգին-կոչնակ, մզկիթի ծառայող:

Մյուհիմ-կարևոր, մյուհիմե դեվթեր-կարևոր դաֆթար:

Մյուլջերեդ կամ Ջաբա, Ջաբա բեննաք, քարա բեննաք - ամուրի, որը չունի հողակտոր կամ ապրում է հոր հետ և պիտանի է աշխատանքի: Ամուրի տղամարդկանցից գանձվում էր մոտավորապես 6 ակչե, աղջիկներից՝ 60 ակչե, այրի կանանցից՝ 30 ակչե:

Մուլթթալ - անգործ:

Մուհասըլ-հարկահավաք:

Մուլաֆ («ազատված») գյուղական բնակչուց ժյուլն, որը ազատված էր պետությանը որոշակի ծառայություն մատուցելու համար նախատեսված արտակարգ հարկերի ամբողջ կամ մասնակի վճարումից:

Մուհարիր-ի մեմալիք-նահանգազիր:

Մուկաթասա-կրոնական հաստատություններին տատկանող այգիներից և պարտեզներից գանձվող տասանորդ:

Նիչանջի-փաղիշահի խորհրդի անդամ, խորհրդական, պետական պաշտոնյա, որին վստահված էր դիվանում օրենքների պարզաբանման, փաղիշահի նամակների, վեզիրներին տրվող մենչուրների ու բարաթների նախագծերի նախապատրաստման, պայմանագրերի, բերաթների, մենչուրների, նամեների և ֆերմանների վրա թուղրա (կնիք) դնելու և դրանք վավերացնելու պարտականությունը:

Նոքյար-Ֆեռդալական աշխարհագորի զինվոր. հետագայում կոչվեց շեբելի:

Նոքյարդադե-նոքյարի որդի, տե՛ս նոքյար:

Վիլայեթ քյաթիրի-նահանգային գրազիր:

Սիփահի-Օսմանյան կայսրության հատուկ հեծյալ զորամաս, որը կազմվում էր թիմարի և զեյամեթի տերերից:

Սիփահիդադե-սիփահու որդի:

Փերիվանի, Փերիֆանե-սելջուկյան սուլթանությունում բերաթնների, մենչուրների (վեզիրի նշանակման սուլթանական հրաման) և նմանատիպ փաստաթղթերի անվանում: Մի շարք բառարաններում և ստեղծագործություններում ֆերմանը (հրամանագիր) և փաղիչահի կամքը արտահայտող գրությունը **փերիվանի** է կոչվել: Փերիվանի է կոչվել նաև մոնղոլների պետութայան չորս կնիքներից մեկը. ոսկուց պատրաստված այս փոքրիկ կնիքով էին կնքվում գանձարանին պատկանող փաստաթղթերը և կոչվում Հաջիբ կամ Փերդեգարա Փերիվանե: «**Փերիվանե**» կոչվել են Սելջուկյան սուլթանությունում խասի, գիյամեթի, թիմարի հետ կապված տրվելիք ֆերմանները:

Փերիվանջի-բարձրաստիճան պաշտոնյա, որն իրականացնում և վերահսկում էր ֆինանսական և հողատիրութայան վերաբերյալ տրված ֆերմանները:

Քյաթիր-գրագիր, քարտուղար:

Յուլթուվլաթ-Օսմանյան կայսրությունում արհեստակցական միավորումների ամբողջութայան անվանում: Ծագել է արաբերեն **ֆաթա** բառից, որ նշանակում է «արի», «խիզախ»:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

1. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հոսստինիանոսի դարաշրջանում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987:
2. Ադոնց Ն., Երկեր, Հ. Ա, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2006:
3. Ա.-Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, «Կուլտուրա», Երեւան, 1912:
4. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1855:
5. Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974:
6. Այվազյան Հ., Հայերեն մետաղանունների ծագումնաբանություն հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1998, N 3:
7. Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամբերիկյան պատմագրության մեջ, քննական տեսություն, «Արտագերս» հրատ., Երևան, 1998:
8. Անասեան Յ., Թուրքական Ֆուլթուվաթը եւ հայերը (Օսմանեան կայսրութեան ձուլողական քաղաքականութեան պատմութիւնից), Վիեննա, 1985:
9. Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (պատմական հետազոտություն), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:
10. Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911:
11. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Պետհամալսարանի հրատ., Երևան, 1940:
12. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Հայպետհրատ, Երևան, 1951:
13. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. I, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1971:
14. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. II, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973:

15. Աճառյան, Հ. Հայերեն արձատական բառարան, Հ. III, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1977:
16. Աճառյան Հ., Հայերեն արձատական բառարան, Հ. IV, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1979:
17. Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929:
18. Արսլանեան Բաբգէն քհնյ., Բաբերդ եւ իր շրջանները, Փարիզ, 1955, գրքի տիտղոսաթերթին նշված է հեղինակի աշխարհական անունը՝ Մաղաքիա Արսլանեան, գրքի վերնագիրն ու հրատ. թիվը ևս տարբեր են՝ Բաբերդ եւ շրջակայքը, Փարիզ, 1954:
19. Արծրունի Գ., Վիճակագրական տեղեկություններ Հայաստանի բնակիչների մասին, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1882թ., հունվար:
20. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990:
21. Բաղալյան Գ., Էրզրումի վիլայեթի որոշ կազանների հայ բնակչությունից թուրքաբնակի ճշգրտման ըստ Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արեւմտահայ գաղթականների 1914-15-ին կազմուած վիճակագրական ցուցակների, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Հ. Ի, Պեյրութ, 2000:
22. Բախշյան Վ., Էրզրումի էյալեթի վարչատարածքային բաժանումները, «Իրան-Նամե» արևելագիտական հանդես, Հ. 37, Երևան, 2001:
23. Բյուզանդական աղբյուրներ: Պրոկոպիոս Կեսարացի, Հ. Ա, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1967:
24. Գալստյան Հ. Հ., Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Բինեի վիճակագրության, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Թուրքիա, Հ. 12, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1985:
25. Գրիգոր Կամախեցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915:

26. Երեմիա Քեօմիւրճեան. Պատմութիւն Համառօտ Դձ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն, աշխատասիրությամբ՝ Ժ. Ա. վետիսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1982:
27. Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963:
28. Զաքարեա սարկաւազի պատմագրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, Հ. II, Վաղարշապատ, 1870:
29. Զուլպյան Մ. Կ., «Դեվչիւրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրութեան մեջ ըստ թուրքական եւ հայկական աղբյուրներէի, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1959, թիվ 2-3:
30. Զուլպյան Մ. Կ., Արեւմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980:
31. Զուլպյան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի պատմութեան հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների (XIII-XVIII դարեր), գիրք Ա, քաղաքական պատմութիւն, ՀԳԱ հրատ, 1990:
32. Էփրիկեան Ա., Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. 1, Վենետիկ, 1903-5:
33. Էփրիկեան Ա., Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. 2, Վենետիկ, 1907:
34. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանութիւն թուրքերէն բնագրերից, ներածութիւնով, ծանոթագրութիւններով, տերմինաբանական բառարանով եւ հավելվածով, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Հ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961:
35. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանութիւն թուրքերէն բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրութիւններով եւ հավելվածով, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Հ. Բ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1964:
36. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Էվլիյա Չելեբի, թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրութիւններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Հ. Գ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1967:

37. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Գ. Ա, մաս Ա, Վենետիկ, 1806:
38. Ինճիճեան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835:
39. Լեւոն Վարդան, Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար, Գրականութեան և արուեստի թանգարանի հրատարակչութիւն, Երևան, 2004:
40. Լինչ Հ., Հայաստան: Ուղեւորութիւններ և ուսումնասիրութիւններ, թարգմ.՝ Լ. Լարենց, Հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914:
41. Խաչիկյան Լ., Էջեր համշինահայ պատմութիւնից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1969, N 2:
42. Խաչիկեան Լ., Էջեր համշինահայ պատմութիւնից, «Աշխատութիւններ», հատոր Բ, «Գանձասար» Աստուածաբանական կենտրոն, Երևան, 1999:
43. Խաչիկյան Լ., Արտագի հայկական իշխանութիւնը և Ծործորի դպրոցը, «Բանբեր Մատենադարանի», Հ. 11, Երևան, 1973:
44. Կարապետեան Յ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր արձիւրներում, Հ. 1, գիրք 1, Սեպագիր տեղանուններ (Այրաբատում եւ հարակից նահանգներում), «Մազաղաթ» հրատ., Երևան, 1998:
45. Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903:
46. Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., Հ. 2, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956:
47. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. I, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1986:
48. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. II, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1988:
49. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. III, ԵՊՀ հրատ., Հ. III, Երևան, 1991:

50. Հակոբյան Թ. Խ., Մեկիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. IV, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1998:
51. Հակոբյան Թ. Խ., Մեկիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. V, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2001:
52. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ., հ. Ա, Երևան, 1932:
53. Համբարյան Ա. Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), ՀՍՍԻ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965:
54. Հանեյան Ա. Ն., Տիգրանակերտի բարբառը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1978:
55. Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1601-1620թթ.) հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1974:
56. Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1621-1640թթ.) հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1978:
57. Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1641-1660թթ.) հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1984:
58. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971:
59. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
60. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, կազմողներ՝ Հովհաննիսյան Պ.Հ., Աբրահամյան Ա. Գ., ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981:
61. Հայկունի Ս., Բագրևանդ (Ջրաբաշխ գավառ), մաս Ա, Վաղարշապատ, 1894:
62. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. VI, Երևան, 1980:
63. Հայկունի Ս., Նշխարներ. Կորած և մոռացուած հայեր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895:

64. Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2001:
65. Հասրաթյան Մ. Ա., Օրեչկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յ. Ա., Թուրքիայի պատմութիւնն ուրվագծեր, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1986:
66. Հյուբշման Հ., Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907:
67. Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, Երևան, 1981:
68. Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտութիւն, Երևան, 1953:
69. Ղևոնդ, Պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները՝ Ա.Տեր-Ղևոնդյանի, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1982:
70. Մամիկոնեան Յ., Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941:
71. Մամիկոնյան Հովհան, Տարոնի պատմութիւն, «Խորհրդային գրող» հրատ., Երևան, 1989:
72. Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հ.1, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1951:
73. Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1956:
74. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ե, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
75. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Զ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1985:
76. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչութիւնը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն), «Հայաստան», ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1994:
77. Մելքոնյան Ա., Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, «Զանգակ-97» հրատ., Երևան, 2003:
78. Մելքոնյան Ա., Պատմական ժողովրդագրութիւնը հայագիտութիւն կարևոր բնագավառ, Հայագիտութիւն արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, Երևան, 2004:
79. Միրախորեան Մ., Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գավառս Արեւելեան Տաճկաստանի: Տեղագրութիւնք

- սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիտնոց, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884:
80. Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Երևան, 1953:
 81. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1990:
 82. Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1827:
 83. Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականութիւն, հ.1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982:
 84. Յովհաննէսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970:
 85. Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1979:
 86. Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981:
 87. Շարաբխանյան Պ. Ե., Հայոց լեզվի պատմութեան քրեստոմատիա, Երևան, 1987:
 88. Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրութիւնում, Դեվչիրմե, Երևան, 2006:
 89. Ոսկեան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951:
 90. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1889:
 91. Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:
 92. Պատմութիւն Արիստակես Լաստիվերտցուոյ, աշխատասիրութեամբ Կ. Յուզբաշյանի. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1963:
 93. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987:
 94. Զահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտութեան ներածութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972:
 95. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմութիւն: Նախազրային ժամանակաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987:
 96. Ռազմավարութեան և անվտանգութեան հարցեր, կազմեց և խմբագրեց Ա. Այվազյանը, Երևան, 2007:
 97. Սահակյան Լ. Ս. Բաբերդ գավառի տեղանուններն ու էթնիկ կազմը 16-րդ դարի օսմանյան թահրիր դավթարներում,

- «Իրան-Նամէ», Արևելագիտական Հանդես, Հ. 22-23, Երևան, 1996-1997:
98. Սահակյան Լ. Ս., Սպեր գավառի բնակավայրերն ու ժողովրդագրութունը 16-րդ դարի օսմանյան թահրիր դաֆթարներում, «Իրան-Նամէ», Արևելագիտական Հանդես, Հ. 35, Երևան, 2000:
 99. Սահակյան Լ. Ս., Դերջան գավառը XVI դարի օսմանյան թահրիր դավթարներում, «Իրան-Նամէ», Արևելագիտական Հանդես, Հ. 36, Երևան, 2001:
 100. Սահակյան Լ. Ս., Իգդիր-Այգեղիր (Հայկական մի տեղանվան պատմալեզվական ստուգաբանություն), «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», Երևան, 2004, թիվ 2:
 101. Սահակյան Լ. Ս., XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր-մատյաններում գրանցված Հայկական տեղանունների Հնչյունական առանձնահատկությունները, Արևելագիտական ժողովածու, Հ. V, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2004:
 102. Սահակյան Լ., Պատմական ժողովրդագրություն առանցքային նշանակությունը ցեղասպանագիտության համար (Բարձր Հայքի հյուսիսային գավառների պատմաժողովրդագրական քննություն, «Հայոց Մեծ Եղեռն» հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2005:
 103. Սահակյան Լ., Միրզոյան Ք., Հայոց ցեղասպանություն միագրային ճանաչման գործընթացները կասեցնելու թուրքական մեթոդաբանությունը, «Հայոց Մեծ Եղեռն» հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2006:
 104. Սահակյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համչենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետեվանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ՝ Ռուբեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Հ. 4, ԳԱԱ հրատ, Երևան, 2006:
 105. Սահակյան Ս. Մ., Անթապ (Andiabe)-Այնթապ: Պատմա-բանասիրական ճշգրտումներ, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Հ. Թ, Պեյրութ, 1981:
 106. Սարգիսեան Ն. Հ., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

107. Սաֆարյան Ա., «Օսմանյան մոդելի» քննադատությունը Զիյա Գյոքալփի «Թյուրքականությունից հիմունքները» աշխատությունում, «Իրան-Նամէ», Արևելագիտական հանդես, Հ. 37, Երևան, 2001:
108. Սաֆրաստյան Ա. Խ., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում, Արևելագիտական ժողովածու, Հ. 1, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1960:
109. Սեբեոս, Պատմություն, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, «Զանգակ» հրատ., Երևան, 2005:
110. Սիմէոն դպրի Լեհացույ ուղեգրություն, տարեգրություն և յիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան Մխիթարեան ուխտէ, Վիեննա, 1936:
112. Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, Հ. Բ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982:
113. Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մասմեդականացված հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2004, թիվ 3:
114. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:
115. Վերածին Մինաս, Զօր. Սեպուհի յուշերը, մանկություն, պատանեկություն, երիտասարդություն, Հալէպ, 1992:
116. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Հ. 1, Վիեննա, 1973:
117. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Հ. 2, Վիեննա, 1980:
118. Տաշեան Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, Հ. 3, Վիեննա, 1981:
119. Տաշեան Յ., Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1921:
120. Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999:

121. Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725-1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», N 5, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1960:
122. Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1984, թիվ 3:
123. Փափազյան Հ., Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանությունների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենադարանի», N 16, Երևան, 1994:
124. Քոսեան Յ., Բարձր Հայք, Կարնոյ գիւղերը, տեղագրութիւն, պատմութիւն և սովորութիւններ, հ. Բ, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1926:
125. Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (16-17-րդ դարերի կանոննամեներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Սաֆրաստյանի, Մ. Զուլալյանի, ԳԱ հրատ., Երևան, 1964:

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Ասօթագա օ. Ա., Էաիօի-իաի ա Ածգծօի նեիաի աեթեթօթ, 1592 ա., "Էթաթօթ Էիթթեթօթ ծօեիթեթե Աի Ածգթե", ծ. 3, Օթեթեթե, 1961.
2. Աթթաթիւե թծիե Ի թի աիթեիե եիթաթե XV-XVII աթ., Աիեթի աիօթ ե ի աթթեթեթ. Ոիթթաթեթաիեթ իթթաթիթ ե եիթի աիթաթե Ա. Ո. Օթթեթեթիթիթե, "Էթաթօթեթթօթ Աիթթիթ-իթե եթթաթթօթթ", Ի իթեթ, 1963.
3. Ածօթիթիթ Ա., Ի . Էթեթաթեթ, Օթթաթեթեթ թթեթաթիթա թթեթաթեթ ե MIT (իթ աթթ. յթ.), Ածեիթ, 1998թ., Աիթիթիթ թթթաթթեթ ե աթթիթիթիթիթ, թիթթաթեթեթ, ծաթթեթիթ, աթիթ իթթաթեթիթեթ ե իթեթեթ-աիթեթ Ա. Աեթաթիթ, եթ. "Էթթեթ", Աթթաթիթ, 2007.
4. Ածօթիթիթ Ա., Է աիթիթիթ իթ յթիթեթ-աթեթիթ իթեթիթթեթիթիթ իթ-թթեթիթեթ աթթթեթիթ ծաթեթ xթիթօ թ VII-IV աթ. աիթ. յ., «Պաթթաթ-թաթաթիթաթաթ չաթիթեթ», Աթթաթիթ, 1998, N 1-2.
5. Աթթեթիթաթեթ Ո. Ա., Օթիթիթեթեթ իթ թթեթաթ Օ եթիթեթ. "Էթիթիթեթ-աթեթեթ չաթիթեթ", ծ. 17, Ի իթեթ, 1945.
6. Աթթաթագա Ի. Ա., Է աիթիթիթ իթ յթիթեթ-աթեթիթ թիթթաթ իթթեթիթեթ Ածգթեթ թ XVII ա., "Էթթեթթեթեթ յթիթիթթեթ-աթեթ թաթիթեթ", ծ. VI, Ի իթեթ, 1976.
7. Աթիթաթեթ Օ., Աթթիթ իթեթ, ծ. 3, Ի իթեթ, "Ի ծիթթաթիթ", 1992.
8. Աթեթիթ Ա. Ի ., Էթիթիթեթ Օթթիթեթ XIX-XX աթեթ, եթթ-աիթ "Ի աթեթ", Ի իթեթ, 1981.
9. Աթեթեթ Ո. Ո., Ի ծիթթաթիթիթեթ ծաթիթեթ աթթեթաթ Աթթթեթիթ. XXV Ի աթթիթաթիթիթեթ եիթիթթաթ աիթիթեթաթիթ. Աիթեթաթ աթթաթթեթ Ոիթթ. Ի իթեթ, 1960.
10. "Աթեթիթ-իթիթ" ե "Օթթեթեթ" Էթթեթ xթթաթեթ եթեթ եթիթ-իթեթ իթ եթիթեթ Աթիթեթ (ՕVII ա.). Ի ծաթեթիթեթ, իթթաթիթ ե եիթիթ աիթաթեթ Ա. Ա. Ի աիթթիթ, եթթ-աիթ Աի Աթի. Ոիթթ, Աթթաթիթ, 1973.

11. Āðeōīā Ā., Ņīeņīē īānāeāīīūō īōīēōīā āūāøāē Ýðçāðōī ñ-ēīē īāēāñòē, īāðīāēāøāēñý āī āðāī āíīīī ōīðāāēāīēē Ðīñ-ñēē, Ņīñðāāēāī ā ī àē ī āñýøē 1878 āoāā, Ī ðēēīæāīēā ē 1-ī ō āūīōñēō VIII ōīī ā "Ēçāāñòēē Ēāāēaçñēīāī Ī ōāēā Ēī ī āðā-ōīðñēīāī Ðóññēīāī Āāīāðāðē÷āñēīāī Ī āūāñòāā", Õēðēēñ, 1883 (1884-1885).
12. Ēāīāíōýī Ā. Ā., Ōāēāñā-Ēīēūāāēū Āðī ýī. Ýōīīāāīaç āðī ýī ē eō īā÷āēūīāý ēñōīðēý, Āðāāāī, 1947.
13. Ēāīāíōýī Ā. Ā., Ņóððēēñū ē ñóððēēðīāāíīūā ñēīāā ā ōīīīēīēēā āðāāīāē Ī āēīē Āçēē (ēō āāīāçēñ, ýçūēīāāý īðēīāāēāæīīñōū ē ðāððēōīðēāēūīīā ðañīðīñðāīāíēā). Āðāāāī, 1948.
14. Ēāīāíōýī Ā. Ā., Ēñōīðēēī-ēēīāāēñòē÷āñēīā çīā÷āíēā ōīīīēīēēē āðāāīāē Āðī āíēē. Āðāāāī, 1940.
15. Ēāðēāēēū Ī āē-Ēīāī, Ī āø īīāūē īðīōāēōīðāð. Ī īēñāíēā āāīāðāðē÷āñēēō, ýōīīāðāðē÷āñēēō ē ýēīīīīē÷āñēēō ñāīēñōā Õóðāōēīē Āçēē, Ī īñēāā, 1884.
16. Ēāðā āāīāðāēūīīāī øðāāā, Ī āñøðāā 1:200000, ðāāāēōīð Ē. Ā. Ī āāāāāā, 1974.
17. Ēī÷āð Ī. Ð., Õóðāōēēā ýēāīāíòū ā ýçūēā ēīīñōāīðēīīīēēñēēō āðī ýī, Āðāāāī, 1981.
18. Ēāðāøē Ņēīāíī, Ī ōāāēā çāī āòēē, Ī āðāāīā ñ āðī ýīñēīāī, īðāāēñēīāēā ē ēīīīāíōāðēē Ī. Ī. Āāðāēīýī, eçā-ñōāī "Ī āóēā", Ī īñēāā, 1965.
19. Ī āēçāē Ņ. Ņ., Ēçāðāð ā ðóðāōēīī ýçēēā, Ī - Ē, 1957.
20. Ī āéāð Ī. Ņ., Ē ðāðāēōāðēñòēēā ýēīīīīē÷āñēīē æēçīē āīðīāīā Ī ñī āíñēīē ēī īāðēē ā XVIII ā.. Ī ðīāēāī ā āāīāçēñā ēāīēðāēēçī ā, Ī īñēāā, 1978.
21. Ī āéāð Ī. Ņ., Ī ñī āíñēāý ēī īāðēý ā XVIII āāēā. ×āððū ñððēōóðīīāī ēðēçēñā, eçā-āī "Ī āóēā", Ī īñēāā, 1991.

22. Ì áéàḍ Ì . Ñ., Í ñí ááíí ñòè ààí í ãḍàḐè-áñèèò ì ḍí ò à ñ ñ í á à Ì ñ ñ àí ñ è í é è ì í à ḍ è è XV-XVI áá. è è ò ñ ò è à è ü í í - ý è í í í è-áñ è à í ñ è à ã ñ ò à è ý, Á à í ã ḍ à Ḑ è-áñ è è à ì ḍ í ò à ñ ñ ù í á Á à è è à í à ò à ñ ḍ à á í è à á à è à, È à è è í è í, 1984.
23. Ì è ḍ ò-ý í Í ., Ñ à ì è ò ñ è à ý ç ù è è è à ḍ ì ý í ñ è è è, Á ḍ à á á í, 2005.
24. Ì ò ḍ ḍ ò ç à è è á á Ñ. È., È à í ì ḍ í ñ ò í ò ḍ ḍ è ñ è í - è ñ è à ñ è í é è í è í ì è ç à è è à Á à è à ḍ ñ è è ò ç à ì è ý ò á., XV-XVI áá, Ì ñ è á á, 1989.
25. Í è è í í á Á. Á., Ò ì í í è ì è è à á è ñ ò ì ḍ è è í - á à í ã ḍ à Ḑ è-áñ è í é ý ò í ã ḍ à Ḑ è è. Ì ., 1964.
26. Í è è í í á Á. Á., Á à á á á í è à á ò ì í í è ì è è ò, è ç ä-áí "Í à ó è à", Ì ñ è á á, 1965.
27. Í í à è-á á Á. Á., Í à ñ à è á í è à Ì ñ ñ à í ñ è í é è ì í à ḍ è è á XV-XVI áá. - "Á à ñ ò í è è È Á Ó", á ù í. 3, 1960.
28. Í í à è-á á Á. Á., È ñ ò ì ḍ è ý Ò ò ḍ ḍ è è, Ý í ì ò à ò á í á à è è ç ì à (XI-XVIII áá.), ò. 1, È á í è í ḍ à á, 1963.
29. Í ḍ à á è È., È ç á ḍ á í ú á ò ḍ á ú á á á á ò ò ì ì à ò, ò. 2, è ç ä-áí "Á è ò ò ḍ í" Í Á Í ḍ À, Á ḍ à á á í, 2002.
30. Í ḍ ò à è è ù È., Ñ è ñ ò à ì ì è è à ò í á á Ì ñ ñ à í ñ è í é è ì í à ḍ è è: Ì ñ ñ á á í í ñ ò è ò ì ḍ ì è ḍ ì á á í è ý è ò ñ ḍ ì é ñ ḍ à à, "Á à ñ ò í è è Ì ñ è í à ñ è í á ñ ò í è à ḍ ñ è ò à ò à, ñ à ḍ è ý 13, Á í ñ ò í è í á á á á í è ý", M ñ è á á, 1995, N 3.
31. ḍ ò è Á í ñ à è á ñ á à È à á à è ò ì. Á í á á í è è í ò á à ç à ñ ò à è è Ñ à ì ḍ è á í á è í á á í ḍ ò Ò è ì ò ḍ à (1403-1406), Ì ñ è á á, 1990.
32. Ñ à ḍ è è ñ ý Á., Á à ì è í è ñ ḍ à ḍ è á í à ý è à à í ã ḍ à Ḑ è-áñ è à ý ì í è è ò è à Ì ñ ñ à í ñ è í á ñ ì ḍ à è ò à è ü ñ ò à à ç à í á á í é Á ḍ ì á í è è, "Ñ ḍ à í ù è Í à ḍ ì á ù Á è è á í á á ì è Ñ ḍ à á í á á Ì ñ ñ ò í è à, Ò ò ḍ ḍ è ý", ò. V, è ç ä-áí Á Í Á ḍ ì. Ñ Ñ Ḑ, Á ḍ à á á í, 1970.
33. Ñ à ì ḍ ì è è ì à ḍ ḍ ḍ ò ò í á á ḍ à è í í á Í è ü ò ù-Ñ à ñ á í è ó á-Ý ḍ ç á ḍ ò ì, á ù í ò ñ è III, 1) Ñ ò à è ñ ò è-áñ è à ò à è è è ò ù ñ à í á è à è í á

Υδραδοί ηείαι, Ααεάδοηείαι è Υδρείαιηείαι. Α. Δ. Ααίίαο.
Ϊ άάάάε η όόάόείαι è ηηόάάε Ϊ . Ø. Ϊ εδçάά. ÕèÕèη,
1891.

34. Νάαιεαça Ϊ . Õ., Ϊ ηη αίηέεά ΆαΟάδϷ (Ϊ άάαιεήε). Άηηόη÷ίίá
εηόη δε÷áηείá εηόη÷ίείάάάίεá è ηηάόεάεϷίϷά εηόη δε÷áηέεά
άεηόειέείϷ, áϷι. 1, εçá-ái "Ϊ áόεá", Ϊ ηέεά, 1989.
35. Νάάάίό Ά., Ϊ αίòððéçì á ááηηόðάάάεè Õόðóèè íá
Έάέεαça, Ϊ ηέεά, 2002.
36. Νόαδηηόηά È. Ϊ., Èç εηόηδεε ηόáíáέáíεϷ όόάάόείαι έεά-
ðáóðííαι ηçϷéá (Ϊ ηη αίηέεé íáδεíá).- Νíáðáí áίίϷά
έεάðáóðíϷά ηçϷéè ηòðáí Άçèè, Ϊ ., 1965.
37. "Õííííειέéá Άηηόηεá" (ÕðóáϷ ηηάáϷáíεϷ). Ϊ ηέεά, 1962.
38. "Õííííειέéá Άηηόηεá. Ϊ íáϷά εηηέάáí ááíεϷ", Ϊ ηέεά, 1964.
39. Õíηηί Ά. È., Èείááεηόε÷áηέεά εηηέάáí ááíεϷ: εðáóεéé
ί÷áðé õííáóéèè è íðõíείáèè áάεóϷóηείαι áíáiðá, ΝΪ á,
1887.
40. Õíáíðíá Ϊ ., Άáέεáíηέéé áíðíá XV-XIX ááείá. ΝíóεάεϷίϷ-
ýéíííì è÷áηείá è ááí íáðáÕè÷áηείá ðáçáεðéá, Ϊ ., 1976.
41. Õáðáάéè Á. Á., ÆεçíϷ è ááϷάεϷίϷηóϷ Ν. Ν. ΆæèééϷ,
"Άηηόη÷ίáϷ óéèíείáéϷ". ð. 3, Õáéèèè, 1973.
42. Õáéáηόηά Ä. È., Èηόη δε÷áηéáϷ ááí íáðáÕéϷ, εçá-ái "ΆϷηøáϷ
øéíéá", Ϊ ηέεά, 1987.
43. Õóéóðíá Δ. Ϊ ., ÕðáíáçóíáηéáϷ éííáðéϷ è òððéηέéá
ýí εðáòϷ Ϊ ííóá á XIV á., Ϊ δε÷áðííííðϷά á ηðááíéá ááéá,
εçá-ái Ϊ ηέεάηείαι όίεá-òá, Ϊ ηέεά, 1991.

ԱՆԳԼԵՐԵՆ, ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ, ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Babinger F., Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha, Berlin, 1931.
2. Barkan O. L., Research on the Ottoman Fiscal Surveys: Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. L., 1970.
3. Chaunu P., Histoire science social. La Durrep, l espace et l homme a l epoque modern., Paris, 1974.
4. Dadrian Vahakn N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", in The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics, New York, 1992.
5. Dadrian Vahakn N. Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict, New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1999.
6. Fekete L., Die Siyaqat - Schrift in der Turkischen Finanzverwaltung, I-II, Budapest, 1955.
7. İnalçik H., Ottoman Methods of Conquest,- Studia Islamica. P., No 2. 1945.
8. Kaldy-Nagi G., The Administration of the Sanjag Registration in Hungari. - Akta orientatika. Budapest, 1968.
9. Karpas K. H., Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, Madison, 1985.

10. Kralitz - Greifenhorst F., Osmanische Urkunden in turkischer Sprache aus der zweiten Halfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie, Wien, 1921.
11. Laurent J., Byzance et les Turks Seldjoucides, Paris, 1919.
12. McCarthy J., "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change," Middle Eastern Studies XIX, 2 (April 1983).
13. Marashlian Levon, Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire. MA, Zoryan Institute, Cambridge, 1991.
14. Smith E., Researches of the rev. E. Smit and rev. H. G. O. Dwight in Armenia, including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia ...vol I.
15. Suny R. G., Looking toward Ararat: Armenia in Modern History. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
16. Tavernier Jean Baptiste, Les six Vouages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie 4 en Perse et aux Indes, 1682, T. I, p. 32; Paris, 1713, T.
17. Wittek P., Les archves de Turquie, ,,Byzantion,, t. XIII, 1938.
18. [http:// golos.Arminco.com/brosheng/st05.html](http://golos.Arminco.com/brosheng/st05.html), 15/1/2001 12:08mm.

ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Aksüt A. K., Koçi Bey Risalesi, İstanbul, 1940.
2. Barkan Ö. L., XV ve XVI ýncý asýrlarda Osmanlý İmparatorluđunda Ziraî Ekonomi Hukuký ve Malî Esaslarý, Birinci cilt, Kanunlar, İstanbul, 1943.
3. Barkan Ö. L. Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirler ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri. İFM, 2/1 İstanbul 1940.
4. Barkan Ö. L., Tarihî Demografi Arařtırmalarý ve Osmanlý Tarihi, İstanbul, TM, sayý: X, 1953.
5. "Belleten", c. V, № 20, Ankara, 1941.
6. Demiray K., Temel Türkçe Sözlük, 3 baský, İstanbul, 1994.
7. DüNDAR A., Erzurum Beylerbeyiliđi ve Teşkilâtý, Kuruluş ve Gelişme devri. Erzurum, 1972.
8. Gökbilgin M. T., XV-XVI asýrlarda Edirne ve Paşa Livası Vakýflar-mülkler-mukataalar, İstanbul, 1952.
9. İğdemir U., Cumhuriyetin 50 Yýlýnda Türk Tarih Kurumu, Tarih Kurumu Basýmevi - Ankara, 1973.
10. İnalçık H., Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, Ankara, 1954.
11. İnalçık H., Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara, 1954.

12. İslam ansiklopedisi, İstanbul, c. 3, 1944.
13. Konukçu E., Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.
14. Mirođlu İ., XVI Yüzyýlda Bayburt sancađý, Üçler Matbaasý, İstanbul, 1975.
15. Mirođlu İ., Kemah Sancađý ve Erzinjan Kazasý (1520-1566), Türk Tarih Kurumu basýmevi, Ankara, 1990.
16. Oztuna Y. Osmanlý Devlet Tarihi. c. 1, İstanbul, 1986.
17. Oztuna Y. Osmanlý Devlet Tarihi. c. 2, İstanbul, 1986.
18. Özön M. N., Büyük Osmanlýca - Türkçe Sözlük, İstanbul, 1959.
19. Polonyalý Simeon'un seyahatnamesi, 1608-1619, Baha matbaasý-İstanbul, 1964.
20. Sertoglu M., Mühteve bakýmýndan Bapvekilat Arşivi, Ankara, 1955.
21. Sevgen N., Anadolu Kaleleri, Ankara, 1959.
22. Sevinç N., Osmanlýn Yükseliş ve Çöküşü, Sosyal ve Ekonomik İnceleme, İstanbul, 1999
23. Beyh Mühsim Saný [Hüseyin Kazim Kadri], 10 Temmuz İnkilâbý ve Netayici, İstanbul, "Orhaniye", 1336, 1920.
24. Sevim A., Yücel Y., Türkiye Tarihi, c. I, Ankara, 1990.
25. Sevim A., Yücel Y., Türkiye Tarihi, c. II, Ankara, 1990.
26. Sevim A., Yücel Y., Türkiye Tarihi, c. III, Ankara, 1990.

27. Tendar N., Osmanlıca Okuma Anahtarı, İstanbul, 1970.
28. Tuđlacý P., Osmanlıy ehirleri, Milliyet, İstanbul, 1985.
29. Tuncer H., Osmanlıy İmparatorluđunda Toprak Hukuku. Arazý Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Ankara, 1962.
30. Türk Folklor Arařtrmaları, İstanbul, 1960, No. 133, cilt 6.
31. Uysal Abdullah, Zanaatkarlar Kanunu, Ankara, 1982.
32. Uzunçarþılıy İ. H., Osmanlıy Devleti Teþkilâtına Medha, İstanbul, 1941.
33. Uzunçarþılıy İ. H., Osmanlıy Devletinin Merkez ve Bahriye Teþkilâtı. Ankara, 1948.
34. Uzunçarþılıy İ. H., Osmanlıy Devleti Teþkilâtından Kapýkulu Ocakları, cilt 1-2, Ankara, 1943-1944.
35. Ünal M. Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancađı (1518-1566), Türk Tarih Kurumu basýmevi, Ankara, 1989.
36. Ünüvar İ., Erzurum vilâyetî, İstanbul, 1954.
37. Arþiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu da Ermeni Mezâlimi, I, 1906-1918, T. C. Baþbakanlık Devlet Arþivleri Genel Müdürlüđü, Osmanlıy Arþivi Daire Baþkanlıđı, Yayın Nu: 23, Ankara, 1995.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 4

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿԲՆԱՂԲՅՈՒՐ 34

Աշխարհագիրների (Թահրիրների) անցկացման կարգը 34

Աշխարհագիր մատյանների (Թահրիր դաֆթարների)
կառուցվածքը և փաստագրական ընդգրկումները 43

Ժողովրդագրական տվյալները աշխարհագիր մատյաններում 47

Տեղանունների արտացոլումները աշխարհագիր մատյաններում ... 71

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԳՐԱՆՑՎԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԹԵՐՑՄԱՆ ԵՎ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ 77

Հնչյունական հատկանիշներ
(օսմաներենով գրանցվելու և ժամանակակից
թուրքերենով տառադարձվելու հետևանքները) 81

Բաղաձայների Հնչյունափոխության դեպքեր 84

Ջայնավորների Հնչյունափոխության դեպքեր 90

Երկբարբառների Հնչյունափոխության դեպքեր 95

Տեղանունների բառակազմության առանձնահատկությունները.. 98

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲԱԲԵՐԴԻ, ՍՊԵՐԻ, ԴԵՐՋԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ

ՃՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ 109

Բաբերդ գավառը (պատմական ակնարկ) 109

Բաբերդ գավառն օսմանյան վարչական

Համակարգում (XVI-XVII դդ.) 113

Բաբերդ բերդաքաղաքը XVI-XVII դդ. 120

Բայբերդ-Բաբերդ-Բայբուրդ տեղանվան

ստուգաբանությունը 130

Բաբերդ գավառի տեղանուններն ու

ժողովրդագրությունը 135

Սպեր գավառը (պատմական ակնարկ) 213

Սպեր գավառի տեղանուններն ու

ժողովրդագրությունը 224

Դերջան գավառը (պատմական ակնարկ) 245

Դերջան գավառի տեղանուններն ու

ժողովրդագրությունը 248

ԵՋՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 275

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ 282

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 287